Duke University Libraries
D05582371V

6 U 0

תולדות
התפלה והעבודה
בישראל

מאת פרופ. ד"ר
יצחק משה אֶלְבּוֹגֶן

תרגם מגרמנית
ברוך קרופניק
בעריכת המחבר

חלק ראשון

תרפ"ד

הוצאת "דביר" / ירושלים-ברלין

*

Copyright 1924 by the
DWIR-VERLAGSGESELLSCHAFT M. B. H.
Berlin-Wilmersdorf

*

PRINTED in PALESTINE
מודפס בארץ-ישראל

Druck von Siegfried Scholem, Berlin-Schöneberg

הקדמה

ספר זה הוא במקורו הגרמני*) חוליא אחת ממערכת הספרים היוצאים לאור בידי „חברת תומכי חכמת ישראל", שתכליתם להקיף בכללותם כל מקצועות ידיעת היהדות, ועליהם להתרחק מדקדוקי עניות ולהרצות לקוראים שאינם מומחים על סמך חקירה מדעית הרצאה מלאה על הענין הנידון, שהעיקר בה לא הכמות ולא החידוש שבמסקנות אלא מתן ציור כללי. לפיכך השתדלתי להסביר דברי בבהירות יתרה, לברר את המונחים ולפרשם, למען ירוץ הקורא בספר.

במקצוע התפלה והעבודה בישראל רבו הספרים והחקירות, אלא שרובם ככולם עוסקים בפרטים ובדקדוקים ומאריכים בכל אחד מהמון התפלות והמנהגים, אבל אינם נותנים השקפה מקיפה על הכלל העולה. כנגד זה השתדלתי לדון על התפלה והעבודה כחטיבה שלמה אחת ולציירן ציור חי ומוחש. ודאי חשובה חקירת הפרטים בשביל הבנת הענין והיא היא שמשאילה לציור הכללי את הגוון הראוי, ואף אני עסקתי בה עד כמה שידי מגעת, אלא שאין חקירה זו תכליתה לעצמה והצמצום נאה לה כדי שלא תאפיל על הצורה הכללית. ביחוד בשער האחרון העוסק בהסתדרות בית־הכנסת והקהלה נזהרתי שלא להכנס לרשות מקצועות אחרים יותר מן ההכרח.

מתוך שאיפתי זו נטיתי מן המנהג המקובל ולא עשיתי חקירת הפיוט לעיקר כדרך החכמים העוסקים במקצוע התפלה והעבודה בישראל. מי שיבוא לבקש בספרי רשימה מלאה וגדושה של פיוטים ופייטנים לא ישיג את מבוקשו. כי חקירה זו מקומה בדברי־ימי הספרות וכאן לא שמתי לב לפייטנים וליצירותיהם אלא עד כמה שהשפיעו על התפלה והעבודה. ובאמת לא היה ערך הפיוטים בתפלה ובעבודה מרובה כל־כך. כנגד זה שמתי כל מעיני בחקירת התפלות העיקריות, ביחוד בהשתלשלותן הקדומה, ונוסח ארץ־ישראל ההולך ונחקר בימינו עמד לי — ועדיין לא נפתרו כל הספקות ויש כאן מקום להתגדר בו. כמו כן הארכתי בענין המחלוקת של התקונים בדת, מפני החידוש הגדול שבדבר ומפני שהימים קרובים לנו ביותר, והתאמצתי לדון בלי משוא פנים, רק האמת המדעית היתה לנגד עיני, ואמנם יודע אני שאין לצאת ידי חובת הכל.

---

*) Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung (Schriften der Gesellschaft zur Förderuug der Wissenschaft des Judentums: Grundriß der Gesamtwissenschaft des Judentums).

הספר נכתב בשביל קורא הבקי בסידור־התפלה וידו ממשמשת בו בשעת הקריאה. אין אני בא לתת לא פירוש לסידור ולא רשימת המקורות שלו, אלא לסייע להבנת השתלשלותו, גזרתו ובנינו. כל המנהגים והנוסחאות נכנסו לגבול חקירתי, אבל מובן ממילא שמנהג אשכנז הונח ליסוד, והוא גם המנהג של רוב מנין ורוב בנין עמנו. חסרות בהרצאתי נוסחאות השומרונים והקראים, ראשית לשם הקיצור ובהירות ההרצאה ושנית מפני ששתי הכתות הללו לא קבלו אלא תוליות מאוחרות של התפלה ואין ללמוד מהן הרבה בנוגע לתוכן התפלה וצורתה בישראל בימי התבדלות הכתות הללו.

בדרך כלל התרחקתי מן הפולמוס ורק לפעמים יצאתי מגדרי כדי להוציא מן הלבבות טעות שהחזיקו בה רבים.

ההוצאה העברית נחלקת לשלשה חלקים והשלישי שבהם מכיל „נספחות", והן נוסחאות מפורטות של תפלות שאינן נהוגות או שמצויות בשינוי מגנון ותוכן, ובשעת הצורך ניתנות להשוואה שתי נוסחאות ויותר.

עשר שנים חלפו מיום שיצא הספר במהדורה הגרמנית. ואף על פי שהיו שנות חירום מאין כמוהן לא בטלה תורת וחכמה מישראל, ועד כמה שידי מגעת השתדלתי להוסיף דברי חידוש שנתחדשו בבית־המדרש בזמן האחרון ולמלאות אחרי דברי המהדורה הראשונה ההיא. כנגד זה קיצרתי לפעמים בעברית במקומות שראוי היה להאריך בהסברם רק בשביל הקורא הגרמני. — ההערות שבאו במהדורה בגרמנית במדור מיוחד בסוף הספר נתונות כאן בגוף הספר.

המחבר

ראשי־תיבות של מאספים עתיים בלשונות לועזיות

JQR = The Jewish Quarterly Review
REJ = Revue des Études Juives
ZDMG = Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft
OLZ = Orientalistische Literatur-Zeitung
ZfhB = Zeitschrift für hebräische Bibliographie
סתם „מונאטסשריפט" או „מונאטסשריפט הברסלוית" =
Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums

תולדות
התפלה והעבודה בישראל

*

חלק ראשון

תוכן הענינים

	עמ'
הקדמה	2—1
פתיחה	14—5
§ 1. תעודת הספר	5
§ 2. השתלשלות התפלה בישראל	7—5
§ 3. המונחים	11—7
§ 4. מקורות וספרות	14—12
§ 5. סדר החקירה	14

שער ראשון: סדר התפלה

פרק ראשון: התפלה בימות החול	81—15
א. תפלת שחרית	76—15
§ 6. תפלת שחרית בימות החול	16—15
§ 7. קריאת שמע וברכותיה	24—15
§ 8. תפלת שמונה עשרה I (תולדות התפלה)	33—25
§ 9. תפלת שמונה עשרה II (נוסח התפלה)	49—34
§ 9a. ה„קדושה"	55—49
§ 9b. ברכת כהנים	59—55
§ 10. תחנון	65—59
§ 11. פסוקי דזמרה	69—65
§ 12. ברכות השחר	72—69
§ 12a. הקדיש	76—73
ב. מנחה ומעריב	81—76
§ 13. תפלת מנחה	77—76
§ 14. תפלת מעריב	81—77
פרק שני: התפלה בימים המצויינים	106—82
א. תפלת שבת	91—82
§ 15. קבלת שבת	85—82
§ 16. תפלת שחרית של שבת	87—85
§ 17. תפלת מוסף	88—87
§ 18. תפלת מנחה בשבת	89—88
§ 19. מוצאי שבת	91—90

ב. ראשי חדשים ותעניות; חנוכה ופורים . . . . . 91 – 96
§ 20. ראש חודש . . . . 91 – 93
§ 21. ימי תענית . . . . 93 – 95
§ 22. חנוכה ופורים . . . . 95 – 96
ג׳ חגים ומועדים . . . . 96 – 106
§ 23. שלש רגלים . . . . 96 – 99
§ 24. ימים נוראים . . . . 99 – 106
א. ראש השנה . . . . 100 – 103
ב. יום הכפורים . . . . 103 – 106

פרק שלישי קריאת התורה ודרישתה . . . 107 – 123

§ 25. קריאה התורה . . . . 107 – 116
§ 26. הפטרה . . . . 116 – 117
§ 27. חמש מגלות 118
§ 28. תרגום קריאת התורה . . . . 118 – 120
§ 29. דרישת התורה 120
§ 30. התפלות לפני קריאת התורה ולאחריה . . . . . . 121 – 123

פרק רביעי הפיוט . . . . 124 – 140

§ 31. השקפה כללית . . . . 124 – 125
§ 32. הפיוטים . . . . 125 – 134
א. הפיוטים שבברכות שמע . . . . 127 – 128
I. בתפלת שחרית . . . . 127 – 128
II. בתפלת ערבית 128
ב. פיוטים לשמונה עשרה . . . . 129 – 134
I. קרובות . . . . 129 – 131
II. שאר הוספות שבשמונה עשרה . . . . . . 131 – 134
ג. שאר פיוטים 134
§ 33. הסליחות . . . . 134 – 140

פתיחה

§ 1. תעודת הספר. הספר הנוכחי בא לתאר את עבודת האלהים, זו תפלה, כפי שנתפתחה בקהלות ישראל. אבל גם קריאת התורה יהדרישה בה תופסות מקום חשוב בעבודה. לפיכך יהיה עלינו לעסוק לא בתפלות בלבד אלא גם בסדר־הקריאה, לא רק בהשתפכות־הנפש אלא גם בתלמוד־תורה. ויש בסדר־התפלה בצבור עוד תנאים חיצוניים השייכים לו — קהלה ומקום קבוע, כלי־קודש ומנהגים מסויימים. כל אלה הענינים נכנסים לגדר הרצאתנו ועלינו לדון על השתלשלותם ועל הגלגולים שעברו עליהם בסדר־הדורות. לעומת זאת לא נעסוק כלל לא בשאלות חקר־הדת הנוגעות לתפלה ולא בדיני התפלות הלכה למעשה. ועוד שני מקצועות אינם נכנסים לגדר הרצאתנו: ראשית, תורת הקרבנות אעפ"י שהיו בעבודת הקרבנות גם תפלות הרבה; ושנית, כל המקצוע רחב־הידים של תפלת־יחיד, בין תפלות שבין אדם לעצמו כגון ברכת־המזון וקריאת־שמע שעל המטה, תפלת־הדרך וכדומה, בין תפלות שיש בהן משום פומבי, כגון סדר ברית־מילה, ברכות נשואין, פדיון הבן וצדוק־הדין, וכיוצא בזה.

§ 2. השתלשלות התפלה בישראל. עבודת־האלהים בישראל יש לה ערך רב בדברי ימי הדתות. היא הראשונה שנבדלה לגמרי ממעשה הקרבנות וזכאית היתה להקרא בשם „עבודה שבלב". וגם מכל שאר חיצוניות נשתחררה: ממקומות־קדושה מיוחדים לכך ומכהנים ומכל דבר טפל. עבודה צרופה זו, שלא היתה זקוקה אלא לרצונו של צבור קטן, נקל היה לה להתפשט בכל העולם כולו. ועבודת־אלהים זו היא הראשונה שנערכה בתמידות וכסדר, לא רק בשבתות ובימים טובים אלא בכל ימות השנה, וכך נתקדשו כל החיים כולם בקדושה עליונה, ובפרט שתפלת שחרית וערבית מדי יום ביומו, שהיתה מתחלתה תפלת־צבור, נעשתה לאחר זמן מועט גם לתפלת יחיד [1].

סדר־התפלה בישראל לא היה מתחלתו ארוך ומורכב כסדר־התפלה שבימינו. בין הסדור בשלימותו בין התפלות הבודדות נשתנו הרבה במרוצת הזמנים, וכבר

---

1) הערכת עבודת־האלהים בישראל בתוך דברי־ימי־הדתות תמצא בספר: W. Bousset, Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter מהדורה שניה, עמ' 201 ואילך; הרפורד. Pharisaism 83/84

אמר צונץ, שהתפלות שלנו הן פרי התפתחות של אלפי שנה. מתחלה לא היה בכלל סדר קבוע של תפלה, לא היה כל נוסח מסוים, רק התוכן הכללי חובה היה, ונוסח־המלים מסור היה ללבו של העובר לפני התיבה. תפלת הקהל קצרה היתה ואחריה באה תפלה בלחש של כל אחד ואחד (תפלת־יחידים זו עברה אח"כ ובטלה בתפלת־פומבי). התפלות הקדומות לא היו ארוכות, תמימות ופשוטות היו, מלים קשות וסגנון קשה לא באו בהן. אבל לאחרי שהונהגו הלכו בלי משים הלוך והתרחב ע"י שאיפת בני־האדם לחידושים, שינוי טעם, השפעות חיצוניות, מנהגי מתפללים יחידים. הרעיון העיקרי שבתפלה הובע בתוספת מליצה, נוספו עליה פסוקים ופרקים מן המקרא, קשוטים פיוטיים וכדומה. ועדיין היו תוספות אלו קצרות ותמימות ופשוטות בסגנון. וכך נקבע קמעא־קמעא סדר־תפלות לכל ימות השנה, בשינויים קטנים לימים ידועים, והוא עיקר הסידור שלנו.

מן המאה החמשית או הששית ואילך, משהתחילו להעלות את התפלות על הכתב, נוספו תוספות אחרות, יצירות פיוטיות בנות־חורין, דרושים על נושאים דתיים, ביחוד על עניני החגים. יצירות אלו מכונות בשם יוני־עברי פיוט [2]. הפיוט יסוד עראי הוא ולא קבוע וגווניו מרובים. צורתו ותוכנו היו תלויים בטעם ובהשקפה הדתית של הזמן והמקום. הפיוט היה כולו בן־חורין, לא היו שום ציוויים והגבלות לצורתו. על־ידי הפיוט נעשתה התפלה ארוכה ומורכבת. מידיו באו השינויים המרובים שבין הארצות והקהלות, הנקראים בשם „מנהגים". וכשהתחילו מנהגים אלו להתקרב קצת זל"ז על־ידי מלאכת־הדפוס באה תנועת המסתורין והכניסה יסוד חדש לסדר־התפלה, שהשפיע עליו הרבה ולא תמיד לטובה. נכנסו מושגים חדשים, תוספות חדשות, הרחבות חדשות, כל ההשקפה על ענין התפלה נשתנתה, הטפל נעשה עיקר, העיקר נעשה טפל. כמות התפלות חשובה היתה יותר מנוסח מוגה. על תוספות מאוחרות ומנהגים פעוטים הקפידו ביותר ואת עיקר התפלות הזניחו, התנהגותם של המתפללים עברה כל חוקי הנמוס. לפני מאה שנה, ע"י הבקורת של תלמידי מנדלסון ומתקני־הדת, צמחה השאיפה לצרף ולזקק את עבודת־האלהים. נתעורר הטעם לתפלה פשוטה ונשגבה, ומכל הצדדים התחילו לתקן ולפשט את סדר־התפלה. מתחלה לא נגעו התקונים אלא בחיצוניות, אבל אחר־כך, עם שנוי מצבם האזרחי של היהודים במערב, קמו תביעות חדשות. שפת־המדינה תפסה מקום רחב גם בתפלה וגם בדרשה. עם בקורת כל המסורת כולה נמתח קו־בקורת גם על עיקר סדר־התפלות. נוסחאות שלא התאימו בתוכנם או בצורתם להכרתם של בני־הדור

2) עיין בפרטות למטה, שער ראשון, פרק ד'.

נשתנו או הושמטו. סידורי הקהלות הריפורמיות משונים זה מזה, ועד היום הזה לא פסקה המחלוקת ע"ד נוסח התפלה הראוי.

§ 3. המונחים. מפני תדירותה של עבודת־האלהים בישראל זקוקה היתה לסדר קבוע, לליטורגיא [3] (כך מתרגמים השבעים את המלה „עבודה" בס' דברי־הימים א' כ"ח כ"א ועוד בכמה מקומות, ובשורש זה עצמו הם מתרגמים את הפעל „שרת"). עיקר פירושה של ליטורגיא ועבודה היא עבודת־המקדש, עבודת הכהנים והקרבנות והושאלה אחר־כך גם לעבודה שבלב. וכן מצינו בספרי (דברים סי' מ"א, דף פ' ע"א הוצאת מאיר איש שלום): „לעבדו זו תפלה אתה אומר זו תפלה או אינו אלא עבודה ת"ל בכל לבבכם וכי יש לך עבודה בלב, הא מה ת"ל ולעבדו בכל לבבכם זו תפלה" [4]. וכן מצינו במדרש שוחר טוב מזמור ס"ו (הוצ' בובר): „וכן דריוש אמר לדניאל די אנת פלח ליה ומה הפולחן שעבר אלא זו תפלה".

בתנ"ך מרובים השמות הנרדפים ל„תפלה" ו„התפלל", אבל אף אחד מהם לא נשתמר בספרות־התפלה בהוראתו הראשונה. בכולם חלו חליפות ותמורות. שם כולל לכל מיני התפלה אין, לכל חלק וחלק יש שם שלו לפי תוכנו. בתלמוד ובמקצת גם בימי הגאונים היו מבחינים בין הכנויים בדיוק רב ורק אחר־כך בלבלו את כולם [5].

צורה ראשונה של התפלה ברכה שמה. וכבר מצינו במקרא: „נקהלו לעמק ברכה כי שם ברכו את ה'" (דהי"ב כ' כ"ו). וכן נמצא גם בנחמיה (ט' ה') „ברכה ותהלה" בהוראת תפלה לאלהים. השורש „ברך" היה פירושו מתחלה כרוע ברך. אחר־כך — הפל תחנה, אצל ברכה, ולבסוף — הלל ורומם את אלהים. לפיכך השם „ברכה" מציין תדיר תפלת הודיה והלל ותוכנה — הימנון. לברכה יש „טופס" או „מטבע" (ירוש' ברכות פ"א סוף ה"ח) היינו נוסח קבוע [6]. למופת שמשו הקלוסים המרובים שבתהלים וביחוד התשבחות שבסיום ספרי התהלים (מ"א י"ד, ע"ב י"ח ועוד). הנוסח הרגיל הוא „ברוך אתה ד' אלהינו מלך העולם". יש „מטבע קצר" (ירוש' שם), זו ברכה שאין בה אלא משפט אחד,

---

3) ונמצא במדרש „לטרגיה" (תנחומא הוצ' בובר, שמות עמ' 20: שבטו של לוי היה פנוי לטרגיה במצרים), ע' יוסף פרלס: Beiträge zur hebr. und aramäischen Sprachkunde (עמ' 68).

4) עי' גם מדרש תנאים להופמאן, עמ' ל"ה. ועי' ירוש' ברכות ריש פ"ד.

5) עי' בספרי דברים סי' (ע' ע"ב) י"ב לשונות של תפלה ועי' שם בהערה של מאיר איש שלום.

6) „אמר רב כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה ור' יוחנן אמר כל ברכה שאין בה מלכות („מלך העולם") אינה ברכה" (ברכות מ' ע"ב). ועי' „מקור הברכות" לזאב יעבץ עמ' ד' ואילך. — „אין אומרים ברכה פסוק" (ירוש' שם) פירושו שאין עושים את המקראות ברכה אלא אם כן „אומר חותמיהם" כמו בפרקי תהלים הנזכרים בתענית פ"ב מ"ג.

למשל, ברכות הנהנין וברכות המצוות, שהמברך „פותח בהן בברוך ואינו חותם בהן בברוך", ויש „מטבע ארוך", אלו הן התפלות שיש להן גם „חיתום" (ירוש' שם), או „חתום" (בבלי ברכות י"ב ע"א: „הכל הולך אחר החתום"), או „חותם" (תענית פ"ב מ"ג), ונוסחו: „ברוך אתה ה'". ברכות כאלו מצויות גם בסיומי תפלות, לפיכך נקראה התפלה הראשית: „שמונה עשרה ברכות". כלל הוא ש„אם היתה ברכה סמוכה לחבירתה — אין פותחין בהן בברוך", כלומר השניה והשלישית וכו' אינן פותחות בברוך, אבל יש הרבה יוצאים מן הכלל (עי' ירוש' שם), ובודאי מאוחר הוא כלל זה ואינו חל על הברכות הקדומות. בתפלות ארוכות שהולכות ומתרחקות מן הענין שפתחו בו „צריך שיאמר מעין פתיחתן סמוך לחתימתן" (פסחים ק"ד ע"א).

השם תפלה [7] מציין בקשת רחמים. „התפלל" פירושו מעיקרא קרוא את ה' לשופט, מלשון „פלילים". בתלמוד משמש הפעל „התפלל" (בארמית „צלי") והשם „תפלה" (בארמית „צלותא") אך ורק לתפלת שמונה-עשרה [8]. אחר-כך כנו בשם תפלה כל תחנה ובקשה (בתלמוד „רחמים ותחנונים") וגם כבמקרא כל תפלות תודה והלל. ומה שנאמר בתלמוד „אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות" (ברכות ל"ג ע"א) הכוונה לכל סדר התפלות.

„סדר" פירושו בלשון התלמוד ובתרגומים גם קבוע, למשל: „ואת הכוכבים" (בראש' א' י"ו) מפרש תרגום ירושלמי: „וית סדר כוכביא". במס' ראש-השנה י"ז ע"ב „סדר תפלה" פירושו נסח תפלה אחת. אבל מצינו „סדר" או „סדרא" סתם בהוראת כלל כל התפלות. וכן הפעל „סדר" בעברית ובארמית מצוי אצל תפלה בהוראת הרצאת תפלות וחבורן. ויש טעם לצירוף זה של השורש „סדר" והתפלה, כי „סדר" מקביל לשורש „ערך" שבמקרא (וזהו גם ביאורו תדיר בתרגום), ו„ערך מלין" (איוב ל"ב י"ד) ו„אערוך לך ואצפה" (תהלים ה', ד') הרי ענינם תפלה. כך נתקשרו השרשים סדר ותפלה. השם הכולל הקדום היה „סדר תפלות וברכות", אח"כ נתקצר ל„סדור תפלות", „סדר תפלה", „סידור" ובקצת מקומות סתם „תפלה" [9].

בצד ה„סידור" קם קובץ אחר בשם „מחזור". התיבה מחזור לקוחה מחשבון השנים, שכן קורין לתקופה מסוימה של י"ט שנה מחזור קטן או מחזור לבנה וגם קראו בשם מחזור לספר העוסק בחשבון תקופות. את ההשאלה לסדר-תפלה אנו

7) ע"ד שורש המלה „תפלה" עי' גולדציהר Abhandlungen zur arabischen Philologie I ,36 וגזניוס עפ"י ולהויזן רואה מקור המלה בשורש „פל" הערבי שפירושו „חתך".

8) עי' ספרי Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes, עמ' 36.

9) מראי-מקומות לשמוש המלה „סידור" עיין צונץ, Ritus 19e, 33g.

מוצאים לראשונה בכנסיה הסורית הנוצרית, שבה „מחזורתא" כנוי לספר התפלות הוא. בספרותנו מחזור פירושו מתחלה סדר השנה בבית הכנסת. המחזורים הראשונים ודאי לוחות־השנה היו, שנוספו בהם דיני התפלות ונוסחן לפי תקופות השנה. וכשנתרבו הפיוטים נעשה הלוח טפל ורק השם מחזור נשאר ממנו. ויש שדייקו לומר „מחזור (של) תפלות". הסידור והמחזור אינם דברים המשונים זה מזה לחלוטין, שיש בזה מה שאין בזה, אלא יש בכלל המחזור גם הסידור: הסידור מצמצם והמחזור מרחיב. הסידור אינו כולל אלא את התפלות העיקריות והמחזור מוסיף גם את הפיוטים. הסידור מקצר בדינים ובפירושים והמחזור מאריך. ובשמוש הלשון נקראו בשם מחזור התפלות בתוספות הפיוטים, והתפלות בלבד סידור שמן. בדורות האחרונים נוהגים להוסיף בסידורים גם את הפיוטים לשבתות המצויינות.

כל ענין קבוץ התפלות מאוחר הוא בישראל. מתחלה אסור היה להעלות את התפלות על הכתב, עד שאמרו „כותבי ברכות כשורפי תורה" (תוספתא שבת ריש פי"ד; בבלי שם קט"ו ע"ב). רק לאחר חתימת התלמוד כשהוכרחו מפני צוק העתים להעלות על הכתב את כל התורה שבעל פה נכתבו גם התפלות ורק אחרי המאה הששית נקבצו, „ובימי מסכת סופרים אין ספק שכבר היו קובצי תפלות קיימים" (צונץ בספרו Ritus, עמ' 18). ועדיין אין אלו סידורים במובננו היום, אלא הכילו כמה תפלות רשות ועראי, לפי המנהגים המתחלפים עד שבאו חכמים ותקנו סדר תפלה קבוע. אסמכתא לסדרם מצאו בדברי ר' מאיר שאמר: „חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום" (מנחות מ"ג ע"ב), וכך היו הסידורים מסודרים ימים רבים על־פי שיטת מאה ברכות. הסידור הראשון ממין זה, „מאה ברכות" המפורסמות של רב נטרונאי גאון (שנת 860 לסה"נ לערך), נמצא בזמן האחרון ונדפס ע"י ל. גינצברג[10]. הסידור היותר קדום שנשתמר בידינו הוא „סדר רב עמרם גאון" או „יסוד העמרמי" (שנת 875 לערך), שנשלח על־ידו לספרד. הסידור נדפס בוורשא בשנת תרכ"ה ונוסחו נתקן והושלם ע"י א. מרכס[11]. אחד הסידורים הקדומים הוא סידורו של רב סעדיה (892—942), שהיה לו ערך רב בשעתו ואח"כ נשכח וחזר ונתגלה במאה האחרונה אבל לא נתפרסם עדיין[12]. וכך נמשך הדבר במשך כמה מאות שנים, שכל גדול

10) L. Ginzberg, Geonica, New York 1909, II, 109, 114

11) תקוניו של מרכס נדפסו בספר השנה של החברה הספרותית היהודית בפרנקפורט ע"נ מיין, כרך חמישי, שנת 1907, ויצאו גם בהוצאה מיוחדה. בשנת תרע"ב נדפס הסידור עוד הפעם בירושלים ע"י פרומקין, ועי' רשימת המקורות בסוף הפתיחה. ואגב, מתוך הנוסחאות של כתבי־היד המובאים אצל מרכס ומשינויי הנוסחאות שאצל פרומקין נראה שהמעתיקים הכניסו לסידור זה נוסחאות התפלה שלפניהם.

12) עיין ספרו של בונדי, Der Siddur des R. Saadia Gaon, Frankfurt, 1904 ובפירושו של סידור רב עמרם בהוצאת פרומקין.

בתורה היה מחבר סידור שלו. מכאן המחזורים המרובים, והידוע ומשובח שבהם הוא מחזור ויטרי של ר' שמחה בר' שמואל (שנת 1100 לערך) אחד מתלמידי רש"י. מתוך מחזור זה אנו עומדים על טיב סדר־התפלות הקדום כמנהג צרפת. מחזור ויטרי נתגלה על־ידי שד"ל ונדפס בברלין בשנת 1889/93 [13]) סידורו של רש"י עצמו, שאמנם אין בו אלא דיני תפלה ולא נוסחאות, נדפס בברלין בשנת 1911 [14]).

מתוך שפע התוכן של המחזור נפרדו קונטרסים קטנים של קינות, סליחות וכיוצא בהן. על־ידי הפיוטים המרובים והשונים נפרדו הקהלות למנהגיהן ונוסחאותיהן [15]). שינויים קלים היו מאז מעולם גם בתפלות העיקריות, אלא שלא היו מורגשים לקהל. אבל כשנוספו הפיוטים נשתנה סדר התפלות לפי המדינות, ביחוד בחגים ומועדים. כל קהלה בחרה בפיוטים ככל העולה על רוחה ויש שבשתי קהלות סמוכות זו לזו היו ה„מנהגים" משונים זה מזה, נדידות וגירושים היו מחברים לאחדים יסודות שונים ומתנגדים, ולפעמים היו דברי פייטן, שזלזלו בו בעירו, עולים לגדולה במרחקים. לא נבוא כאן לחשוב כרוכל את כל המנהגים והשינויים למקומותיהם — צונץ מונה יותר מששים ובינתים נתגלו כהנה וכהנה — ובפרט שרובם בטל במשך הזמן בהשפעת הדפוס. ולא נמנה כאן אלא את החשובים שבהם, שאנו מניחים את סידוריהם ומחזוריהם ליסוד חקירתנו.

בעיקר הדבר יש שני סוגי מנהגים — מנהג בני ארץ־ישראל ומנהג בני בבל. עוד בתפלות העיקריות נבדלו זה מזה, ועקבות ההבדלים ניכרים בספרות התלמודית, אבל אף אחד מהם לא הגיע לידינו בצורתו הקדומה. מנהג בני ארץ ישראל בטל כמעט לגמרי, ככל התקנות והקבלות הושפעו גם התפלות מבבל, ואפילו נוסחאות הסוג הנחשב על ארץ־ישראל טבועות עפ"י רוב במטבע בבל. עדי מנהג בני ארץ ישראל הם מס' סופרים (הוצאת מילר, ווינא 1875), סידור רב סעדיה הנ"ל וכמה קטעים שנמצאו בגניזה שבקאירו ונתפרסמו בכ"ה שנים האחרונות [16]). לסוג זה שייכים גם:

---

13) עיין אגרות שד"ל עמ' 184 והאגרות הסמוכות. הסידור נדפס ע"י ש. הורוויץ עפ"י הכ"י שבמוזיאום הבריטי מספר Add. 27 200/201. לקוטים מן הכ"י המעולה שבאוכספורד (Bodl. 1100) עיין אצל פרומקין.

14) סידורו של רש"י הוכן לדפוס ע"י שלמה בובר ויצא לאור אחרי מותו ע"י י. פריימאן.

15) ע"ד המנהגים עיין למטה שער שני, § 43. סימניהם של המנהגים השונים מפורטים בספרו של צונץ Ritus, מעמוד 38 ואילך. ועי' גם שד"ל, מבוא למחזור בני רומא, עמ' 15,

16) עיין שכטר Studies II, 1—30. כתבי־יד של סידורים וביחוד של מחזורים נמצאים לאלפים בביבליותיקאות הגדולות של צבור ושל יחידים. רוב הקטעים שבגניזה נמצאים בקמברידוש, אבל גם בשאר ביבליותיקאות נמצאים רבים מהם.

א) מנהג אשכנז ומנהג פולין שהסתעף ממנו (והנהר אֶלבּא הוא הגבול שביניהם). ויש להעיר שיוצאי אשכנז ופולין הביאו את מנהגם למקום־בואם וע״כ אנו מוצאים אותו גם באיטליא ובאנגליא ובארצות המזרח ובאמריקא. הדפוסים הראשונים של מנהג אשכנז משנת 1490 ומאיטליא הם, ושל מנהג פולין – משנות 1512/22 מפראג. למנהג אשכנז קרוב גם מנהג צרפת הקדום שבמחזור ויטרי. ע״י גירוש צרפת עבר מנהג זה ובטל מן העולם ולא נתקיים אלא בשלש קהלות איטלקיות: אַסטי, פוסאנו, מונקלוו (אפ״ם)[17].

ב) מנהג איטליאנו או מנהג בני רומי או מנהג הלועזים. אולי הסעיף הקדום ביותר של מנהג ארץ ישראל, נוסח־תפלה ראשון בנכר. ממנהג זה יש לנו הוצאה מצויינת ומבוא מאת שד״ל (ליוורנו 1856). המנהג לא נתפשט אלא באיטליא ובקצת קהלות שבטורקיא.

ג) מנהג רומניא או מנהג ארץ יון, היה נהוג מתחלה בארצות הבלקנים ונשתמר עד היום בקצת קהלות שבקורפו, והוא דומה למנהג בני רומי בתפלות העיקריות. הסידור יקר המציאות הוא. ההוצאה הראשונה שנשתמרה נדפסה בוויניציא בשנת 1524[18].

גם המנהג הבבלי לא נשתמר בצורתו הקדומה, ורב עמרם בעצמו, ראשון למנהג זה, משנה ממטבע שטבע התלמוד. סידורו של רב עמרם בא לספרד וכך נתהוה

ד) מנהג ספרד, שעברו עליו כמה שינויים והסתעף למקומות ולדורות. ולפי שהרבה יהודי ספרד יצאו לפורטוגאל נקרא מנהגם גם בשם מנהג פורטוגיזי. וכשיצאו אח״כ לארצות אחרות הפיצו את מנהגם בארבע כנפות הארץ וביטלו לגמרי את המנהג המזרחי הקדום שהיה דומה למנהג הבבלי. הדפוס הראשון של מנהג ספרד (בשם: „תמונות תחנות ותפלות") הוא משנת 1524 מוויניציא. סניף למנהג ספרד הוא מנהג תימן, שהושפע הרבה מן הרמב״ם. הוצאה טובה („תכלאל") יצאה לאור בירושלים בשנת 1901.

ה) כמין גשר בין מנהג ארץ־ישראל ומנהג בבל אנו מוצאים במנהגי הקהלות של פרובינצא: אביניון, קרפנטראס, מונפלייר, שהיו מושפעות גם מספרד וגם מצרפת בכל מקצועות היהדות ובתוכם גם בתפלות.

---

17) על הביבליוגראפיא של סדורים ומחזורים עיין שטיינשניידר בודליא:א, הקטלוגים העברים של המוזיאום הבריטי, אוצר הספרים לבן־יעקב (ערכים: „מחזור", „תפלות").

18) סידור זה נקרא בשם ס׳ ת ז נ י א. ויש לציין שהקרקסאני קורא למחזור ינאי „חזאנה ינאי", היינו (בערבית) חזנות של ינאי (זכרון לרב סעדיה מאת הרכבי 107/8; לקורות הכתות בישראל, גרץ־שפ״ר ח״ג 506; 503/4). ובמכתבו של מלך הכוזרים לרב חסדאי אבן שפרוט סדר־התפלה נקרא „כל תקון תפלות חזנים".

§ 4. מקורות וספרות לחקירתנו. המקורות לתולדות התפלה בישראל מועטים מאד. מימי־קדם לא נשתמרו תפלות שבכתב, וסדרי־התפלה הקדומים ביותר שבידינו עיבודם מאוחר הוא ואינו מוקדם למאה הי"ב. בנוגע לזמן הקודם אין לנו אלא רשימות מפוזרות בתלמוד ובמדרשים ובנושאי־כליהם וכן גם בשאלות ותשובות ובהלכות. והרשימות הללו לא מרובות הן ומקוטעות הן — תפלות שלמות לא מצאנו בתלמוד כלל — ולא תמיד אפשר לעמוד על זמנן בדיוק. ימי ההתפתחות האמתית של התפלות קצרים הם והם מעבר לגבול מקורותינו. משמתחילות הידיעות שבכתב כבר לבשה התפלה צורה קבועה. המקור השלם הקדום ביותר הוא מס' סופרים (שנת 600 לערך) ואחריו הסידורים המנויים למעלה. מימי־הבינים חשוב ביחוד ס' „יד החזקה" לרמב"ם[19] שיש בו לא רק כל דיני התפלה אלא גם „סדר תפלות כל השנה" (בסוף ספר שני). לאותו זמן שייך גם ס' „מנהיג עולם" לר' אברהם בר' נתן הירחי מלוניל, שהכיר בנסיעותיו כמה ממנהגי צרפת הצפונית וספרד[20]. חשובים מאד הם ספרי ההלכה: „שבלי הלקט" של ר' צדקיה בר' אברהם הרופא (1250 לערך)[21], „ארחות חיים" לר' אהרן הכהן מנרבונא (1300 לערך)[22], „אורח חיים", חלק ראשון מארבעת הטורים לר' יעקב בן הרא"ש (1330 לערך)[23] ופירושו של ר' דוד אבודרהם (1340) משיביליא על התפלות[24].

כל הספרים הללו מעידים על סדרי התפלות ונוסחאותיהן בארצותיהם ומביאים גם ידיעות מארצות אחרות לשם השואה. ספרות המנהגים של מאת־השנים הסמוכה אינה מוסיפה הרבה בענין נוסח התפלות אבל חשובה היא לענין סדר העבודה. והוא הדין ב„שולחן הערוך". בתקופת הקבלה היו פוסקים הלכה בעניני תפלה עפ"י האר"י ותלמידיו. בין המוציאים החדשים זאב וואלף היידנהיים הוא הראשון שקנא קנאת הפשטות וההגהה הצרופה בסידור ובמחזור. עבודת הבקורת התחילה בהערותיו של שי"ר לתולדות ר' אלעזר הקליר. עליהן יסד צונץ בנין עדי־עד. צונץ השתמש בכתבי־יד מרובים ובנה אב לכל החקירות שבאו אחריו.

ואלו הם החשובים שבספרים החדשים לתולדות התפלה בישראל:

אליעזר לאנדסהוט, מקור ברכה, פירוש לסידור „הגיון לב", קניגסברג 1845.

---

19) עיין מאמרי Der Ritus im Mischne Tora (בכרך ראשון של הקובץ Moses b. Maimon, Leipzig 1908).

20) השתמשתי בדפוס ברלין 1855.

21) השתמשתי בהוצאת שלמה בובר, ווילנא 1886.

22) פירינצי 1750. — 23) ווארשא 1882. — 24) ווארשא 1876 כמש"נ בלישבונא בשנת 1489.

יצחק בן אריה יוסף דוב (S. Baer), סדר עבודת ישראל. רדלהיים 1868.

זאב יעבץ, מקור הברכות. ברלין 1910.

שלמה יהודה רפופורט, זמן ומקום ר' אלעזר הקליר, בכורי העתים ספר י' הערה כ', עמ' קט"ו והוספות שם ספר י"א עמ' ק' ואילך.

ל. צונץ, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, מהדורה ראשונה ברלין 1832; מהדורה שניה פרנקפורט ע"נ מיין 1892. Die synagogale Poesie des Mittelalters: I. Teil, Die synagogale Poesie, Berlin 1855; Frankfurt a. M. 1920; II. Teil: Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes, 1859. Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, 1865. Nachtrag 1867.

ועיין מפתח הפיוטים של א. גשטטנר, ברלין 1889.

מ. זקש, Die religiöse Poesie der Juden in Spanien, Berlin 1901 (מהדורה ב').

ל. הרצפלד Geschichte des Volkes Israel, XXIV Exkurs: Über die erste Entwicklung des Synagogengottesdienstes. Bd. III. Nordhausen 1857, 183/223.

אברהם ברלינר Randbemerkungen zum täglichen Gebetbuch, I, Berlin 1909; II, 1912.

יצחק משה אֶלבוגן, Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes, Berlin 1909.

גוסטף דלמאַן: ערך „העבודה בבית הכנסת" באנציקלופדיה הפרוטס־טנטית של Herzog-Hauck, מהדורה שלישית 1899, כרך ז', עמ' 19—7.

בנימין זאב באַכר: ערך „בית הכנסת" בכרך הרביעי של Hastings, Dictionary of the Bible שנת 1902, עמ' 636/43.

י. י. פרץ: ערך „בית הכנסת" בכרך הרביעי של Cheyne and Black, Encyclopedia biblica שנת 1903 עמ' 4832/40.

ל. בלוי: ערך „ליטורגיא" בכרך שמיני של Jewish Encyclopedia, שנת 1907, עמ' 132/140. פרלס ערך „תפלה" Prayer, Jewish בכרך השמיני של Hastings Encyclppedia of Religions 1917 עמ' 191/198.

ש. קרויס, Synagogale Altertümer Berlin 1922.

א. ל. פרומקין, סדור תפלה כמנהג אשכנז עם סדר רב עמרם השלם, ירושלים תרע"ב, בשני כרכים[25].

אוצר התפלות, ווילנא תרע"ד.

זאב יעבץ, סידור עבודת הלבבות, ברלין תרפ"א.

25) בסידור זה יש הרבה חומר מתוך כתבי־יד, אבל אינו עומד בפני הבקורת המדעית, ועדיין זקוקים אנו להוצאה מדעית של סידור רב עמרם.

הרמן שטראק, משניות מס׳ ברכות עם תרגום וביאור, ברלין 1915.
חיים טשרנוביץ, קצור התלמוד, ח״א, מבוא למס׳ ברכות, לוזאן, תרע״ט.

§ 5. סדר חקירתנו. את חקירתנו אנו מחלקים לשלשה שערים. בשער ראשון אנו מתארים את עבודת האלהים בישראל כפי שהיא נהוגה בימות החול, בשבתות ובימים טובים. אנו מדברים על התפלות, על קריאת התורה ועל הפיוטים, ובכולם אנו משתדלים למצוא צורתם הקדומה ותוקרים אחרי דרך השתלשלותם מזמן לזמן וממנהג למנהג עד ימינו אלה. ביסודה של החקירה אנו מניחים את הסידור הנהוג בגרמניא עפ״י הנוסח של הוצאת בר. בשער השני אנו נותנים הרצאה מקיפה ע״ד תולדות התפלה בישראל והתפתחותה עד היום הזה. ושער זה מתולק לשלשה חלקים: ימי התפלות העיקריות (עד שש מאות שנה לסה״נ), ימי הפיוטים (משנת 600 עד שנת 1800), ימי הבקורת (המאה התשע עשרה). השער השלישי מוקדש לצד החיצוני של עבודת האלהים: לעניני בית־הכנסת, הצבור והפרנסים וכלי־הקודש ופעולתם.

שער ראשון / סדר התפלה

פרק ראשון / התפלה בימות החול

I. תפלת שחרית

§ 6. תפלת שחרית בימות החול. תפלת הבוקר, המכונה תפלת השחר [1], תפלה של יוצר [2], צלותא דצפרא [3], מתחלקת לחמשה חלקים:

א) ברכות השחר, מתחלת סדר־התפלה עד „ברוך שאמר";

ב) פסוקי דזמרה, או זמירות מ„ברוך שאמר" עד סוף „ישתבח";

ג) יוצר, או קריאת שמע, מן „יוצר אור" עד תפלת שמונה עשרה;

ד) תפלה או שמונה עשרה;

ה) תחנון, שם הכולל לכל התפלות והתחנות שאחרי שמונה עשרה.

החלקים הללו לא היו לפנים ארוכים כל־כך ולא כולם שייכים היו מתחלתם לתפלה בצבור. התחנון היה מקודם תפלת־יחיד, שהיה כל אחד מתפלל לעצמו בלחש אחרי התפלה בצבור. רק תפלת שמונה־עשרה היתה נאמרת על־ידי החזן לפני התיבה; בשאר התפלות, ואפילו בקריאת שמע, היה החזן יושב בתוך הקהל. ההשתלשלות הגיעה לידי כך, שהחזן קרא בקול גם את תחנון וירד לפני התיבה מקריאת־שמע ואילך. אבל עוד בסידור רב עמרם מצינו, שהחזן אינו יורד לפני התיבה עד שמונה־עשרה והתחנון אינו תפלה בצבור. גם את פסוקי־דזמרה היה כל אחד אומר לעצמו. ועד היום הזה יש שאין החזן יורד לפני התיבה עד סוף פסוקי דזמרה, או שחזן אחר יורד לפני התיבה ליוצר ולשמונה עשרה. ברכות־השחר היו נאמרות בכלל לא בבית־הכנסת אלא בבית, כמין פתיחה לתפלה בצבור. מנהג זה מפורש בדיני־תפלה שבסידור רב עמרם וב„יד החזקה" לרמב"ם, ורק מהר"ם מרוטנבורג (לאחרי שנת 1250) הנהיג ברכות־השחר בבית־הכנסת באשכנז [4] ואח"כ נתפשט המנהג בשאר ארצות. אבל זכר המנהג הקדום נשתמר עד היום הזה.

---

1) עי' מדרש שוחר טוב פרק ע"ב, הוצ' בובר קס"ג ע"ב. — 2) שם פרק י"ז, ס"ה, ע"ב.
3) עי' אור זרוע חלק שני, קכ"ח, ע"א.
4) עי' שו"ת תשבץ, רי"ז.

המקובלים היו רואים ארבעת חלקי תפלת שחרית – שמונה עשרה ותחנון כחלק אחד היו להם – כתיבה שלמה, שיש בה הדרגה מן הפחות אל העליון. ארבעת חלקי התפלה כנגד ארבע מדרגות העולם הם: עולם העשיה, עולם היצירה, עולם הבריאה ועולם האצילות, ויש שדימו את חלקי התפלה לחלקי האדם: חלק ראשון כנגד הגוף, ושאר שלשת החלקים כנגד שלש המדרגות שבנשמה: החי, הצומח והשכלי. ודאי יש בחלוקה זו משום סיוע לכוונה יתרה בתפלה, שכן כל פרקיה מתמלאים ערך נעלה, אבל מופרכת היא מעיקרה, כי התפלות לא נערכו מאדם אחד בעת ובעונה אחת ועל־פי שיטה אחת, אלא נתחברו בזמנים שונים ונאספו אחר־כך לאחדים.

התפלות הקדומות והחשובות ביותר הן קריאת־שמע ושמונה־עשרה.

קריאת־שמע כוללת יחוד־הבורא, עיקר האמונה הישראלית, ותפלת שמונה־עשרה כוללת כמה בקשות לצורך הפרט והכלל. להלכה אפשר שצדקה הדעה המסורה שאין לנו לבוא בבקשות לפני אלהים, וכבר אמרו קדמונינו, שהקב"ה יודע את צרכינו עד שאנו קוראים אליו, אבל בחיים מועטים מאד בני־האדם שאין להם החפץ לשפוך שיח לפני אביהם שבשמים ממעמקי לבבם. ליחוד־הבורא ולשמונה־עשרה הוסיפו מלפניהם שירות ותשבחות לאלהים, אבל סדר זה אינו קדום ואין אנו למדים הימנו כלום בנוגע לתכליתה של התפלה מתחלתה.

והננו פונים לחלק השלישי, הרביעי והחמישי ואח"כ נדון על חלק ראשון ושני.

§ 7. קריאת שמע וברכותיה.

ספרות: ש"ר, זמן ומקום הקליר, עמ' 115 ואילך; צונץ, Gottesdienstliche Vorträge, מהדורה שניה, עמ' 382 ואילך; לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 42 ואילך; מאמרו של ק. קוהלר בכרך ל"ז של Monatsschr. f. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums, עמ' 441 ואילך, עמ' 489 ואילך; ובכרך א' (עמ' 255 של (1919) Journal of Jewish Lore; מאמרו של ל. בלוי בכרך ל"א של Revue des Etudes Juives עמ' 179 ואילך; אלבוגן, Studien עמ' 3 ואילך; יעבץ, מקור הברכות עמ' 51 ואילך; גינצברג, Geonica חלק א' עמ' 127 ואילך; Jewish Encyclopedia הערכים ליטורגיא, שמע, אהבה רבה, אמת ויציב, גאולה; האמבורגר, Real-Encyclopädie, ערך „שמע".

1. החלק השלישי של תפלת־שחרית מכונה „קריאת־שמע" (השם הרגיל בתלמוד ובמדרשים ובספרי הלכה) או „מקרא" (ברכות פ"ב מ"א: „והגיע זמן המקרא") או „יוצר" (בכתבי־יד ובסידורים של יהודי המזרח), מפני שחלק זה

מתחיל בברכת יוצר אור, ויש שכל תפלת שחרית מכונה „תפלת יוצר" (שם הגיל בארצות המזרח) וכן גם הפיוטים, שמתחילים בחלק זה של התפלה, מכונים בשם „יוצר" או בלשון־רבים „יוצרות".

במרכז חלק זה עומדות הפרשיות „שמע" (דברים ו', ד'—ט'), „והיה אם שמוע" (שם י"א, י"ג—כ"א), „ויאמר" (במדבר ט"ו, ל"ז—מ"א), וכולן מכונות על שם תיבה ראשונה של פרשה ראשונה „שמע" או „קריאת שמע". סדרו של חלק זה נאמר במשנה (ברכות פ"א מ"ב): „בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה", כלומר שתי ברכות לפני שמע ואחת אחרי שמע. שתי הראשונות מכונות על־פי תיבותיהן הראשונות „יוצר אור" (ואבודרהם ואחרים קוראים לברכה זו „ברכת המאורות") ו„אהבה רבה", והאחרונה — „אמת ויציב" וחיתומה „גאל ישראל" [5].

2. תפלת־יוצר מתחילה ב„ברכו". וכבר מצינו במשנה (ברכות פ"ז מ"ג): „ר' ישמעאל אומר ברכו את ה' המבורך", אלא שנוסחא זו במחלוקת נשנתה ועד האמוראים האחרונים לא פסקה מחלוקת בענין זה (עי' ירושלמי שם ובבלי נ' ע"א). ההימנון „יתברך וישתבח וכו'" שהקהל אומר בשעה שהחזן אומר „ברכו" אינו מצוי בסדרי־התפלה הקדומים (עיין טור אורח חיים סי' נ"ז ;אבודרהם וצונץ בספרו Literaturgeschichte עמ' 13). נראה שבראשונה לא היה הקהל משיב כלום על „ברכו", שלא בא אלא לעורר לתפלה, רק אחר־כך כשנעשה „ברכו" לחלק מן התפלה עצמה פשט המנהג, שהקהל ישיב: „ברוך ה' המבורך" וכבר נהגו כך במאה השניה [6].

3. בנוסח „יוצר" שלפנינו אנו מוצאים חרוזים וסדר אלף־בית (בקצת נוסחאות נמשך האלף־בית עוד יותר) ועוד סימנים המעידים על זמן מאוחר. ברכת־יוצר פותחת, כדין תפלת־הבוקר, בשיר ושבח, הנסמך תחלתו על מקרא שכתוב בישעיה (מ"ה, ז'), עוברת לתפלה ובקשה ומסיימת מעין הפתיחה בברכה ליוצר המאורות. הפתיחה והסיום: „יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא הכל... ברוך יוצר המאורות" — בסך־הכל י"ב תיבות, מובאות במס' ברכות י"א ע"ב וי"ב ע"א; המאמר „המחדש בכל יום מעשה בראשית" מובא במס' חגיגה י"ב ע"ב (ועי' גם ברכות נ' ע"א וס' המנהיג ל').

---

5) ברכות פ"ב מ"א; פסחים קי"ז ע"ב.

6) בסדר רב עמרם נמצא כאן „ברכו ליחיד", אבל הוספה מאוחרת היא. ובספרי דברים ש"ו מצינו: „מנין לעומד בבית הכנסת ואומר ברכו את ה' המבורך שעונים אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד ת"ל כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו".

כל נוסח התפלה, מן „יוצר אור" עד „יוצר המאורות", אינו מוסיף כלום על הרעיון המכוון ואינו אלא כפל ענין במלות שונות. אפשר להשמיט כמה מאמרים וטעם הענין לא ישתנה. „מה רבו" לקוח מתהלים ק"ד כ"ד, והמלים שאחרי הפסוק לא באו אלא לשמש מעבר לבקשת „רחם עלינו", שבה מתחילה מחרוזת החזורים, הנמצאת בסדר רב סעדיה בשינוי צורה, והיא הוספה מאוחרה, אבל קדומה ביחס להוספות שאחריה. המאמר „אל ברוך גדול דעה וכו' תמיד מספרים כבוד אל וקדושתו" כתוב בסדר אלף־בית ולכל המוקדם מימי חתימת התלמוד הוא: בימי הגאונים לא היה עדיין אלף־בית זה חלק מן התפלה. והיו עוד אלפא־ביתות ממין זה. רב סעדיה, למשל, מביא אלף־בית אחר, ובו לכל אות שתי תיבות ויותר, ויש בידינו קטעים מסדרי תפלה שיש בהם עוד מאמרים כאלה. סדר א"ב אנו מוצאים גם בהמשך תפלת־יוצר במאמר „כולם אהובים ברורים גבורים וכו'", אלא שהא"ב נפסק כאן באמצע, ואין זו סימן של מסורת לקויה, כי לפעמים היו מחברי הא"ב מפסיקים באמצע [7]. ואעפי"כ יש במחזור מנהג כפא עוד אותיות למאמר זה („ותיקים זכים חפצים") אבל יתכן שהוספה מאוחרת הן [8].

המאמר הבא: „תתברך וכו' סלה" חוזר לענין המאורות ולפיכך חשבהו צונץ ליסוד קדום, אבל אין כאן מקומו ולא בא אלא כדי להמשיך את החוט שנפסק. ומיד אחרי זה באות המלים „משרתים" „וקדושים" ומכניסות רעיון חדש, המשמש מעבר אל ה„קדושה". והנה הכל מודים, שה„קדושה" בצורה זו שלפנינו מאוחרת היא ולא נחלקו חכמים, אלא אם מקומה כאן קדום או לא. יש אומרים, שכאן עיקר מקומה ומכאן נכנסה לתפלת שמונה־עשרה, ויש אומרים, שבשמונה־עשרה עיקר מקומה ומשם נשתרבבה. ועוד נשוב לדון בשאלה זו למטה (§ 9 a). שפעת המלים בנוסח שלנו (רב סעדיה מקצר הרבה במקום זה) אינה קדומה לתקופת הגאונים ובודאי „יורדי מרכבה" [9] הכניסוה, אלו בעלי־המסתורין שהיו מתאמצים בשעת התפלה בכל כחם להשיג את האלהות ובקשו חזון מה', ובכדי לבוא לידי התפעלות הרבו בשירים ותשבחות לאלהים. מחוגי בעלי־המסתורין יצאו כמה תפלות נאות אבל גם הרבה תפלות שהמליצה שבהן מציפה את הרגשות ואת המחשבות. לפי הנאמר בסדר רב עמרם היתה ה„קדושה" חביבה על בעלי המסתורין שבימים ההם והשתדלו להנהיג אותה גם בארץ־ישראל בימות החול

7) „הדין פיטנא כד עביד אלפא ביתין זמנין מחסל לה וזמנין דלית מחסל לה" (שיר רבה ס"א).

8) עיין: מארקון, מאמר על אודות מחזור מנהג כפא (במאסף־הזכרון לאברהם אליהו הרכבי, עמ' 499 ואילך). וגם בפרס היה נהוג אלף־בית שלם, עיין J Q R, כרך עשירי, עמ' 608.

9) עיין למטה § 44 באריכות. ועיין גם מאמרו של פ. בלוך בכרך ל"ז של Monatsschrift הברסלוית.

ולא רק בשבתות ובימים טובים כמו שהיה נהוג עד הזמן ההוא. למרות התנגדות יתרה שפגשו בדרכם לא נחו ולא שקטו עד שהשיגו את מבוקשם. סמוך לשנת 750 פשטה תנועת המסתורין בארץ־ישראל וכך נכנסה כנראה ה„קדושה" לתפלת־יוצר. ובמנהג ארץ־ישראל הקדום לא היה לה זכר.

„לאל ברוך" אינו אלא המשך מאמר ה„קדושים" וה„משרתים" ואינו קדום למאמר זה. אף כאן אנו מוצאים כמה חרוזים („פועל גבורות, עושה חדשות" ועוד). על־פי הכלל „סמוך לחתימה מעין הפתיחה" התפלה מסיימת במה שהתחילה: „המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית" ונסמכת על מקרא שכתוב (תהל' קל"ו ז'): „לעושה אורים גדולים". ומכיון שנזכרה המלה „אורים" באו בעלי נפש פיוטית (אולי בעלי־המסתורין הנזכרים למעלה) והוסיפו בקשת הגאולה: „אור חדש על ציון תאיר". בסדר רב סעדיה חסר המקרא וגם התנגד להוספה זו של „אור חדש" אלא שבבבל לא שמעו לו. ואעפי"כ חסרה בקשת הגאולה במקום זה במנהג ספרד, רומניא ואיטליא, ובארצות מנהג אשכנז התנגד רש"י להוספה זו. בגרמניא פשטה הוספה זו ור' אליעזר ב"ר נתן ממגנצא (הראב"ן, סמוך לשנת 1100) צידד בזכותה. חילוקי־הדעות בנוגע להוספה זו נראים מתוך כתבי־היד, שקצתם מביאים אותה וקצתם אינם מביאים. בדפוסים של מנהג אשכנז היא נמצאת ממהדורה ראשונה ואילך. בנוסחאות שאין בהן „אור חדש" יש סיום אחר. מנהגי איטליא ורומניא גורסים אחרי „לעושה אורים": „ובחסדו נתנם [רומ': להאיר] על הארץ"; מנהג ספרד: „והתקין מאורות לשמח (את) עולמו אשר ברא". וזהו כנראה הסיום הקדום. מה שנוגע ל„אור חדש" אינו אלא קצור בקשת גאולה ארוכה. בפרובינציאה נוהגים היו לומר אחרי „אור חדש" את הפסוקים: „קומי אורי כי בא אורך" (ישעיה ס' א') ו„אל ה' ויאר לנו" (תהל' קי"ח כ"ז). וכנראה פסוקים אלו משירי מסורת ארץ־ישראל הם, והרבה כמוהם במנהגי צרפת הדרומית. בקטעים שבגניזה אנו מוצאים בין „אור חדש" ובין „ונזכה כולנו" את שני הפסוקים האמורים וגם את ההוספה: „ונר משיחך תאיר לנו". ברכת „יוצר המאורות" נמצאת בתלמוד (ברכות י"ב ע"א; ירוש' שם פ"א ה"ח).

סידורי המתקנים השמיטו רוב ברכה זו. מתחלה לא התנגדו אלא ל„אור חדש" בלבד, אחר־כך קצרו ב„תתברך" ולבסוף העמידו את התפלה על הקצור של סדר רב סעדיה.

4. ברכה שניה נקראת בשם ב ר כ ת ת ו ר ה (ירוש' ברכות פ"א ה"ח). במנהג אשכנז היא פותחת ב„אהבה רבה", ובמנהג ספרד ואיטליאנו — ב„אהבת עולם", ככתוב בירמיה ל"א ב'. מחלוקת זו קדומה היא ונזכרת גם בתלמוד (ברכות י"א

ע"ב) ואולי מחלוקת שבין ארץ־ישראל ובבל היא. בכל אופן נמשכה כמה דורות והביאה לידי חילוקי גירסאות בתלמוד עצמו. מישיבות הגאונים היתה פומבדיתא גורסת „אהבת עולם" דוקא וסורא — „אהבה רבה" שחרית ו„אהבת עולם" ערבית. פשרה זו קבל רב עמרם וגם מנהג אשכנז ומנהג רומי קבלוה. ואילו רב סעדיה, מנהג ספרד ומנהג איטליאנו קוראים „אהבת עולם" בין בשחרית בין בערבית.

תוכן הברכה מתאים לשמה הקדום וכולל הודאה על מתן תורה. ביחוד בולט תוכן זה לכשנשווה תפלה־ערבית ונוסחאות קדומות. בנוסח שלנו תוכן זה נמצא רק בתחלת הברכה. התוכן שוה בכל המנהגים, אבל נוסח־המלים קצר במנהג אשכנז וארוך בכל שאר המנהגים. שנויי־הנוסחאות מרובים ביותר בחלק שני של הברכה. ואף כאן, כמו בברכות הראשונות, נוספה בקשת־גאולה שאחר־כך האריכו בה. ואפילו רב עמרם ורב סעדיה מאריכים יותר ממנהג אשכנז. חשוב ביותר הוא שינוי זה שבנוסח: מנהג אשכנז ומנהג איטליאנו גורסים „והביאנו לשלום מארבע כנפות הארץ", והכוונה לקבוץ־גליות, ואילו רב עמרם ורב סעדיה ומנהג ספרד גורסים: „[מהר ו]הבא עלינו ברכה (ישועה) ושלום מארבע כנפות הארץ", והיא בקשת־גאולה סתמית. ראוי לציין, שבקטעי הגניזה אין אנו מוצאים בקשת־הגאולה אלא בנוסחאות „אהבת עולם", ולא בנוסחאות „אהבה רבה". הגורם להוספת בקשת־הגאולה היה בודאי המאמר „ויחד לבבנו" שהוא מעבר מחלק הראשון של התפלה, ברכת־התורה, אל חלקה השני — קבלת עול מלכות שמים. מאמר זה פירושו במקרא (תהלים פ"ו י"א) הרצון לדביקות באלהים והושאל אח"כ למסירות־נפש ולקדוש־השם וכך נתחבר לרעיון עולם הבא וימות־המשיח. ניכרים הדברים שמאמר זה סוף־ברכה היה מתחלה, שכן סיום הברכה „וקרבתנו מלכנו" חוזר לרעיון היחוד: „להודות לך וליחדך". חיתום הברכה „הבוחר בעמו ישראל באהבה" אחד הוא בכל המנהגים ועיקרו נמצא בברכותיו של הכהן הגדול ביום הכפורים (ירוש' יומא פ"ז ה"א). — סידורי הקהלות הריפורמיות קצרו בקשת־הגאולה והעמידוה על הנוסח של מנהג ספרד הנזכר למעלה [10].

5. במנהג אשכנז כתוב לפני פרשת שמע: „יחיד אומר: אל מלך נאמן". שלש המלים הללו באות כפתרון אותיות „אמן" שנחשבו כראשי־תיבות. בארץ־ישראל נוהגים היו מתחלה לומר אמן אחרי ברכת „אהבה רבה" ואח"כ נאסרה אמירת־אמן זו (ירוש' ברכות פ"ה ה"ה). וכבר נאמר בתלמוד (שבת קי"ט ע"ב): „מאי אמן א"ר חנינא אל מלך נאמן". כשהתחילו בעלי־המסתורין למנות כל

10) עיין עוד צונץ: Gottesdienstliche Vorträge 382; פרלס במאמרו שבספר היובל לגרץ, 1887 עמ' 17; ביכלר, REJ, כרך חמשים עמ' 145; אלבוגן, Studien. עמ' 26 ואילך.

אותיות שבתפלה ולבקש בהן סודות בדקו ומצאו שבשלש הפרשיות של קריאת שמע יש רמ"ה תיבות ובצירוף „אל מלך נאמן" רמ"ח כמנין האיברים בגוף וכמנין מצוות עשה. לפיכך החזן שאינו אומר „אל מלך נאמן" כופל בקול „ה' אלהיכם אמת" להשלים את המנין [11].

אחרי „שמע ישראל" אומרים בלחש: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", עפ"י מקרא בתהלים ע"ב י"ט. וכבר נוהגים היו במקדש לענות כך אחרי הכהן הגדול (יומא פ"ג מ"ח) [12].

6. אחרי כל הפרשיות של שמע אומרים „אמת ויציב". השם נמצא במשנה, בתפלת־שחרית של ימות־החול בבית המקדש (תמיד פ"ה מ"א), ועל קדמות התפלה מעיד התלמוד: „אמת ויציב דאורייתא" (ברכות כ"א ע"א). חיתום הברכה הוא „גאל ישראל" ולפיכך כולה נקראת גם בשם גאולה (ברכות ט' ע"ב: „כדי שיסמוך גאולה לתפלה"; ירוש' שם פ"א ה"א: „תכף לגאולה תפלה"). שני השמות מציינים שתי תקופות בהשתלשלות ברכה זו. „אמת ויציב" שייכת ליחוד השם וממשיכה את הנאמר בשתי הפרשיות הראשונות של שמע. ו„גאולה" ממשיכה את הנאמר בפרשה שלישית של שמע. הזכרת כל תכנה מצינו בתוספתא (ברכות ריש פרק ב') ובירושלמי (שם פ"א ה"ט): „הקורא את שמע [בבוקר] צריך שיזכיר יציאת מצרים באמת ויציב, ר' אומר צריך להזכיר בה מלכות, אחרים אומרים צריך להזכיר בה מכת בכורות וקריעת ים סוף, ר' יהושע אומר צריך להזכיר את כולן וצריך לומר צור ישראל וגואלו".

במאמר „אמת ויציב" אנו מוצאים עברית וארמית משמשות בערבוביא, סימן לתפלה קדומה. מרובים בה השמות הנרדפים, עפ"י רש"י מספרם י"ח [13] ובסידורים — ט"ז, וכולם שוים בכל הנסחאות, סימן לקדמותם. כל הברכה מאריכה בדברים כדרך המדרש. נוסח הברכה שוה בדרך כלל בכל המנהגים, רק בנוסח רומי הסיום משונה. תיבה אחת משונה במנהג אשכנז מכל שאר המנהגים: כולם, ומחזור ויטרי בכלל, גורסים „צורנו צור ישועתנו" ומנהג אשכנז — „יוצרנו". ביום שיש פיוט דרכו של מנהג אשכנז לקצר ולתת אותו תוכן עצמו בדרך קצרה („אמת ויציב הקטן"). הסיום „למען שמך מהר לגאלנו" נראה כתוספה ואינו אלא

---

11) עיין ס' המנהיג, דיני תפלה סי' ל"ג ול"ד; טור אורח חיים סי' ס"א.

12) עיין מאמרו של בלוי, REJ כרך ל"א עמ' 189; Studien שלי עמ' 10. ועיין למטה בפרק זה סעיף 8.

13) עי' ס' הפרדס נ"ה ע"א.

קיצור ה„גאולה". במנהג רומי נשתמר קיצור זה בתפלה של ימות החול וכן אנו מוצאים „אמת ויציב" הקצר בתפלת־חול שבקטעי הגניזה. אף כאן יש לנו שיור ממנהג ארץ־ישראל, שנשתמר במנהג אשכנז ביחד עם הפיוט, כמו שנראה עוד למטה.

„עזרת אבותינו" (במחזור ויטרי: „עוזר") הוא חלק־הגאולה שבתפלה זו, והוא הימנון נשגב. דרכו של סגנון זה להשתנות ולהתארך במשך הדורות ובכתבי־יד שבגניזה אנו מוצאים רשמים ניכרים של מחקים והוספות. אבל חוץ משינויי־סגנון אלו נשאר התוכן בלי שינוי כל שהוא. סופה של הברכה שני פסוקים שבשירת הים: „מי כמכה באלים" (שמות ט"ו י"א), „ה' ימלוך לעולם ועד" (שם שם י"ח). וכאן מתחילים שינויי־נוסחאות. רב עמרם מסיים מיד ומתנגד לכל הוספה שהיא. ואעפ"כ אנו מוצאים הוספות בכל מנהג ומנהג. ההוספה הפשוטה ביותר במנהג ספרד היא, שאינו מוסיף אלא את הפסוק „גואלנו ה' צבאות וגו'" (ישעיה מ"ז ד'). בכל שאר המנהגים נוספה כאן בזמן מאוחר בקשת גאולה. רב עמרם מזכיר את הנוסח „בגלל אבות תושיע בנים" ואינו גורס כן. ואעפ"כ אנו מוצאים נוסח זה במנהג רומי ואיטליאנו בתפלת־חול ובמנהג אשכנז ביוצר לפסח בצירוף לפיוט „ברח דודי", ובודאי מקורו בארץ־ישראל. בימות החול מסיים מנהג אשכנז: „צור ישראל קומה בעזרת ישראל וכו' ונאמר גואלנו וגו'", אבל היה מי שהתנגד ל„גואלנו"[14]). נוסח זה ידוע היה גם בפרובינציאה. במנהג רומי „גואלנו" מחובר עם „בגלל אבות". נוסחאות משונים מאלה אנו מוצאים בקטעי סדרי־תפלה מארצות המזרח: אחרי „מי כמכה" נאמר „מפי עוללים ויונקים שירה שמעת" ובמקום „ה' ימלוך" תפלה ארוכה זו: „ה' מלכנו מלך אל חי וקיים שמך עלינו ה' יוצרנו ה' הושיענו חוס ורחם עלינו ברחמיך הרבים כי אל חנון ורחום טוב אתה ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם וָעד קיים עלינו ה' אלהינו מלכותו וכבודו גדלו ותפארתו וקדושתו וקדושת שמו הגדול הוא ה' אלהינו ירחם עלינו וירוַח לנו מכל צרותינו ויגאלנו גאולה שלמה וימלוך עלינו מהרה לעולם ועד בא"י צור ישראל וגואלו אמן". חיתום הברכה „גאל ישראל" בבלי הוא, מן המאה הרביעית, וכן נאמר בתלמוד (פסחים קי"ז ע"ב): „אמר רבא ק"ש והלל גאל ישראל". בארץ־ישראל תקן ר' יהושע בן לוי (במאה השלישית) „צור ישראל וגואלו" (ירוש' ברכות פ"א ה"ט), וחיתום זה נהוג כיום רק במנהג אשכנז בערבית של ימים טובים בסוף מערבית, אבל מתחלתו נהוג היה במנהג ארץ־ישראל גם בשחרית של ימות החול כמו שאנו רואים מן הקטע המובא למעלה.

---

14) עיין מאמרו של אברהם עפשטיין ב„הגורן" הרביעי על ר' שמואל החסיד (עמ' 91 ואילך). ועיין העתקה מכתב־יד ב„שטודיען" שלי עמ' 32.

7. צירופן של הפרשיות ושל הברכות „לקריאת שמע" נתהוה לאט לאט. במקום זה שבסדר התפלה צריך היה המתפלל לקבל עול מלכות שמים[15]) ולשם זה באה פרשת־שמע שיש בה קדוש שמו של האל היחיד והמיוחד ומסירות־נפש ואהבה ודביקות. בתרגום השבעים באה במקום זה פתיחה נשגבה, והפפירוס Nash מביא רק פרשה זו ביחד עם עשרת הדברות שנאמרו לפנים בשעת התפלה. הפרשה השניה דומה לראשונה בפתיחתה ובסיומה, ומשום כך נתקבלה, וגם עיקר תכנה, אמונה בשכר ועונש בעולם הזה, מתאים לתקופה הקדומה שבה נתחברו שתי הפרשיות לאחדות. ופרשת „ויאמר" שלישית היא לא רק על הסדר אלא גם בזמן, וכמה ראיות לדבר. ראשית, אם לא נאמר כך יקשה למה לא הקדימו פרשה זו שבס' במדבר לשתי הפרשיות שבס' דברים. שנית, ידוע לנו שבארץ־ישראל במאה התשיעית לא נאמרה פרשה זו בתפלת ערבית[16]). כנראה, לא נאמר בתפלה מתחלה אלא פסוק אחרון בלבד: „אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים" — הערכה דתית צרופה של יציאת מצרים שאין כמוה בשום מקום אחר במקרא. ואחר־כך כשבאה ההלכה ודרשה את הפרשיות הראשונות כמין חומר ולמדה מהן מצוות תפלין ומזוזה קבלו גם את הפרשה השלישית לתוך התפלה והרימו מצות ציצית למדרגה עליונה. והמשנה (ברכות פ"א ופ"ב) ויוסיפוס (קדמוניות ספר ד', ח' י"ג) כבר מכירים את שלש הפרשיות כחטיבה אחת.

וכפרשיות עצמן כן גם התפלות המצורפות להן מוצאן מזמנים שונים. הראשונה שבהן היא גם הקדומה שבהן. אי־אפשר היה לקבלת עול מלכות שמים בצבור בלי פתיחה, וזוהי „אהבה רבה", שהיתה לפנים הברכה היחידה שלפני קריאת־שמע (תמיד פ"ה מ"א: „ברכו ברכה אחת וכו'"; ברכות י"א ע"ב: „מאי ברכה אחת כו' אהבה רבה"). אחרי יחוד השם בא „אמת ויציב" והיא הסכמת קהל ישראל של ההוה לקבלת עול מלכות שמים שבמעמד הר סיני. וכשצירפו תפלת־היָחוד לתפלת־שחרית הוסיפו ברכת־תודה על האור ועל חידוש מעשי־בראשית בכל יום, וברכה זו נקבעה כמובן בראש.

„אמת ויציב" היתה לפנים ברכה אחרונה שבתפלת־צבור. בכלל לא הכילה תפלת־צבור מתחלתה אלא הכרזה פומבית של יִחוד הבורא. בקשות לא היו בה אלא היו מסורות ללב היָחיד ונקראות בשם „דברים" או „תחנונים"[17]).

8. בכל חלק זה של התפלה היה אחד מן הקהל מקריא לבני הקהל. כל

16) ה"ג הוצ' הילדסהיימר, הל' ברכות עמ' 23: „ועד השתא כמה מדינות בא"י הכין נהיגין למימר באורתא וקאסברי וכו' ויאמר אינו נוהג אלא ביום".

17) תוספתא ברכות פ"ג ה"ו; בבלי שם ל"א ע"א.

15) ברכות ס"ב מ"א. —

הקהל ישבו על הקרקע ואף המקריא ישב עמהם. הוא היה אומר פסוק אחד והם עונים אחריו פסוק שני. מכאן הביטוי „פרס על שמע", כלומר חלק את שמע לחצאין. ראש הקהל היה פונה לאחד מבני החבורה ואומר לו: „פרוס על שמע" והלה היה פותח „שמע ישראל" והקהל עונה אחריו: „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" ואומר פסוק שני וכן הלאה. כשהיה החזן שומע את שם הקודש היה עונה „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" (וכן תרגום יונתן והמדרש מספרים על יעקב אבינו שכשמע מפי בניו „שמע ישראל" ענה אחריהם בשכמל"ו. כיוצא בזה ענה משה אחרי בני ישראל בשכמל"ו). ועד היום הזה אומרים אחרי „שמע" — בשכמל"ו, ו„התקינו שיהיו אומרים אותו בחשאי" (פסחים נ"ו ע"א) חוץ מיום הכפורים. והיה עוד סדר אחד של קריאת שמע, המכונה בשם „כרך את שמע" (פסחים פ"ד מ"ח), והיה נהוג ביריחו: החזן היה מקריא את כל קריאת־שמע והקהל עונה אחריו מלה במלה. סימן מובהק להקראה זו שביריחו שלא נאמר בה בשכמל"ו.

יתכן שלא היו „פורסים על שמע" אלא בפרשיות, מפני שהיה הקהל בקי בהן, אבל לא בברכות. הללו נאמרו רק ע"י הפורס. במשנה כבר התפשט מנהג זה על כל קריאת־שמע, לפיכך אסור לסומא לפרוס על שמע. מכאן צמחה הדעה המוטעית, ש„פרס" פירושו התפלל, כי בתלמוד עצמו לא נתפרש מהו „פרס על שמע" ואחרי ימי התלמוד בטל המנהג ולא הבינו פירוש המלה. ומכיון שיצאו עוררים על פירושי[18]) אתעכב קצת בענין זה.

קודם כל לא מצאנו בשום מקום את המלה „פרס" בהוראות „ברך" או „ברך על הפת", אלא תמיד פירושה „בצוע את הפת", ו„פרוסה" תתיכת לחם היא. והוא הדין במלת „בצע" שפירושה שבר, חתך. ומה שרש"י מפרש בחולין ז' ע"ב: „לא בצע על פרוסה שאינה שלו — לא היה מברך", אינה ראיה, שכן רבינו גרשום שם מפרש: „לא היה נהנה". ודאי אין יהודי חרד פורס לחם ואוכל בלי ברכה אבל אין זה ענין לעיקר פירושה של המלה. ואמנם רש"י וגם הגאונים הקדמונים לא דקו, אבל עלינו לחקור אחרי המשמעות הקדומה של המלה, והיא חלק לחצאין כאמור למעלה[19]). למה נאמר דוקא „פרס על" אין בידי לבאר, אבל מה אעשה וביטוי זה אינו נמצא אלא בענין „שמע" ובאותה ברייתא עצמה שנינו: „הפורס על שמע" ו„המברך על המצוות"[20]).

---

18) בלוי REJ כרך נ"ה עמ' 201 ואילך וכרך נ"ט עמ' 198 ואילך ובאכר שם כרך נ"ז עמ' 100 ואילך. ועי"ז תשובתי שם כרך נ"ז עמ' 222 ואילך. פירוש מחוור מציעים ליבר (שם כרך נ"ז עמ' 161 וכרך נ"ח עמ' 1) וברודי Monatsschrift כרך נ"ד עמ' 491.

19) עיין Studien שלי עמ' 7. — 20) עי' מאמרו של יהודה אריה בלוי בכרך ע"ג של REJ 141 ושם הובאו כל המקורות הראשונים שנזכר בהם הביטוי „פרס על שמע".

§ 8. תפלת שמונה עשרה.

I. תולדות התפלה.

ספרות: ש"ר וצונץ שם; לאנדסהוט עמ' 52; שירר שם; מאמרו של אישדור Loeb בכרך י"ט של REJ עמ' 17—40; מאמרו של ישראל לוי שם כרך ל"ב עמ' 161—178; ד. הופמאן במאמרו בירחון Israelitische Monatsschrift שנת 1899 עמ' 48 ואילך ושנת 1900 עמ' 2; י. אֶלבוגן, מאמר בכרך מ"ו של Monatsschrift עמ' 330, 427, 513 ואילך; ועיין JE והאמבורגר ערך „שמונה עשרה".

1. בנגוד לתפלת יוצר תפלת שמונה עשרה כוללת בקשות. לפיכך היא מכונה בשם תפלה סתם, בארמית צלותא. וכן גם הפעלים „התפלל", „צלי" פירושם המדוייק במשנה ובתלמוד — התפלל תפלת שמונה עשרה. ומכיון שתפלה זו נאמרת מעומד היא נקראת גם בשם „עמידה" (מס' סופרים סוף פט"ז), ושם זה רגיל עד היום בקהלות הספרדים ובארצות המזרח. השם השכיח ביותר הוא „שמונה עשרה (ברכות)" עפ"י מספר הברכות שבתפלה זו מתחלתה (ברכות פ"ד מ"ג). ואעפ"י שנוספה אחר־כך ברכה י"ט נשאר השם שמונה עשרה. וכל־כך נשתרש שם זה, עד שהעם מכנה כל תפלה מעין זו, גם תפלת שבע שבשבתות וימים טובים, בשם שמונה עשרה.

כשהיה הצבור מגיע לתפלת שמונה עשרה היה הכל קמים ממקומותיהם והחזן עומד לפני ארון הקודש. לפיכך קראו לאמירת תפלה זו ע"י החזן „עבר לפני התיבה" (בארמית — „עבר קומי תיבותא"). אחר־כך כשנהגו שהחזן מקריא את כל התפלות ממקום מיוחד טעו והשתמשו בביטוי זה להקראת החזן בכלל, אבל במקורות הקדומים אין „עבר לפני התיבה" אלא בענין שמונה עשרה. בבבל היה החזן עומד במקום נמוך ממעמד הקהל, לפיכך השתמשו שם בביטוי „ירד לפני התיבה", ויש שבכתבי־יד נתחלף „עבר" ב„ירד". לפעמים נאמר בקצור „עבר" סתם או „ירד" סתם, ובתלמוד בבלי „נחת" סתם, ו„ההוא דנחית" פירושו חזן.

2. תפלת שמונה־עשרה היתה מתחלתה תפלה בצבור. שליח־הצבור היה מקריא אותה והקהל היו עונים אמן אחרי כל מאמר ומאמר. רבן גמליאל דיבנה התקין שיהא כל אחד מן הקהל אומר שמונה עשרה לעצמו, ובכדי שלא לשנות מטיבה הפומבי תקנו חזרת התפלה אחרי תפלה שבלחש [21].

21) ע"ד תקנתו המפורסמת של הרמב"ם שלא לחזור את התפלה עיין שו"ת רדב"ז (ויניציא 1749) סי' ה' וצ"ד; ועי' אברהם גייגר Wissenschaftliche Zeitschrift כרך ב' עמ' 247 ואילך וב„מלא חפנים" עמ' ע' ואילך: „... ומה ששמעתם — מאחד החכמים מארצות אדום שכך הוא ראוי בהכרח — ר"ל שיתפלל הש"צ פעם אחת בקול רם — וקדושה ושלא יהיה שם לחש

3. תפלת שמונה עשרה מתחלקת לשלשה חלקים. שלש הברכות הראשונות מכילות שבח לאלהים, שלש האחרונות – הודאה, ושלש עשרה האמצעיות – בקשות. הראשונות והאחרונות נהוגות בכל ימות השנה, ובמשנה נקבו בשמות, והאמצעיות אינן נהוגות אלא בימות החול בלבד, ובשבתות ובימים טובים באה ברכה אחרת במקומן[22].

4. ע״ד זמנה ומקורה של תפלת שמונה עשרה יש לנו כמה קבלות, מהן נאמנות ומהן אגדיות, קודם כל נאמר בברכות (ל״ג ע״א): „אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות וכו׳“. לקבלה זו מתאים גם מה שנאמר במקום אחר (מגילה י״ז ע״ב; ירוש׳ ברכות פ״ב ה״ד): „מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו י״ח ברכות על הסדר“. שתי הידיעות הללו מעידות על קדמותה של תפלת שמונה עשרה.

ומעשה לסתור מצינו במס׳ מגילה שם: „שמעון הפקולי הסדיר י״ח ברכות לפני ר״ג על הסדר ביבנה“. הרי זה הבדל של כמה מאות שנה. וחוץ לזה קשה שנאמר שם „תקנו“, כלומר תקנה חדשה, וכאן „הסדיר“, כלומר קבע את הסדר. התלמוד מפשר בין שתי הקבלות ואומר (מגילה י״ח ע״א): „מאי הסדיר שכחום וחזר וסדרם“. אבל פשרה זו אינה מתיישבת על פשוטם של חיי העם ואין זו דרך השתלשלות של התפלה[23].

5. עלינו לבדוק בתפלה עצמה ולבקש בה סימני זמנה, וכמובן נקח ליסוד חקירתנו לא את הנוסח הרגיל כיום אלא את הקדום שבנוסחאות הידועים לנו. בברכה עשירית „תקע“ מדובר ע״ד קבוץ גליות, אבל אין זו ראיה נצחת לאחר

כלל אני אומר – בזה הלכתה כותיה ולאו מטעמיה מפני – שראיתי דבריו ביד ר׳ נסים ור׳ שמריה – שמרם צורם והם כלם דברים שיש בהם שגיאות רבות – ומתנגדים להעיון שהוא חושב שאיננו מותר שתהיה – שם תפלה בלחש כלל והביא ראיות חלושות – ומשובשות מאוד ולכן הנני אומר שכך ראוי בזמננו – מפני סבה שאבארה והיא שכשיחזור ש״צ – להתפלל בקול רם כל מי שהתפלל ויצא ידי חובתו – יהפוך פניו לספר עם חברו או לשיחה בטלה ויחזור – פניו מהמזרח ויסיר כיחו וניעו וכשיראה זה – חבירו שאינו בקי יעשה גם הוא כן בלי ספק ויחשוב שזה – שאמר ש״צ אין לסמוך עליו ואם כן יצא – כל מי שאינו בקי והוא לא יצא ידי חובתו ותתבטל – הכונה אשר בעבורה תוזר ש״צ התפלה שהוא – להוציא את שאינו בקי ואמנם כשלא יתפללו הקהל בלחש כלל אלא יתפללו הכל אחר ש״צ תפלה – אחת בקדושה כל מי שיודע להתפלל יתפלל עמו – בלחש והבלתי בקיאים ישמעו ויכרעו כולם עם ש״צ – ופני כל העם אל ההיכל בכונה ויצאו כולם – ידי חובתם ויהיה הדבר הולך על נכון – ויושר ותמנע אריכות החורה ויוסר – חלול השם שנתפשט בין הנכרים שהיהודים רוקקים וכחים ומספרים בתוך תפלתם – שהרי הם רואים זה תמיד וזה – היותר נכון אצלי באלו הזמנים מצד הסבות – שוכרתי, וכתב משה (נדפס משו״ת הרמב״ם כ״י בהעתקה עברית מהד׳ ישר׳ פרידלנדר, JQR סדר חדש כרך ה׳ ע״א וכו׳).

22) עיין ברכות ל״ד ע״א וירוש׳ שם פ״ב ה״ד.

23) עיין ברכות כ״ז וירוש׳ שם פ״ד ה״א.

את זמן שמונה עשרה עד אחרי חורבן בית שני, שכן גם בימי הבית השני מרובות היו תפוצות ישראל, ובן סירא (נ"א י"ב: „הודו למקבץ נדחי ישראל") יוכית, שענין קבוץ גליות שימש נושא לתפלה בשכבר הימים. בברכה י"ד „ולירושלים" נראה לכאורה שהבקשה „ובנה" מוסבה על בנין העיר הנחרבה ויש מי שרואה בבקשה זו הוספה מאוחרה, אבל בבן־סירא שם בסמוך אנו קוראים: „הודו לבונה עירו ומקדשו", ומכאן ראיה שבקשת הבנין אין פירושה בנין הנהרסות דוקא. בברכה ט"ז נאמר „והשב את העבודה" — בקשה שיש לה טעם רק אחרי החורבן, וסמוך לה: „ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון" — זאת אומרת שלא בטל התמיד. ברור שבברכה זו חברו להם יחדו שני דורות. ברכה תשיעית „ברך עלינו" אינה מתאמת בכל תכנה אלא לזמן שבני־ישראל שרויים על אדמתם בשלוה ועובדים אותה בשמחה, היינו הזמן שקדם לכבוש ארץ־ישראל בידי הרומיים.

קשה לברר בדיוק עד כמה השפיעו על התפלה הכתות הדתיות והמדיניות. בדרך כלל מתאים הלך־הנפש של שמונה־עשרה לרוח־החסידות של ה„ענוים" בתהלים ובמשלי, אבל אין בידינו לקבוע מסמרות בדבר ולציין את זמנם המדוייק של החוגים הללו. סימן מובהק הוא זכר תחית־המתים בברכה שניה. אמנם בנוסח א"י אין היא נזכרת באריכות יתרה, אבל אף שם חותם הברכה הוא „מחיה המתים". הדגשה כזו של אחד מעיקרי האמונה ודאי בכוונה נעשתה. עיקר תחית־המתים סלע המחלקות היה בין הצדוקים והפרושים, וכת־הפרושים המנצחת דרשה הכרת השקפתה גם בתפלה בצבור.

אנו רואים איפוא מתוך נוסח התפלה עצמה שיש בה חלקים שונים מתקופות שונות, ומתוך כך נבין גם סדר הברכות. כמו שהוא לפנינו כולו מוקשה. ברכה שביעית „ראה בענינו" אין לה שייכות לא לברכה שלפניה ולא שלאחריה. באמצע הבקשות הפרטיות היא באה בבקשה לאומית, וכבר אמר צונץ: „ברכה זו קצתה מיותרת וקצתה שלא במקומה היא". גם אחרי ברכה תשיעית „ברך עלינו" באות מיד בלי שום מעבר בקשות לאומיות, וכשהן לעצמן משונות הן זו מזו וקשה להבין שייכותן וחלוקתן. ושוב קשה למה באה אחרי הבקשות הלאומיות בקשת „שמע קולנו" שהיא סתמית או פרטית. כמו כן מוזר הדבר, שברכה י"ז „רצה" וברכה י"ט „שים שלום" מכילות בקשות והרי חלק זה חלק־הודאה הוא! התלמוד משתדל לישב סדר זה על־פי סברא ואסמכתא (מגילה י"ז ע"ב; ירוש' שם פ"ב ה"ד), אבל אין תירוצים אלו מניחים את דעתנו, וההסבר הנכון הוא שלא כל חלקי התפלה בני זמן אחד הם. ואם נשוב אל דברי שני המקורות שהבאנו למעלה יצא לנו, שאלו ואלו דברי

אלהים חיים, שחתימת שמונה עשרה ע״י רבן גמליאל דיבנה היה, וראשיתה קדמה לחשמונאים ומימי „אנשי כנסת הגדולה" היא[24].

6. בתפלת שמונה־עשרה נתחברו יסודות שונים מזמנים שונים, בתוכם שיירי עבודת־המקדש ובקשות של צורך־השעה שנתקבלו לדורות. מעבודת המקדש נשתמרו שתי הבקשות שבסוף שמונה עשרה. וכבר כתב רש״י (ברכות י״ז ע״ב): „בשביל העבודה שעשו היו מברכין אחריה רצה ה' אלהינו עבודת עמך ישראל ואשי ישראל וכו'" (ואחרי החורבן שינו את הנוסח וקראו: „והשב את העבודה"). כמו כן היה הכהן הגדול ביום הכפורים אומר תפלה „על העבודה" וחותם „שאותך לבדך ביראה נעבוד" (ירוש' סוטה פ״ז ויומא פ״ז), כמו שנהוג עד היום במוסף לימים טובים בסוף „רצה". ובמשנה מצינו (תמיד פ״ה מ״א) בין ברכות התמיד „עבודה (זו רצה) וברכת כהנים". ברכת־כהנים זו אינה ברכה שברכו הכהנים את העם אלא דברי הקהל שענה אחרי הכהנים בברכתם בבקשת־שלום[25] וכן גם ברכה י״ד „ולירושלים" מעבודת־המקדש היא, כמובן לא בנוסח הנהוג אצלנו שהוא מאוחר לחורבן, אלא בנוסח הידוע לנו מבן־סירא והוא נוסח תפלתו של כהן גדול ביום הכפורים (עיין גם בן־סירא ל״ו, י״ז ואילך). חותם תפלתו של כהן גדול היה „השוכן בציון" (ירוש' סוטה שם) ובודאי היה חיתומה כך גם בימות החול.

7. אלו הן הבקשות שעברו מעבודת־המקדש לתפלת הצבור. ובשביל תפלה זו תקנו דברי שבח בפתיחתה ודברי־הודאה בסיומה. כך נתחברו שלש הראשונות בתחלת י״ח ובסוף הכניסו ברכת־הודאה בין עבודה וברכת־כהנים, כדי לסיים כמקודם ב„שים שלום". שלש הראשונות ושלש האחרונות תופסות מקום חשוב ביותר. רק הן נאמרות בכל ימות השנה בלי שינוי ורק להן שמות קבועים במשנה (ראש־השנה פ״ד מ״ה): „סדר ברכות אומר אבות גבורות קדושת השם וכו' עבודה הודאה וברכת כהנים". סגנונן, ביחוד בטופסן הראשון (עיין למטה סעיף 9), מעיד על קדמותן וגם תוכנן — ברכת תחית־המתים, למשל — מסכים לכך. והנה צונץ ורבים אחריו משערים, כי שש הברכות הללו לבדן היו בזמן קדום כל תוכן התפלה. אבל אין הדעת נותנת שיכניסו לתפלת שבת ויום־טוב כל תפלת־החול.

---

24) לדעתו של ישראל לוי ע״ד השייכות שבין ס' „תהלות שלמה" לתפלת „שמונה עשרה" איני יכול להסכים. הצד השוה שבתהלות ובתפלה אינו אלא במספר י״ח ובביטויים שאולים מן המקרא. טענותיו של ס' תהלות שלמה כלפי הכהנים אין להם ענין לברכת המינים שבשמונה עשרה, וגם לא נכון שברכת־המינים ערוכה כנגד הצדוקים ועי' למטה בפרק זה סעיף 10. אבל מודה אני שתפלת י״ח הושפעה הרבה מן המזמור שבסוף בן־סירא העברי. וכבר מצא Loeb סמוכין כאלו לי״ח גם בס' תהלים ובישעיה השני אלא שנגרר יותר מדי אחרי השערה זו.

25) עיין מאמרי בספר־היובל לכבוד קוהלר, ברלין 1918, עמ' 80.

וגם אין כאן תפלה, כלומר רחמים ותחנונים. ובכל המקורות אנו מוצאים תדיר חלק אמצעי של בקשות בין הברכות הראשונות ובין האחרונות. ודאי לא היו בתפלה הקדומה בקשות הרבה כל־כך ולא בסדר שלנו, אבל יש לשער, שהבקשות בעלות תוכן כללי קדומות הן. הרי הן בקשות על צרכי הפרט, וקצתן אפילו על צרכים חומריים (ברכה ח', „רפאנו", וברכה ט', „ברך עלינו"), ובכל אופן ענינן שוה לכל נפש ואין מקום למחלוקת הדעות והמעמדות בגללן. „דעה בינה והשכל" (ברכה ד') יסוד מוסד הן לרוח־הדת כמו שנראה ברור מס' תהלים ומשלי; תשובה (ה') וסליחה (ו') אף הן מתאימות לרוח בעלי התפלה. והתחברותן של שני מיני הבקשות, על צרכי הגוף וצרכי הנפש, מעידה על השקפת־חיים בריאה, הרחוקה מביטול היש ומפרישות ובכל זאת נודעת לה שיש לה לתת דין וחשבון לפני שופט כל הארץ. תפלת „שמע קולנו" (ט"ז) סיום נאה היא לכל הבקשות הללו. כולן, — ביחד עם בקשת בנין ירושלים מספרן שבעה, — ודאי חטיבה אחת היו ולא היו נפרדות ע"י חיתומי־ברכות אלא חותם־ברכה אחד להן בסוף. בברכות „הביננו" ו„מגן אבות" יש לנו עד היום זכר לדבר. מעין ברכה זו היתה בודאי צורתו של החלק האמצעי הקדום.

8. אחר־כך נוספו הבקשות הלאומיות. אלו לא היו בקשות תמימות היוצאות מלבו של אדם ממילא, אלא יש בהן משום פרי מחשבה והרהור ע"ד התפלה ומאורע לאומי הוא שגרם להן. המאורע הלאומי הן הרדיפות של הסורים כנגד הדת הישראלית, מרידת החשמונאים ותקומתה של מדינת־ישראל עומדת ברשות עצמה ומחולקת לכתות שונות. ע"י כל הזעזועים הללו נטתה עינה של האומה מן ההוה ופנתה לעתיד המקוה. כל הנפשות היו מלאות חזיונות ויעודים משיחיים ומן ההכרח היה להכניס לתפלת כל יום את בקשת־הגאולה. מקור כל החזיונות האפוקליפטיים היה ס' יחזקאל, שנבא בכמה מקומות (כ' ל"ד ועוד) לקבוץ נדחי ישראל וליום־הדין, שבו יקבלו הרשעים את עונשם והצדיקים יהיו לגוי חדש. ברעיון זה החזיקו הברכות הלאומיות שבשמונה־עשרה. הראשונה שבהם היא ברכת־תקע (ברכה י'). כבר אמרנו למעלה שאין קבוץ־גליות זה מוסב דוקא על הגלות שאחרי חורבן בית שני. עוד לפני חורבן הבית הראשון היו נמצאות תפוצות־ישראל בחוץ־לארץ. ובימי הבית השני, ביחוד בתקופה ההלניסטית, נתרבו התפוצות ביותר. בבבל ובמצרים ובאסיא הקטנה ושאר מדינות־הים היו ישובים יהודיים מרובים. אבל לא הרגישו שום אסון לאומי בדבר, אדרבה המטרופולין נהנתה מן החיל שעשו בני־ישראל בארצות פזוריהם. ורק לאחרי שנתברר בשעת תנועת־המתיַונים כמה גדול מספרם של היהודים המדברים והוגים אך ורק יְונית הכירו בסכנתה של הגלות והכניסו לתוך התפלה את היעודים הקדומים של קבוץ־

גליות[26]. ולבקשת־הגאולה נתחברה, כמו שנאמר גם ביחזקאל, בקשת־המשפט. בנוסח שלנו אין כמעט שום זכר לה, אבל לפנים היתה בקשה זו תכנה של ברכת־השיבה שופטינו (י"א). לפי הנוסח שלנו אין תכליתה של הבקשה אלא שיקומו שופטים טובים וצדיקים כבתחלה, אבל קשה למצוא אפשרות לבקשה כזאת. לא יתכן שנשיאי־החשמונאים או זרע הורדוס או נציבי־רומי יתירו תפלה בפומבי כנגד שופטיהם. ולא מצאנו בדברי־הימים, שהא השלטון כמחריש ומניח ל„חסידים", שלא חתי מפני כל, לעשות מה שלבם חפץ. וגם השכל מחייב, שבארץ שיש בה מחלוקת ומרידות סכנת בקורת פומבית של המשפט גדולה ביותר. על כרחנו אנו אומרים, שתוכן הבקשה לא כך היה. והנוסח והמקורות יוכיחו. המעבר הפתאומי מבקשת־השופטים לבקשת מלכות־שדי קשה הוא ושייך הוא לעולם הבא ולא לעולם הזה, וגם הסיום „וצדקנו במשפט" אינו מוסב בשום אופן על בית־דין של מטה ובודאי כוונתו לבית־הדין של ימות המשיח. סיום זה הוא הוא עיקר תכנה של הבקשה מתחלתה — שיבוא יום־הדין הגדול לבור את הרעים ולהענישם. ועוד ראיה וזכר לדבר מצינו בתפלת „הבינגו": „והתועים על דעתך ישפטו"[27] ובנוכח אחר: „ועל הרשעים תניף ידך"[28], ובמקום אחר (מגילה י"ז ע"ב) כתוב לסדר ברכות י"ח: „וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים". ולא עוד אלא שעצם הביטוי „השיבה שופטינו" לקוח מנבואה לעתיד לבוא (ישעיה א' כ"ו).

נמצאנו למדים סדרן של הברכות הלאומיות: ברכה י' „תקע" — קבוץ גליות, ברכה י"א „השיבה" — יום ה' ועונש לרשעים, י"ג „על הצדיקים" — שכר לטובים. שלש הברכות הללו רצופות היו מתחלתן והוכנסו אל התפלה אחרי הבקשות הכלליות, היינו אחרי „ברך עלינו". לתקופה זו של תקוות משיחיות שייכת בודאי הזכרת כסא דוד בברכה י"ד, ברכת ירושלים.

9. בזה נשלם רוב מנינה ורוב בנינה של התפלה ולא נוספו אחר־כך אלא בקשות אחדות שהזמן גרמן. קשה לברר למה נכנסה ברכה ז' „ראה בעניגו". לפי מקומה צריכה היתה להיות בקשת הצלה מצרת הפרט, ממאסח וממצוק, אלא שנוסח הברכה אינו מתאים לכך. גאולה מצרת־האומה הרי אמורה בברכות אחרות וגם אינה מתאימה למקום זה בין בקשות־הפרט, וגם קשה לדון מסגנונה הסתמי לאיזו צרה לאומית היא מתכוונת. כל הקושיות הללו מתישבות לכשנעיין במקורות הקדומים. ביום־תענית נוהגים היו להוסיף על ברכות שמונה עשרה עוד שבע ברכות והראשונה שבהן היתה פותחת „ראה בעניגו" ומסיימת

---

26) בקשת קבוץ־גליות נמצאת עוד בבן־סירא ל"ו י"ג, נ"א י"ב ואילך.
27) ברכות כ"ט ע"א. — 28) ירושי' ברכות פ"ד ה"ג.

„גאל ישראל", ממש כברכה ז' שלנו. וכבר הרגיש התלמוד בדבר ותירץ שלא נוספו באמת אלא שש ברכות „ומאי שביעית — שביעית לארוכה כדתניא בגואל ישראל מאריך" (תענית ט"ז ע"ב). כי במשך הזמן נתרבו הפורענויות ותפלת־תענית זו נעשתה לתפלת כל יום. ומכיון שמקור ברכת „ראה" בתפלות־תענית הוא מתבאר ממילא למה באה במקום זה דוקא, אחרי תפלת־סלח שמתאימה ליום צום.

10. בזה הגענו למספר י"ז ברכות. לתפלת שמונה עשרה נעשתה ע"י רבן גמליאל דיבנה, כשהסדיר את התפלה והכניס ברכת־המינים כדי להוציא את הנוצרים מכלל ישראל (ברכות כ"ח ע"ב: „ברכת המינים ביבנה תקנוה"). מתחלה פתחה הברכה לא בתיבת „ולמלשינים" אלא „למינים ולמשומדים" ואח"כ נזכרו בה „פושעים וזדים", „מלכות זדון", ובודאי גם „נוצרים". השמות „מין" ו„מינות"[29] כוללים כל מין כפירה ואפיקורסות לרבות את הצדוקים והשומרונים והנוצרים והיודעים. לפיכך רבה המחלוקת בדבר כוונתה המדייקת של ברכת המינים. אבות הכנסיה מספרים[30] שהיהודים היו מקללים בבתי כנסיותיהם את הנוצרים שלש פעמים ביום. ואין ספק שבאמת נתכוונה תפלה זו כלפי הנוצרים, להבדילם מדת ישראל. כי בימים הראשונים לא היו לנוצרים לא תפלות מיוחדות ולא עבודת־אלהים משלהם. היו להם חבורות לצרכים נוצריים מיוחדים, לסעודת־המצוה שלהם, למשל, אבל עבודה קבועה ומסוימה לא היתה להם, לפיכך אין ליטורגיא נוצרית מן המאה הראשונה. היהודים הנוצרים היו מתפללים בצוותא חדא עם שאר היהודים ואיש לא עכב בידם. ולנוצרים לא היתה שום סבה שלא לבקר בבתי־כנסיות של ישראל. וַדאי חסרה להם בבית־הכנסת הזכרת המשיחיות המיוחדה שלהם אבל לא מצאו בנוסח התפלות שום תוכן מתנגד להשקפותיהם. לפיכך השתתפו בתפלה בצבור וגם עברו לפני התיבה[31]. ורק כשהתחיל הנגוד החריף בין יהדות לנצרות יהודית וכשעשו הנוצרים את ישו אלהות והזכירו שמו בתפלתם — תקנו היהודים, שאסור לענות אמן אחרי ברכה של מין אלא אם כן שמע העונה כל טופס הברכה. והדבר מובן כשמעיינים בטופסי הברכות הנוצריות הקדומות. נוסף לזה התחילו הנוצרים מצרים לישראל ובכדי להחניף לרומיים היו מלשינים על ישראל עד שהכנויים „מוסרים" ו„דילטורין"

---

29) עיין בדבר הוראתם של „מין" ו„מינות" ברגמאן, Jüdische Apologetik, עמ' 7.

30) עיין שירר ח"ב 544.

31) כל הספרות המרובה לברכת־המינים מפורטה בספרו של שירר (ח"ב 543), במבוא לתלמוד של שטראק (מהדורה ה' 179 ואילך) ובספרו Jesu, die Häretiker und Christen nach alt-jüdischen Quellen. § 21 a—d, 25. ועיין ברלינר, Randbemerkungen ח"א עמ' 50 ואילך. שהמינים היו עוברים לפני התיבה ניכר ממשנה מגילה סוף פ"ד. — ע"ד הליטורגיא הנוצרית ע"י Duchesne, Origines du Cult Chretien עמ' 47 ואילך, וריטשל, ח"א עמ' 232 ואילך.

נעשו שמות נרדפים לנוצרים [32]. היהודים קוו ושאפו לשוב ולבנות את בית־המקדש והנוצרים להפך השתמשו בחורבן המקדש כדי להוכיח כי אלהים ביטל על־ידי כך דת משה וישראל. נוח היה להם לנוצרים שיקוימו דברי „הברית החדשה" (לוקס כ"א כ"ד): „והיתה ירושלים מרמס לגויים עד אשר ימלאו עתות הגויים". הנוצרים היו מטיפים דעותיהם אלה בבתי־הכנסיות ומכשילים את הרבים וצריך היה להוציאם משם. „אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים, עמד שמואל הקטן ותקנה" (ברכות כ"ח ע"ב). וראיה לדבר, שברכת המינים לא באה אלא כדי להוציאם מבית הכנסת, אנו מוצאים במדרש תנחומא (הוצ' בובר ריש ויקרא): „העובר לפני התיבה וטעה בכל הברכות כולן אין מחזירין אותו בברכת המינין מחזירין אותו בעל כרחו ולכך מחזירין אותו שאם יהיה בו צד מינות יהיה מקלל את עצמו והקהל עונין אמן". ברכה זו היתה מעין אבן־בוחן לחזן וגם לבני־הקהל, כי הנוצרים שבהם לא יוכלו לשמוע את החזן מקלל אותו ואותם — ויהיו מוכרחים לצאת מבית־הכנסת.

אסמכתא לבקשה החדשה נמצאה בברכה י"א (השיבה), שהיה מדובר בה ע"ד עונש לרשעים. מכיון שבינתים נשתנו ההשקפות ע"ד עולם הבא והברכות נתפרשו עפ"י הוראה אחרת הוציאו בקשת־העונש מברכה י"א והכניסוה לברכה החדשה בתוספת „מכניע זדים". וכך מצינו בתלמוד: „כולל של מינים ושל פושעים [נ"א: רשעים] במכניע זדים" (תוס' ברכות פ"ג; ירוש' שם פ"ב ה"ד ופ"ד ה"ג). כנגד קללת המינים הוסיפו בברכה י"ג בקשה „על גרי הצדק יהמו נא רחמיך" — ברכה וקללה זו לעומת זו.

ברכת־המינים לא נתקנה אלא לצורך השעה ויתכן שהיו מבטלים אותה לאחר זמן אילולא חלה תקנה זו בימי חתימת תפלת שמונה־עשרה וסידורה.

11. עם ברכת־המינים עמד מספרן של הברכות על י"ח, ורבן גמליאל תקן: „בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה" (ברכות פ"ד מ"ג). עינינו הרואות, ששמונה־עשרה הברכות נתחברו בזמנים שונים והמספר י"ח מקרה בעלמא הוא. אבל בדיעבד דרשו מספר זה כמין סמל: כנגד י"ח חוליות שבשדרה וכיוצא כזה [33]. ואולי החזיקו בכוונה במספר זה ולא הוסיפו עליו, כי באמת מספר הבקשות מרובה ממספר הברכות ובכל זאת צמצמו את כולן בשמונה עשרה ברכות. ומצינו בתוספתא (ברכות פ"ג): „כולל של מינים ושל פושעים במכניע זדים

---

32) עיין: יואל, Blicke ח"א עמ' 32 ואילך; ח"ב עמ' 49 ואילך.

33) עי' ירוש' ברכות פ"ד ה"ג ותענ' פ"ב ה"ב; במדבר רבה פ"ב ומדרש שוחר טוב למזמור כ"ט.

ושל זקנים ושל גרים במבטח לצדיקים ושל דוד בבונה ירושלים" — ובלבד שלא יהיו יותר מי"ח. ואעפי"כ אם אמר אילו לעצמן ואילו לעצמן יצא" (שם), ולא עוד אלא שלאחר זמן תקנו גם תפלה י"ט (עי' סעיף 12 הסמוך) אבל השם שמונה עשרה נשאר.

12. עם דור ראשון של האמוראים, כשנעשתה כנסת ישראל שבבבל עומדת ברשות עצמה ובלתי כפופה לחכמי ארץ־ישראל, והיה להם ריש־גלותא מזרע דוד, תקנו שם ברכת „מצמיח קרן ישועה" (נזכרת בפעם ראשונה בתלמוד, פסחים קי"ז ע"ב, בשם רבה בר שילא, 250 לסה"נ) והיא בקשה לתקומת מלכות בית דוד.

לפנים היו סבורים, שברכה ט"ז זו, „את צמח", קדומה היא וברכת המינים היא שנוספה אחר־כך. במקום אחר הארכתי בענין זה [34] וכאן אביא רק עיקרי הראיות לדעה זו.

בתלמוד ירושלמי ובמדרשי ארץ־ישראל לא מצאנו זכר לבקשת־גאולה מיוחדה. שמו של דוד אינו נזכר אלא בברכת־ירושלים („אלהי דוד בונה ירושלים" — ובבבל השמיטו במקום זה „אלהי דוד"). במנין הברכות „שמע קולנו" נמנית בברכה ט"ו אעפ"י שהיא ט"ז, כי „את צמח" חסרה. ואפילו לאחר חתימת התלמוד לא נכנסה ברכת „את צמח" למנהג ארץ־ישראל, ור' אלעזר הקליר שחיבר קרובות לפורים ולימי־צום עפ"י סדר ברכות שמונה־עשרה (עי' למטה § 32) אינו מציין ברכת „את צמח" כלל. ובסדר־התפלה כמנהג ארץ־ישראל שנמצא בגניזה שבקאירו ג"כ חסרה ברכה זו. ומה שכתב ר' ישעיה מטראני (סוף המאה הי"ג), שלאחרי תקנת ברכת המינים צירפו אותה לברכת „את צמח" שקדמה לה והיו ברכה אחת, אינו מתישב על הנאמר בתלמוד. בפירוש מצינו בירושלמי (ברכות פ"ד מ"ג): „אם יאמר לך אדם שבע עשרה אינן אמור לו של מינים כבר קבעו חכמים ביבנה" — הרי שעד ברכת־המינים לא היו אלא י"ז ברכות. ועוד נאמר בבמדבר רבה פי"ח: „כל תשא עון וקח טוב וגו' טוב בגימטריא י"ז, תפלה — י"ט ברכות; הוצא משם ברכת המינין שתקנוה ביבנה ואת צמח דוד שתקנו אחריה".

מנהג בבל הונהג בכל הארצות וכך נכנסה ברכת „את צמח" לכל המנהגים. בזה נתתמו תולדות שמונה עשרה.

---

34) עי' מאמרי לתולדות שמונה עשרה, Monatsschrift כרך מ"ו, שנת 1902, עמ' 348 ואילך ומן הטעמים הנזכרים אין דעתי נוחה ממה שכתב טשרנוביץ בקיצור־התלמוד שלו ח"א עמ' XXXVI.

§ 9. תפלת שמונה עשרה.

II. נסח התפלה.

ספרות: דרנבורג, Mélanges rabbiniques בכרך י"ד של REJ, עמ' 26 ואילך; שכטר, Geniza Specimen בכרך עשירי של JQR עמ' 656 ואילך; אלבוגן, Achtzehngebet עמ' 47 ואילך; Studien עמ' 43 ואילך; מאמרו של ישראל לוי בכרך נ"ג של REJ עמ' 235 ואילך; פרומקין, עמ' 231 ואילך.

1. חתימת שמונה עשרה בימי ר"ג לא נגעה אלא בתוכן ובסדר („שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני ר"ג על הסדר ביבנה" — מגילה י"ז ע"ב). אבל הנוסח לא נקבע בדיוק והיה מסור ללבו של העובר לפני התיבה. לפיכך היו ימים רבים נוסחאות שונות זה בצד זה והדברים הגיעו לידי כך, שנוסח התפלה נלקה בשינויים וטעיות והשמטות, ואפילו כשהותר להעלות את התפלות על הכתב לא פסקו חילופי הנוסחאות. ור' דוד אבודרהם לא הגזים בדבריו, כי „לא תמצא מקום בעולם שאומר שמונה עשרה בענין אחד תיבה בתיבה אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין" (ספר אבודרהם, ד"ה אלהי נצור). ע"י מלאכת הדפוס נתמעטו חילופי הנוסחאות אבל לא עברו ובטלו, ותנועת הריפורמציא בדור אחרון גרמה לחילופים חדשים. לפיכך אין לקבוע טופס מסוים של התפלה כמין בנין־אב לכל הנוסחאות ואפילו בנוסחאות הקדומים שבידינו אנו מוצאים חילופים שקצתם פרי זמן מאוחר הם. כל אותן השיטות הנוסדות על מנין המלים שבתפלה[35]) אין להן בסיס מדעי ואינן אלא ציונים למסורה. התפלה לא נתחברה ע"י אדם אחד ואינה מעור אחד וע"כ אין לבקש בה שיטה ותבנית ומי שעושה כן בעל כרחו עליו לשנות ממטבע הנוסח ולהשמיט מקראות שלמים. והרי השפעתו של המקרא על התפלה היתה גדולה מאד, וביחוד בולטת השפעה זו במנהג ארץ־ישראל[36]).

2. בהשוואת הנוסחאות לא נביא אלא את החילופים היותר חשובים שאם לא כן אין לדבר סוף. יש ממנהגי ארצות־המזרח שמכניסים גבוב־דברים לתוך התפלה בלי שום יסוד במקורות. אחת ההוספות התכיבות עליהם היא הכנסת התיבה „מלך" או „מלכנו" או „נא" כמעט לכל הברכות.

3. בראש תפלה שבלחש תקן ר' יוחנן (במאה השלישית) את הפסוק „אדני שפתי תפתח" (תהלים נ"א י"ז). בימי הבינים הוסיפו עוד „כי שם ה' אקרא" (דבר' ל"ב ג') או „שומע תפלה עדיך כל בשר יבואו" (תהל' ס"ה ג'), ולמרות

35) עיין טור אורח חיים סי' קי"ג.
36) עיין JQR כרך עשירי עמ' 656; REJ כרך נ"ג עמ' 287. ועי' בנספחות.

התנגדותם של כמה פוסקים נשתמרו מקראות אלו פה ושם. בסידור של רב עמרם אינם עדיין. בדורות מאוחרים חלקו אותם בין תפלות שחרית, מנחה ומעריב.

א. ברכה ראשונה של שמונה עשרה „אבות" שמה (ר"ה פ"ד מ"ה) מפני שנזכרו בה אברהם יצחק ויעקב, ובימי הבינים היא מכונה בפי פייטנים ופוסקים בשם „מגן" מפני שהיא חותמת ב„מגן אברהם". פתיחת הברכה מובאה במכילתא לשמות י"ג ג'. „האל הגדול הגבור והנורא" לקוח מדברים י' י"ז ומנחמיה ט' ל"ב. להרבות בתארים יתר על הללו נאסר בתלמוד (ברכות ל"ג ע"ב, מגילה כ"ה ע"ב, ירוש' ברכות פ"ט ה"א ומדרש שוחר טוב למזמור י"ט). „אל עליון" לקוח מבראשית י"ד י"ט, ובנוסח ארץ-ישראל מוסיפים גם סוף הפסוק „קונה שמים וארץ", שאינו נהוג אצלנו אלא ב„מגן אבות" שבליל שבת (למטה § 15), ובמקום זה נאמר אצלנו „קונה הכל" והוכנס גם „גומל חסדים טובים". „וזוכר חסדי אבות" הוא מעבר ובסיס לבקשות הבאות. בנוסח ארץ-ישראל חסר גם „וזוכר חסדי אבות" וגם „ומביא גואל לבני בניהם". ובאמת לא כאן המקום להזכיר תקות הגאולה ואולי לא נזכרה כאן אלא כדי להוציא מלבם של נוצרים שהגאולה כבר באה. רב סעדיה גורס „לזרעם אחריהם" במקום „לבני בניהם". במקום „מלך עוזר ומושיע ומגן" נאמר במנהג ארץ-ישראל „מגננו ומגן אבותינו מבטחנו בכל דור ודור", ומנהגי איטליאנו וספרד מוסיפים עוד „גואל". הסיום „מגן אברהם" מבוסס בתלמוד (פסחים קי"ז ע"ב): „אמר ר' שמעון בן לקיש ואעשך לגוי גדול זהו שאומרים אלהי אברהם ואברכך זהו שאומרים אלהי יצחק ואגדלה שמך זהו שאומרים אלהי יעקב יכול יהי חותמין בכולן ת"ל והיה ברכה בך חותמין ואין חותמין בכולן" [37].

בעשרת ימי תשובה מוסיפין קודם סיום הברכה „זכרנו לחיים". בתלמוד אין זכר לא להוספה זו ולא לשאר ההוספות של עשרת ימי תשובה וגם אין מקום כאן לבקשה, שהרי „ברכות הראשונות שבחו של מקום". רב עמרם מביא את „זכרנו", אבל רב האי גאון (נפטר 1038) התנגד לכך, והרמב"ם מביא הוספה זו כמנהג יחידים [38] וס' המנהיג קורא לה „מנהג צרפת [39]". במשך הזמן נעשתה חובה. בנוסח עצמו יש בסדר רב עמרם חילופים מועטים.

ב. ברכת גבורות (ר"ה פ"ד מ"ג), נקראת כך עפ"י ההתחלה „אתה גבור", ובמקום אחר (ברכות פ"ה מ"ב) נקראת בשם תחית המתים עפ"י סיומה „מחיה

---

37) מתוספות ברכות מ"ט ע"א ד"ה ברוך מוכח שברכת־אבות היתה מסיימת „אל חי וקיים".
38) הלכות תפלה ח"ב פ"ט.
39) עי' שם ר"ה סי' ב'. ובתוספות ברכות י"ב ע"ב ד"ה והלכתא: „וכן זכרנו ומי כמוך וכתוב לחיים ובספר חיים מחזירים אותו אם לא אמר".

המתים" והזכרת תחית המתים כמה פעמים בתוך הברכה[40]. הדגשה יתרה זו של עיקר דתי בתפלה אינה מקרה בעלמא ומתחלת הברכה לא היתה בה. בנוסח א"י נאמר פשוט: „אתה גבור ואין כמוך חזק ואין זולתך משיב הרוח ומוריד הגשם מכלכל חיים מחיה המתים ורב להושיע". כל שאר הנסחאות מכילות הוספות מאוחרות עפ"י המקראות (תהלים קמ"ו ז' ואילך וכיוצא בזה). הסיום „מחיה המתים" נמצא בפרקי דרבי אליעזר סוף פל"א.

בברכות פ"ה מ"ב שנינו: „מזכירין גבורות גשמים בתחית המתים". ובתענית פ"א מ"א אומר ר' אליעזר (מאה ראשונה) שצריך להזכיר „משיב הרוח ומוריד הגשם", וזמנה של הזכרה זו היא מיום־טוב האחרון של חג הסכות עד יום־טוב הראשון של חג הפסח (ע' תענית פ"א מ"ב). מתחלה היו נוהגים להזכירה בתפלת מנחה של יו"ט האחרון (רב עמרם), אח"כ היו מכריזים עליה לפני תפלת מוסף והקהל הזכירה בתפלת מוסף (ס' הפרדס מ"ה ג'). כנראה היו ידועות בארץ־ישראל עוד הזכרות כאלו התלויות בחזיונות הטבע, אלא שלא נתקבלו לתוך התפלה: „בטל וברוחות לא חייבו חכמים להזכיר ואם בא להזכיר מזכיר" (תענית ג' ע"א; ירוש' שם פ"א ה"א). בימי ר' יוחנן התחילו נוהגים לומר בימות החמה „מוריד הטל" (ע' ירוש' שם), אבל הזכרה זו נמצאת רק במנהג ארץ־ישראל ולא במנהג בבל, אולי מפני שנוי האקלימים. בסדר רב עמרם אין הזכרה זו, אעפ"י שבטעות נשתרבבה לנסח שלו. מא"י עבר המנהג לאיטליא וגם עד ספרד הגיע. בגרמניא לא היה נהוג מעולם [41]. בצרפת איננו בדורות הקדומים (מחזור ויטרי, ס' האשכול), אבל ס' המנהיג מביאו [42].

בעשרת ימי תשובה מוסיפים כאן „מי כמוך" ועיין מה שאמרנו למעלה בדבר „זכרנו". במקום „אב הרחמים" נאמר במחזור ויטרי וב„יד החזקה" — „אב הרחמן".

ג. ברכת „קדושת השם" (ר"ה פ"ד מ"ה) או „קדושות (שם ל"ב ע"א) או „קדושה" (מגילה י"ז ע"ב) נקראת כך על שם תוכנה. והפייטנים קראו לה „משולש" כי היא השלישית. פתיחתה היתה מקודם „קדוש אתה ונורא שמך", כנהוג במנהג אשכנז ובמנהג ספרד בימים הנוראים. פתיחה זו נמצאת בספרי דברים ס' שמ"ג ובנוסח ארץ־ישראל. לבי אומר לי, שהמקרא בישעיה ו' ג' שימש אסמכתא לפתיחה

---

40) וכפי הפייטנים „מחיה".

41) עדותו של רמ"א בשו"ע אורח חיים סי' קי"ד: „ואנו בני אשכנז לא מזכירין טל לא בימות החמה ולא בימות הגשמים".

42) ומצאנו נוהגים לומרו כל ימות השנה (תוספות תענית ג' ע"ב ד"ה בימות: „ומש"ה אמר הר"י בשם א"ז לעולם בין בימות החמה בין בימות הגשמים מוריד הטל").

זו ומכאן נשתלשלה ה„קדושה" (עיין למטה 9a §). הפסוק „ויגבה ה' צבאות במשפט" (ישעי' ה' ט"ז) הנהוג כיום בצירוף ל„קדוש אתה" איננו בנוסח א"י, אבל נמצא הוא בפדר"א פל"ה ויאה הוא לימים הנוראים, ימי המשפט. בסדר רב עמרם הנוסח: „לדור ודור [43] המליכהו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה", וכך נאמר גם בכ"י נוסח איטליאנו, אבל במקום „המליכהו" — „נמליך". בר"ה ויו"כ מוסיף רב עמרם „קדוש אתה", ואיטליאנו כ"י אינו מוסיף אלא „ויגבה". בדפוסי איטליאנו, רומי וקרפנטרס נאמר: „לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש". ואילו מנהג ספרד פותח ב„אתה קדוש" ומסיים „וקדושים בכל יום יהללוך" שהוא מעבר לקדושה, ובר"ה ויו"כ הוא מוסיף „לדור ודור" וגם „קדוש אתה ונורא וכו'". כל המנהגים הללו אינם מבדילים בין תפלה שבלחש לחזרת הש"ץ, רק במנהג אשכנז (ממחזור וויטרי ואילך) אומרים בלחש „אתה קדוש" ולאחרי קדושה — „לדור ודור נגיד גדלך", ובר"ה ויו"כ נוסף על זה „קדוש אתה ונורא שמך".

חותם הברכה הוא „האל הקדוש" (ברכות י"ב ע"ב וירוש' שם פ"ד ה"ו) ובעשרת ימי תשובה „המלך הקדוש" (עיין בבלי שם), אבל שינוי זה לא נתקבל בארץ-ישראל ובכל כתבי-היד שבגניזה נאמר תמיד „האל הקדוש". ובפירקוי דבן באבוי נמצא גם הנוסח „האל הקודש" (ע' REJ LXX 132). בשעת חזרת הש"ץ אומרים כאן „קדושה" (ע' למטה 9a §).

4. אחרי ברכות-השבח הראשונות מתחילות „אמצעיות" המכילות „צרכן של בריות" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד). מספרן אינו קבוע, כי היה הולך ומשתנה ולפעמים אפשר היה לברך ברכות מיוחדות במקום ברכה אחת משותפת (למשל ברכה י"ד וט"ו). כמו כן נאמר עליהן: „אמצעיות אין להן סדר" (ברכות ל"ד ע"א). ואף שמותיהן לא היו קבועים ויש מהן שאין להן בתלמוד שם כלל.

ד. ברכת „חונן הדעת" — על שם סיומה (ברכות פ"ה מ"ב), ונקראת גם על שם תוכנה: „בינה" (מגילה י"ז ע"ב), „דיעה" (ירוש' ברכות פ"ב מ"ד) וברכת-חכמה (ברכות ל"ג ע"א).

בקשה ראשונה זו יש לה אסמכתא בתפלת שלמה (מלכים א' פרק ג', ט'–י"ב ודה"ב א' י'). „אתה חונן" נמצא בהלכות גדולות הוצ' הילדסהיימר ל"ב. הסיום „חונן הדעת" נאמר במשנה (ברכות פ"ה מ"ב). בנוסח הבקשה יש חילופי נוסחאות מועטים (במקום „השכל" או „בינה" — חכמה); „אתה חונן" איננו בתלמוד כלל; בירוש' ברכות שם מובא „חוננו דיעה", ובנוסח א"י נאמר רק: „חנינו דיעה מאתך בינה

[43] מליצה עפ"י המקרא תהלים קמ"ו י'.

והשכל מתורתך"; ובמנהג פרס נוסף לבסוף כאן (ובכל שאר הבקשות): „כי אל דעות ורחמן אתה".

במוצאי שבת אומרים כאן „הבדלה" (ברכות פ"ה מ"ב), היא „אתה חוננתנו". ועיין פרטי תפלה זו למטה § 19.

ה. ברכת־תשובה (מגילה י"ז ע"ב וירוש' ברכות פ"ב ה"ד). הסיום „הרוצה בתשובה" נמצא במדרש תהלים למזמור כ"ט, ובירוש' ברכות שם נאמר בקיצור תוכן הבקשה: „רצה בתשובתנו". במנהג ארץ־ישראל לא נאמר כאן אלא מקרא שכתוב: „השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם" (איכה ה' כ"א). בשאר כל הנוסחאות נאמרות שלש בקשות, והאיטליאנו ומנהג רומי ואחרים מן הקדומים מוסיפים בקשה רביעית: „ודבקנו במצותיך", ורב סעדיה מוסיף כאן ובברכה ו': „כי פשענו".

ו. ברכת־סליחה (שם), והיא המשך של תשובה. התוכן „סלח לנו" נמצא בירוש' שם. נוסח א"י קרוב יותר ללשון המקרא. בקשה שניה היא: „מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך" (תהל' נ"א ג'), והטעם „כי רבים רחמיך" מזכיר את הנאמר בתהלים קי"ט קנ"ו. בימי־צום, חוץ מתשעה באב, נאמרים כאן סליחות, ואז נאמר מעבר זה אל חיתום הברכה: „ואל יעכב חטא ועוון את תפלתנו סלח ומחל לכל עוונותינו". חותם הברכה „מרבה לסלות" (ירוש' ר"ה פ"ד ה"ו) וכן הנוסח בפיוט „מי אל כמוך" של יוה"כ, והוא נוסח א"י (הנוסח הרגיל „חנון" וכו' נמצא במדרש „תהלים כ"ט ד').

ז. ברכת־גאולה (מגילה שם וירוש' ברכות שם). הפתיחה לקוחה מתהלים קי"ט קנ"ג אלא שבמקום לשון יחיד בא לשון רבים, שהרי תפלת־צבור היא. הסיום „גואל ישראל" (ישעיה מ"ט ז') נמצא גם בבן־סירא (נ"א, י"ב). ועי' תענית פ"ב מ"ד; פסחים קי"ז ע"ב וירוש' ברכות פ"ב מ"ד.

בימי צום אומר הש"ץ כאן „עננו", היא תפלת־תענית (תעני' י"א ע"ב). הנוסח הקדום נמצא בירושלמי ברכות פ"ד מ"ג ותענית פ"ב מ"ב ואין אף אחד מנוסחאות התפלה מתאים לו לגמרי. מנהג אשכנז קרוב לו ביותר וחותם את הברכה על־פי הנאמר בתלמוד, אבל אף כאן חסר הפסוק מתהלים ק"ז כ"ח, רק במנהג רומי נשתמר. במקום פסוק זה בא בכל הנוסחאות פסוק אחר: „טרם נקרא אתה תענה" (איטליאנו, ספרד) או „טרם נקרא אליך עננו" (אשכנז, מחזור וויטרי), הנסמך על ישעיה ס"ה, כ"ד והוא בא בתלמוד בסוף תפלת־הביננו. הסיום „העונה בעת צרה" נמצא במשנה (תענית פ"ב מ"ד).

ח. ברכת־רפואה (מגילה שם), ברכת־חולים (ע"ז ח' ע"א) או „רופא חולים" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד), בקשה ראשונה לצרכי הגוף. כמעט כל הנוסחאות פותחים

בפסוק מירמיה י"ז י"ד (בלשון רבים כמובן), רק בנוסח א"י נאמר: „רפאנו ה' אלהינו ממכאוב לבנו [ויגון ואנחה העבר ממנו] והעלה רפואה למכותינו", או: „רפאנו ה' ונרפא והעלה רפואה לכל מכותינו". ברוב נוסחאות שלנו כתוב: „רפואה שלמה", ובנוסח ספרד (בנגוד לאבודרהם): „ארוכה ומרפא". סיום הברכה הוא בירוש' שם ובס' האשכול: „רופא חולים" ובכל שאר הנוסחאות עפ"י הנאמר במס' שבת י"ב ע"א: „רופא חולי עמו ישראל". בסידורים הריפורמיים נאמר „רופא חולים". בימי האמוראים התירו לבקש בברכת-חולים גם על חולים פרטיים (ע"ז ח' ע"א, ברכות ל"א ע"א).

ט. ברכת השנים (ברכות פ"ה מ"ב) או „מברך השנים" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד), בקשת ברכה והצלחה ביבול הארץ. בנוסח א"י נכנסה לברכה זו בקשת הגאולה: „וקרב מהרה שנת קץ גאולתנו". עפ"י המשנה ברכות פ"ה מ"ב „שואלין גשמים" בברכה זו [44]. זמנה של הוספה זו היא „לפי השנים, לפי המקומות" (תענית י"ד ע"ב) אבל כבר פשט המנהג אצלנו לאומרה מתחלת חודש דצמבר [45] עד חג הפסח. בקשת הגשמים מובעה בכל הנוסחאות חוץ מנוסח ספרד ע"י שנוי קטן בבקשה של כל ימות השנה (בנוסח איטליא אומרים בקיץ „ותן טל לברכה" ומוסיפים בחורף: „ומטר"; בנוסח אשכנז אומרים בקיץ „ותן טל ומטר לברכה" ובחורף „ותן גשמי רצון על פני האדמה"), רק בנוסח ספרד ובסדר רב עמרם בדפוסים אנו מוצאים שתי בקשות מיוחדות, בקשה קצרה לקיץ ובקשה ארוכה לחורף. נוסח הבקשות הללו נמצא ב„יד החזקה" ברשימת התפלות. ס' המנהיג (סי' נ"ו) התנגד לבקשות מיוחדות כאלו, ואולי יש להן אסמכתא בדברי התלמוד: „אם צריך לפרנסה אומר בברכת השנים" (ע"ז ח' ע"א), ובאמת מצינו גם תוספות כאלו בענין צרכי יחידים. חותם הברכה „מברך השנים" נמצא לראשונה בירוש' ברכות פ"ב מ"ד.

י. ברכת קבוץ גליות (מגילה שם). לאחרי שנסתיימו הבקשות ע"ד הצרכים החומריים מתחילות הבקשות ע"ד הצרכים הלאומיים. נוסח התפלה נסמך על הכתובים ישעי' כ"ז י"ג; י"א י"ב. כל הנוסחאות חוץ מנוסח אשכנז ומחזור ויטרי גורסים „מארבע כנפות הארץ לארצנו". תיבה אחרונה זו חסרה גם בסדר רב עמרם שבכ"י, ושם נאמר: „ושא נס לקבץ גליותינו וקרא דרור לקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ". חותם הברכה „מקבץ נדחי ישראל", עפ"י ישעיה

44) וגם בבראשית רבה נזכרת בקשת גשמים (פרשה ו', ה', הוצ' תיאודור עמ' 45): „אין עלת לכנשתא ושמעת מצליין דמטרא".

45) עיין תענית י' ע"א, ובפירוש רש"י שם.

נ"ו ח', כבר נמצא בבן־סירא נ"א י"ב, ועיין ירוש' ברכות פ"ב ה"ד. בסידורים נאמר בכל מקום „נדחי עמו ישראל" עפ"י מדרש תהלים למזמור כ"ט, ב'. בסידורים הריפורמיים נכנסו כמה שינויים עלגי לשון בבקשה זו ובשאר הבקשות הלאומיות. בסידורו של גייגר הראשון נאמר: „תקע בשופר גדול לחרותנו והושע ה' את עמך את שארית ישראל בארבע כנפות הארץ. ברוך אתה ה' מושיע שארית עמו ישראל".

י"א. ברכה זו אין לה מתחלתה שם מסויים והיא נקראת בתלמוד על שם התיבות הראשונות שלה „השיבה שופטינו" (מגילה שם), ור' חננאל שם בפירושו קורא לה בשם „ברכת־משפט". התוכן מובע בקצור: „שפטנו בצדק" או „הדין נעשה" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד) או „נעשה דין ברשעים" (בבלי מגילה שם) או „ותועים עליך לשפוט" (תפלת־הביננו, ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג) או „והתועים על דעתך ישפטו" (בבלי ברכות כ"ט ע"א). בנסחאות הרגילות חסרה בקשת עשית דין לרשעים וכל תוכן הבקשה אינו אלא שישובו שופטים צדיקים לארץ ויחדל העושק. רק מנהג רומי מסיים: „ואל נא תרשיענו בדין". „השיבה שופטינו" לקוח מישעיה א' כ"ו. מנהג ארץ־ישראל מוסיף: „ומלוך עלינו אתה לבדך". ומנהג אשכנז (כבר במחזור ויטרי) ומנהג ספרד מוסיפים „והסר ממנו", והוא מפריע שילוב הענין. בסוף מוסיפים מנהג איטליאנו וסדר רב עמרם „בחסד וברחמים בצדק ובמשפט" (עי' הושע ב' כ"א); מנהג רומי ומנהג אשכנז: „בחסד וברחמים וצדקנו במשפט". חותם הברכה הוא עפ"י מנהג ארץ ישראל „אוהב המשפט", ואלפסי גורס: „האל המשפט", ומנהג בבל: „מלך אוהב צדקה ומשפט", וכך נהוג בכל סידורי־התפלה; ובעשרת ימי תשובה אומרים „המלך המשפט"[46], ועי' למעלה בברכה ג'.

י"ב. ברכת המינים (ברכות כ"ח ע"ב), וכבר הארכנו בה למעלה בפרקנו. בתפלה זו השינויים והחילופים מרובים ביותר, כי חוץ מפעולת הזמנים חלה בה יד הצנזורה. וספק גדול הוא אם יעלה בזמן מן הזמנים להקים את הנוסח הקדום. במשך כל ימי הבינים (כך, למשל, גם בוכוח שבין רייכלין ופפרקורן) התפלה נקראת עפ"י התיבה הראשונה שלה: „ולמשומדים"[47], והתחלה זו לא נשתמרה בדפוס אלא בסדר־התפלה של בני־תימן, במחזור אחד יקר־המציאות סאלוניקי 1580 (מנהג אשכנז), במנהג פרס ובמנהג רומי, אבל מצויה היא הרבה

46) עי' תהלים ל"ג ה' וברכות י"ב ע"ב ואלפסי שם וטור או"ח סי' ק"ח. וה"א הידיעה של הנסמך אינה קשיא, וכבר העיר רש"י ברכות שם על הדומים לכך: „הארון הברית" (יהושע ג' י"ד), „המסגרות המכונות" (מ"ב ט"ז י"ז), „העמק הפגרים" (ירמיה ל"א, ל"ט).

47) עי' ל. גייגר Joh. Reuchlin עמ' 229 הערה ג'.

בכתבי־יד. חוץ מתיבה זו ודאי גם התיבה „מינים" היתה נמצאת לפנים בנוסח התפלה, שהרי לא לחנם נקראה בשם „ברכת המינים", ולפי דברי אבות הכנסיה הנוצרית היתה בה גם התיבה „נוצרים", והיא נמצאת בכ"י אוכספורד של סדר רב עמרם. וכפי שנראה מן הברכה „מכניע זדים" ודאי היה גם ביטוי מעין זה בתפלה, ואמנם מצאנו בכ"י אחד של סדר רב עמרם „ומלכות זדון במהרה תעקר". וכל הביטויים הללו נמצאים במנהג ארץ־ישראל: „למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו והנוצרים והמינים כרגע יאבדו ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו" (המלים האחרונות לקוחות ככתבן מתהלים ס"ט כ"ט).

נוסחא זו לא הובנה בזמן מאוחר ולפיכך נשתנתה וגם טענות הנוצרים השפיעו לשנותה. ידועה ההוספה „אם לא ישובו לבריתך" בתפלת הבינינו שבסדר רב עמרם כ"י אוכספורד. חוץ מזה מחקו שמות השונאים הקדומים והכניסו במקומם שמות סתמיים של השונאים המצויים בכל דור ודור: „ואויביהם וקמיהם, וכל אויביך, וכל אויבי עמך, וכל אויבינו, וכל צוררי עמך ישראל" וכיוצא בהם. לשמות הסתמיים הללו שייכת גם התיבה „ולמלשינים", שבה מתחילה הברכה בסידור־התפלה הנהוג, והיא מלה מקראית (עיין משלי ל' י': אל תלשן עבד אל אדוניו) ומתאימה אל ה„מסורות" וה„מוסרים" המצויים שבצד ה„מינים". ואין מלה זו באה במקום „מינים" מטעם הצנזורה, שכן אנו מוצאים שתיהן זו בצד זו בנוסחאות וכתבי־יד שלא חלה בהן הצנזורה. חותם הברכה הוא בירושלמי ובמדרש: „מכניע זדים", וכן הוא גם בנוסח ארץ־ישראל ובפיוט ליום־הכפורים: „מי אל כמוך". במדרש תהלים על הפסוק כ"ט, ב' אנו מוצאים „שובר אויבים" (נוסח בבל), ובסידורי־התפלה הידועים לנו מסדר עמרם ואילך חותם הברכה כולל שני הביטויים כאחד, רק בסידורי רב עמרם ורב סעדיה ובנוסחאות הרמב"ם ובני־תימן הנוסחא היא: „שובר רשעים". בסידורי־התפלה של המתקנים יש כמה שינויי־נוסח, ובסידור הברליני הושמטה כל הברכה כולה.

י"ג. השם „ברכת צדיקים" נמצא בפעם הראשונה בפירוש ר' חננאל למגילה. בניגוד לברכה הקודמת ברכה זו מתפללת על הצדיקים (מגילה י"ז ע"ב; „הצדיקים שמחים" ירוש' ברכות פ"ב ה"ד) ועל הגרים הדבקים בישראל. בנוסח הקדום נזכרים חוץ מן הגרים גם „זקנים", דהיינו הפרנסים והמנהיגים (תוספתא ברכות פ"ג כ"ה; ירוש' שם). בנוסח ארץ־ישראל נאמר בלשון קצרה: „על גרי הצדק יהמו רחמיך ותן לנו שכר טוב עם עושי רצונך בא"י — מבטח לצדיקים", ודוקא „זקנים" חסר כאן וגם במקורות מימי הבינים, במנהגי איטליאנו ורומניא, ורק במנהג אשכנז, ממחזור ויטרי ואילך ובמהדורות החדשות של מנהג ספרד אנו מוצאים שוב „זקנים".

במנהגי אשכנז וספרד נוספה התיבה „סופרים", הידועה גם לרי"ט[48]. במקום „ועל פליטת (בית) סופריהם" נאמר במנהג איטליאנו „ועל פליטת עמך בית ישראל", ובסדר רב עמרם (כ"י אוכספורד), ברמב"ם ובמנהג ספרד: „ועל שארית עמך בית ישראל". מנהגי אשכנז וספרד (מאבודרהם ואילך) מוסיפים עוד „ועלינו", מנהג איטליאנו מתחיל „על החסידים" וממשיך רק: „על הצדיקים ועל גרי הצדק ועלינו". הבקשה השניה: „ותן שכר טוב" נתרחבה אף היא ובמקום „לנו" בא ביטוי אחר המתאים לחותם הברכה „לכל הבוטחים בשמך באמת"; הבקשה הפרטית הובעה במאמר „ושים חלקנו עמהם" והסיום הוא, בהסכם לחותם־הברכה, „ולעולם לא נבוש כי בך בטחנו". בנגוד למסורת הקדומה הנוסחאות האשכנזים המאוחרים מושכים את התיבה „לעולם" למעלה („ושים חלקנו עמהם לעולם"). לשון הסיום הושאלה מתהלים כ"ב ו' („בך בטחו ולא בושו") וכ"ה ב' („בך בטחתי אל אבושה"). בסוף הסיום אנו מוצאים שוב הוספות מאוחרות: במנהג איטליאנו „מלך עולמים" ובמנהגי צרפת, ספרד ורומניא: „ועל חסדך (הגדול באמת) נשעננו". חותם הברכה הוא בתוספתא ברכות פ"ג כ"ה „מבטח לצדיקים" וכן הנוסח גם במנהג ארץ־ישראל ובפיוט „מי אל כמוך" הנ"ל. ובסידורים נהוג נוסח המדרש לתהלים כ"ט ב': „משען ומבטח לצדיקים".

י"ד. לברכה זו אין שם קדום, אבל התפלה עתיקה ולפנים היה חותמה: „הבוחר בציון" (בן־סירא נ"א י"ב) או „השוכן בציון" (ירוש' יומא פ"ז ה"א, מ"ד ע"ב), אחר־כך נהפכה לבקשה על העיר החרבה ועל בנין בית שלישי (ירוש' ברכות פ"ב ה"ב: „בנה ביתך"). נוספה עליה הבקשה לביאת המשיח מבית דוד (ירוש' ברכות פ"ד ה"ה, ח' ע"ג) וחותם הברכה היה: „אלהי דוד ובונה ירושלים" (ירוש' ראש־השנה פ"ד ה"ה נ"ט ע"ג ומדרשי א"י). מעין זה הוא הנוסח במנהג ארץ־ישראל, שנשתמר עוד בסדר רב סעדיה כמעט מלה במלה (כמובן חוץ מחותם הברכה) ובצורה פשוטה וקדומה: „רחם ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך [ועל היכלך ועל מעונך] ועל מלכות בית דוד משיחך... ברוך אתה ה' אלהי דוד בונה ירושלים". נוסחא זו עדיפה מן הנוסחאות השגורות כי דומה היא ביותר לשאר התפלות מתוכן זה וגם הן הולכות ומונות כסדר שבנוסחא זו. בסוף התפלה, במקום הנרמז למעלה על־ידי שלש נקודות, נמצאת בקשה אחת שניכרים בה סימני עיבוד. במנהג ארץ־ישראל נאמר: „בנה ביתך שכלל היכלך", והוא ביטוי מצוי גם בתפלות אחרות, ואילו בסדר רב סעדיה הנוסח קרוב לנוסח המאוחר: „ובנה ברחמים את ירושלים". עיבוד גמור אנו מוצאים בנוסח הנהוג בסידורים, שאין בו כמעט זכר לנוסח הקדום ורק המאמר:

48) נדרים מ"ט ע"ב, ד"ה מריע.

„וכסא דוד מהרה לתוכה תכין" במנהג אשכנז ובמנהג ספרד (באבודרהם אינו עדיין) מרמז על החיבור הקדום של הברכה הי"ד והברכה הט"ו. הבקשה שבברכה הט"ו הוסבה לאחרית־הימים, לתשובת השכינה לירושלים: „ולירושלים עירך ברחמים תשוב" (רומניא, אשכנז) או „תשכון בתוך ירושלים עירך" (ספרד, תימן). נוסח אחרון זה הוא מעין הביטוי שבזכריה ח' ב' („ושכנתי בתוך ירושלים"). סדר רב עמרם ומנהג רומניא פותחים: „על ירושלים עירך" ואין ספק שמקור נוסחא זו הוא בפתיחה „רחם" הקדומה.

נוסח „רחם" נשתמר מלה במלה בהוספה לתשעה באב כפי שהיא לפנינו בירוש' ברכות פ"ד ה"ג (ח' ע"א), וסדר רב עמרם ומנהג איטליאנו ומנהג רומניא קבלוה משם, ואמנם שלשתם הכניסו באמצע הנוסח את הבקשה: „נערה ה' אלהינו מעפרה והקיצה מארץ דויה". במנהגים הללו נאמרת בקשת „רחם" בכל שלש התפלות: שחרית, מנחה ומעריב. לעומתה אנו מוצאים נוסח „נחם", בכ"י של סדר רב עמרם ובמנהגי ספרד ואשכנז, ובה כמה וכמה שינויים. מיסודו של רב סעדיה היא והוא שתיקן לומרה רק בתפלת מנחה. הרמב"ם מחבר שתי הנוסחאות על־פי דרכו: משמיט הוא בתפלת תשעה באב את הברכה הי"ד לגמרי וקובע במקומה „רחם", הפותח בנוסח הדומה לסדר רב עמרם ומסיים בנוסח הדומה למנהג ספרד. בימי הבינים היו נוהגים בכמה קהלות לומר במעריב ובשחרית „רחם" ובמנחה „נחם" [49]. חותם הברכה של הבקשה „מנחם ציון ובונה ירושלים" הנהוג במנהגי אשכנז ואיטליאנו אף הוא יסודו במנהג ארץ־ישראל [50]. במנהג איטליאנו נתרחבו בתשעה באב „הקרובות" לברכה י"ד וכל הקינות נאמרו כאן (עיין למטה § 32), וסיימו ב„רחם".

ט"ו. השם „ברכת דוד" נמצא בפעם הראשונה בפירוש ר' חננאל למגילה י"ח ע"א. „את צמח" היא הברכה המאוחרה שבכל י"ח הברכות, ובמנהג ארץ־ישראל אינה כלל. נוסח הבקשה שוה מסדר רב עמרם ואילך בכל המנהגים. מנהגי אשכנז, איטליאנו ורומניא גורסים „דוד עבדך", בכ"י אחד של סדר רב עמרם נאמר „וקרננו", ההוספה „כי לישועתך" חסרה בסדר רב סעדיה ובמנהג תימן, והיא על־פי המקראות תהלים כ"ה, ה' ובראשי' מ"ט י"ח. חותם־הברכה מקורו ממס' פסחים קי"ז ע"ב ומעין זה מצינו גם בבן־סירא נ"א י"ב. הביטוי שגור בתפלות הדומות ונסמך על המקרא תהלים קל"ב י"ז. — בסידורי המתקנים חלו שינויים בברכה הי"ד ובברכה הט"ו על־פי ההשקפה המופשטת על הרעיון המשיחי.

---

49) עיין ספר האשכול ס"ב 143 סי"ז; טור או"ח סי' תקנ"ז.

50) עיין ביכלר בכרך עשרים של Jewish Quarterly Revue, עמ' 799 ואילך.

ט"ז. ברכה אחרונה שבאמצעיות, „תפלה" סתם (מגילה י"ח ע"א), „שומע תפלה" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד). במנהג ארץ־ישראל הנוסחא קצרה מאד: „שמע [בקולנו] ה' אלהינו בקול תפלתנו ורחם עלינו כי אל רחום וחנון אתה ברוך אתה ה' שומע תפלה". בסידורים נוספו בכל המנהגים בקשות והרחבות־הדיבור. בכולם נוסף הטעם: „כי אל שומע תפלות ותחנונים אתה" ואח"כ תוספת־תחנה: „ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו", שמנהג ספרד וביחוד מנהג רומניא הרחיבוה ביותר. סדר רב עמרם ומנהג ספרד מוסיפים טעם: „כי אתה שומע תפלת כל פה", ומנהג אשכנז ממחזור ויטרי ואילך מצמצם וגורס: „תפלת עמך ישראל". התיבה „ברחמים" היא זכר למאמר: „כי אב מלא רחמים רבים אתה" שבמנהג איטליאנו, מנהג רומניא, וגם בכתבי־יד של סדר רב עמרם. בסידורי המתקנים החזירו ליושנו את הנוסח „תפלת כל פה". חותם־הברכה „שומע תפלה" נמצא במשנה ברכות פ"ב מ"ד, תענית פ"ב מ"ד, ועיין ירוש' ברכות פ"ב ה"ד. עוד מימי־קדם הותר שיהא אדם שואל צרכיו הפרטיים בברכה זו בתפלה שבלחש (ברכות ל"א ע"א; ע"ז ח' ע"א), וכבר בתחלת המאה השלישית נסמך רב על היתר זה. ודאי נוספה על־ידי כך הבקשה: „ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו". המקובלים השתמשו בהיתר זה והוסיפו כאן כמה בקשות בנוסחאות מסויימות. כאן מותר היה גם למלאות ברכות מענינא דיומא ששכח המתפלל במקומן (הבדלה, למשל). כמו־כן היה היחיד מוסיף כאן לפנים בימי־תעניות „עננו" בלא ברכה בכל שלש התפלות שביום, אחר־כך נהגו לומרה רק במנחה.

5. י"ז—י"ט. שלש אחרונות, שצריכות לכלול כשלש הראשונות „שבחו של מקום" (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד; בבלי שם ל"ד ע"א), וביחוד דברי־הודיה. אבל לא הראשונה ולא האחרונה שבשלש אלה אין בהן תוכן כזה וגם ברור לנו שקודם שנקבע התוכן היה להן אותו הסדר שלפנינו היום. ואמנם הבקשות שבהן נוגעות לא בצרכי בני אדם אלא בדברים שבין אדם למקום.

י"ז. עבודה (ראש השנה פ"ד מ"ה; תמיד פ"ה מ"א), כנראה הקדומה שבתפלות י"ח ובה חלו המון שינויים במשך העתים. בזמן שבית המקדש היה קיים באה תפלה זו לבקש קבלת הקרבנות ברצון. הנוסח הקדום שהגיע לידינו הוא: „רצה אלהינו שכון בציון מהרה יעבדוך בניך" (ויקרא רבה פ"ז, ובפסיקתא דר"כ כ"ה, עמ' קנ"ח ע"ב נוסף: „בירושלים") והוא גם כל נוסח הברכה במנהג ארץ־ישראל. במנהג פרובינצא נוספו על נוסח זה עוד ביטויים שאולים ממנהג ספרד. לא יתכן שנוסח קצר זה היה תוכן כל ה„עבודה" ואין ספק שהמאמר השגור בכל הסידורים: „ואשי ישראל ותפלתם [מהרה] באהבה תקבל ברצון ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך" נמצא גם בנוסח הקדום, שהרי אי־אפשר שיוסיפוהו לאחרי

שבטלו הקרבנות. בסידורים אנו מוצאים בצד בקשה זו תוך כדי דיבור גם את הבקשה המאוחרה „והשב את העבודה לדביר ביתך", זהו תקון הנוסח הישן לפי המצב החדש (שתקנו בבבל?). וכן מצינו במדרש תהלים י"ז, ד' (ס"ד ע"א): „לפיכך התקינו חסידים הראשונים שיהיו מתפללין שלש תפלות בכל יום והתקינו: אנא רחום ברחמיך הרבים השב שכינתך לציון וסדר העבודה לירושלים". נוסחא אחרונה זו מצויה במנהג אשכנז במוסף לשלש רגלים בצד „רצה" בשעת ברכת־כהנים, ולפי מחזור ויטרי היא נאמרת בכל יום.

בסידורים פותחת התפלה, כבמנהג ארץ־ישראל: „רצה" אלא שהם מוסיפים „בעמך ישראל". במקום „ובתפלתם" שאחרי זה בסדר רב עמרם, סדר רב סעדיה ומנהג אשכנז גורסים מנהגי איטליאנו, רומניא וספרד: „ותפלתם שעה". מן הבקשה „שכון בציון" במנהג ארץ־ישראל נתהוה המאמר המסיים: „ותחזינה עינינו בשובך [מנהג תימן: „לנוך"] לציון [מנהג איטליאנו: „ולירושלים עירך"] ברחמים [מנהג איטליאנו: „כמאז", מנהג רומניא עוד: „וכשנים קדמוניות"]. חוץ לזה מוסיפים מחזור ויטרי, מנהג ספרד ומנהג פרובינצא לפני „ותחזינה" את הבקשה: „ואתה ברחמיך הרבים תחפץ בנו ותרצנו" (בסדר רב סעדיה נאמר רק בקיצור: „ותרצה בנו כמו אז"). במנהגי רומניא ואיטליאנו יש עוד הרחבות כמעט בכל הדיבורים. ועדיין לא פירטנו כאן כל הנוסחאות המרובות. הרמב"ם נשאל אם ראוי לומר כדעתו של מחבר אחד: „בהר מרום ישראל שם נעבדך ושם נדרוש את כל אשר ציויתנו כריח ניחוח תרצה אותנו ותחזינה" — והשיב הן [51]. אנו רואים, שבסוף המאה הי"ב עדיין חלו שינויים בנוסח התפלה ובודאי היו קישוטים פיוטיים כאלה מרובים ביותר.

את המאמר „רצה" התיר רב סעדיה לומר רק בצירוף ברכת־כהנים, ורב שרירא גאון הסכים לו אעפ"י שבדרך כלל לא היה מרוצה משינויים בתפלה. וכך הושמט מאמר זה במעריב ובמנחה חוץ מימי־תעניות. בטולידו נהגו כך עוד במאה הי"ד והיו מתחילים „ואשי ישראל" [52], כי פירשו „עבודה" בהוראת קרבנות, אבל בפרובינצא ובצרפת הצפונית היו מתחילים בסוף המאה הי"ב „רצה" ור' יוסף קארו — בסוף המאה הט"ז — אינו יודע אלא מנהג זה בלבד [53]) ומאז נתפשט בכל העולם.

---

51) תשובות הרמב"ם הוצ' ליכטנברג סי' צ"ח כ' ע"א. ועי' גם בס' Saadyana של שכטר עמ' 42.

52) ס' המנהיג סי' נ"ט.

53) טור או"ח סי' ק"ס.

חותם הברכה הוא במנהג ארץ־ישראל: „שאותך ביראה נעבוד" (עפ"י ירוש' יומא פ"ז ה"א, מ"ד ע"ב, וסוטה פ"ז ה"ו, כ"ב ע"א). מעין זה הוא הנוסח במנהג איטליאנו בימי־תעניות כשאומרים „קרובות" של הקליר ובמנהג אשכנז במוסף לשלש רגלים סמוך לברכת כהנים: „שאותך לבדך ביראה נעבוד". בסידורים חותם הברכה הוא מעין התפלה: ב„ותחזינה עינינו" „המחזיר שכינתו לציון", מנהג איטליאנו מוסיף: „ברחמיו", מנהג רומניא גורס בנגוד לכל הנוסחאות: „המשיב שכינתו". בסידורי המתקנים נתקבל הנוסח הקדום „שאותך לבדך", ענין שיבת ציון נשתנה כמו בברכה י"ד ודבר „אשי ישראל" הושמט.

לפני „ותחזינה", כלומר אחרי הסיום הקדום של הברכה, מוסיפים בראש־חודש ובחול־המועד „יעלה ויבוא", היא „קדושת היום" (תוספתא ברכות פ"ג ה') או „מעין המאורע" (שבת כ"ד ע"א שם ה"א). הפתיחה „יעלה ויבוא", נזכרת בפעם הראשונה במס' סופרים פי"ט ה"ז וי"א. חוץ ממנהג ארץ־ישראל המאריך יותר כל הנוסחאות המקובלות מתאימות בכללן. מכאן יש להביא ראיה שהתפלה עתיקה היא, אבל סגנונה כסגנון תחלת ימי הפייטנים הוא. וראוי לשים לב לדברי הגאון רב פלטוי (במאה התשיעית), ש„יעלה ויבוא" היה מתחלה בתוך ה„זכרונות" שבמוסף לראש־השנה [54], ובאמת התיבות „זכרון" ו„פקדון" חוזרות ב„יעלה ויבוא" כמה פעמים [55].

י"ח. הודאה (ראש השנה פ"א מ"ה), הודייה (ירוש' ברכות פ"ב ה"ד), תודה (מגילה י"ז ע"ב) והיא ברכת־תודה על חסדי אלהים לבריותיו. אף ברכה זו קדומה למאד ובמשך הזמן נשתנתה הרבה ובאו בה כמה הוספות. הפתיחה „מודים" אנחנו לך" (עפ"י דהי"א כ"ט י"ג) נזכרת בספרי דברים סי' שמ"ג (עמ' קמ"ב ע"ב), ומדרש תנאים (עמ' ר"ט) גורס: „ועתה אלהינו מודים אנחנו לך". במנהג ארץ־ישראל הנוסחא קצרה ופשוטה ומסיימת על־פי המקרא תהלים צ"ד, י"ח. נוסחא מעין זו עפ"י פיוט הקליר מובאה באגרות שד"ל (465) מתוך מנהג איטליאנו, וכן גם הנוסחאות שבסדר רב סעדיה ובמנהג רומניא קצרות הן. הוספות נכנסו לנוסח זה, כנראה, מקדמת דנא. המשנה מזכירה ואוסרת שתי הוספות שאין לעמוד על טעמן וכנראה היתה להן שייכות להשקפות כת היודעים: „האומר יברכוך טובים הרי זו דרך המינות, על קן צפור יגיעו רחמיך ועל טוב יזכר שמך מודים מודים משתקין אותו" (מגילה פ"ד מ"ט) ולמרות איסור זה היו העוברים לפני התיבה מוסיפים כהנה וכהנה (ברכות ל"ג ע"ב). הנוסח הארוך שבסידורים, שגרעינו כבר נמצא בסדר רב עמרם, שוה הוא במנהגי אשכנז ואיטליאנו וספרד, רובו פסוקי המקרא ולפיכך היה הולך

---

54) ס' המנהיג ר"ה סי' ה'; וכן נוהג מחזור אביניון.

55) תוס' ר"ה פ"ד ה"ז: פקדונות כזכרונות (ועי' בבלי ר"ה ל"ב ע"ב).

ומתרחב. סדר רב עמרם ומנהגי רומניא ואיטליאנו מסיימים: „ולא הכלמתנו ה' אלהינו לא עזבתנו ולא הסתרת פניך ממנו", ובמנהגי ספרד ואשכנז סיום זה חסר.

בסידורים באים עוד שני מאמרים קצרים „ועל כולם", „וכל החיים" (בסדר רב סעדיה רק „ועל כולם") שהם כפל ענין מודים ואולי באו מפני ההוספות שלפניהם (עיין למטה). הנוסחאות החדשות של אשכנז וספרד מוסיפים „האל ישועתנו" (ספרד: „האל הטוב"), מנהג רומניא: „חי העולמים ונודה לך", וסדר רב סעדיה: „כי יחיד אתה ואין בלתך". חותם הברכה הוא, עפ"י ירוש' יומא פ"ז ה"א (מ"ד ע"ב), במנהג ארץ־ישראל: „הטוב לך להודות" ובסידורים: „הטוב שמך ולך נאה להודות" עפ"י מדרש תהלים כ"ט ב'.

בחנוכה ובפורים אומרים כאן מעין המאורע עפ"י תוספתא ברכות פ"ג י'. במס' סופרים פ"כ ח' נמצא נוסח קצר המתאים ל„מודים" הקצר שבמנהג ארץ ישראל: „וכניסי פלאות ותשועות כהניך שעשית... כן עשה עמנו". ורוב הנוסחאות יש בהן פתיחה: „על הנסים" (המשך מן „מודים אנחנו לך") בשביל שני החגים ואח"כ באה הרצאת המאורע: „בימי מתתיהו" לחנוכה ו„בימי מרדכי" לפורים. מסדר רב עמרם ואילך הנוסחאות דומות בכללן. אבודרהם גורס בפתיחה „על הנחמות" בנגוד לכל שאר הנוסחאות הגורסות „על המלחמות". הרבה שינויי נוסחאות יש בביטוי: „להשכיחם (לשכחם) [מ] תורתך", עיין אבודרהם נ"ד ע"ג. בסוף גורסים סדר רב עמרם ואחריו מנהגי איטליא וספרד: „כשם שעשית עמהם כן עשה עמנו פלא ונסים" וכו', והוא שיור מן הנוסח שבמס' סופרים הנ"ל. רב האי גאון ובעלי התוספות התנגדו להוספה זו [56], כי אין כאן מקום לבקשות, ובמנהגי רומניא ואיטליאנו הושמט. וכנראה מכיון שבאה הפסקה ארוכה בתפלת מודים ע"י „על הנסים" הוסיפו „ועל כולם" כדי לכפול ענין ההודאה. סגנון „בימי מתתיהו" מושפע מס' חשמונאים א' (עי' שם א' מ"ט; ד' נ"ט).

בעשרת ימי תשובה מוסיפים מימי הגאונים ואילך: „וכתוב לחיים טובים כל בני בריתך", במנהג אשכנז — אחרי „וכל החיים", ובשאר מנהגים, וגם בסדר רב עמרם, אחרי „סלה" הראשון. חוץ מזה נמצאת במנהג רומניא הבקשה „זכור רחמיך", שבמחזור ויטרי היא נאמרת רק בימים הנוראים. במנהג אשכנז היא נאמרת רק בחזרת הש"ץ ביום הכפורים ובמוסף של ראש השנה.

בימי האמוראים נהגו (בבבל תחלה?), שבשעה שאמר הש"ץ „מודים" בקול, היה הקהל חוזר אחריו „מודים". ובבבלי (סוטה מ' ע"א) ובירושלמי (ירוש' ברכות פ"א ה"ה, ג' ע"ד) נאמרו משמו של רב נוסחאות קצרות של „מודים דרבנן" זה—

56) תוספות מגילה ד' ע"א ד"ה פסק.

כך קוראים ל„מודים" הנאמר ע"י הקהל מפני שנתחברו בו נוסחאות של כמה אמוראים (סוטה שם [57]).

בשעת חזרת הש"ץ הכהנים מברכים את העם, עיין למטה § 9a.

י"ט. ברכת כהנים (ראש השנה פ"ד מ"ה ותמיד פ"ה מ"א) מכונה גם הברכה האחרונה שבשמונה עשרה לפי שהיא המשכה של ברכת כהנים, המסיימת ב„שלום". ברכה י"ט פותחת ב„שים שלום" וחותמת „עושה השלום" (ויקרא רבה סוף פ"ט; מדרש תהלים כ"ט ב'). במנהג ארץ ישראל הנוסחא קצרה ובסידורים נתרחבה והיא שוה בכל המנהגים מסדר רב עמרם ואילך. במנהג אשכנז באה הוספה בשם „שלום רב" הנאמרת בתפלות שאין בהן ברכת־כהנים. הוספה זו נזכרת לראשונה ע"י ר' אליקים משפירא (במאה הי"א) ובמחזור ויטרי אינה עדיין ומהר"ם מרוטנבורג חזר והנהיגה ונתפשטה בכל ארצות מנהג אשכנז [58]. במנהג תימן היא נאמרת במנחה [59]. חותם הברכה בסידורים שבכל המנהגים: „המברך את עמו ישראל בשלום", רק בסדר רב עמרם במנחה „עושה השלום". חותם הברכה הקדום נמצא במנהג אשכנז מתחלה רק בראש השנה ואח"כ הנהיגוהו המקובלים בכל עשרת ימי תשובה [60]. ההוספה „בספר חיים" לעשרת ימי תשובה מאוחרת היא ובמנהגי איטליאנו, רומניא וספרד ארוכה היא יותר מבמנהג אשכנז.

אחרי חותם הברכה הי"ט נאמר במנהגי איטליאנו וספרד „אמן" לסימן שהתפלה נגמרה.

6. באמת כאן נגמרת תפלת הש"ץ, אבל לתפלת היחיד נוספו במשך הזמנים כמה הוספות. ר' יוחנן הוסיף גם לסוף התפלה כבתחלתה פסוק מתהלים (י"ט ט"ו): „יהיו לרצון אמרי פי". ועוד קודם לפסוק זה באה התפלה שהיה מר בריה דרבינא נוהג לומר „בתר צלותיה": „אלהי נצור" (ברכות י"ז ע"א בהשמטת מאמר אחר). אח"כ מוסיפים מנהגי אשכנז וספרד „עשה למען שמך". בקשה זו בסגנון הפיוטים מקוצרת מן הבקשה הארוכה: „מלכנו אלהינו יחד שמך בעולמך", שנמצאת בסדרי רב עמרם ורב סעדיה, במחזור ויטרי, בס' המנהיג ס' ס"ג ובטור או"ח ס' קכ"ב, ובדפוסים הושמטה. בהוספה זו שמחוץ לתפלת־חובה נהגו דרך חירות והוסיפו עליה עוד. סדר רב עמרם מוסיף תפלתו של רבה (ברכות שם): „אלהי עד שלא נוצרתי", וכן גם „ופתח לי שערי בינה". אבודרהם אינו מביא אלא „אלהי נצור" שבתלמוד וגם

57) עיין ברלינר. I Randbemerkungen עמ' 30.

58) עיין „הגהות מיימוניות" לנוסח התפלה.

59) אבן־ספיר ח"א נ"ז ע"א, אבל בדפוסים נאמר „שים שלום".

60) ברלינר, שם עמ' 34.

זה רק כמנהג יחידים. במנהג רומניא אין שום הוספה חוץ מן „יהיו לרצון". אחרי פסוק זה אנו מוצאים במחזור ויטרי ובמנהגי אשכנז וספרד: „עושה שלום במרומיו (עפ"י איוב כ"ה ב) הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל". במנהג איטליאנו באו שני הפסוקים הללו לפני „אלהי נצור", ומכאן ראיה שבקשה זו מאוחרת היא.

בכלל הותר לכל אדם להוסיף תפלות כרצונו, ובפירוש נאמר בתלמוד: „אעפ"י שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה אבל אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין כל ברכה וברכה אומר" (ע"ז ח' ע"א).

7. בשעת הצורך הותרו גם קיצורים „מעין שמונה עשרה". תפלה קצרה כזו תיקן מר שמואל ע"י שעשה מי"ג הברכות האמצעיות ברכה אחת שחותמה „שומע תפלה" והעמידה בין שלש ראשונות לשלש אחרונות (תפלת „הביננו"). בתלמוד מצינו שתי נוסחות משונות זו מזו, אחת בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג, ח' ע"א) ואחת בבבלי (ברכות כ"ט ע"א), ונתפשט הנוסח הבבלי. נוסחאות ימי-הבינים אף הן משונות זו מזו. מתפלה זו אנו רואים שהיו מצויים עיבודים פיוטיים של שמונה עשרה, שלא הקפידו על נוסח התפלות אלא על תכנן ועל חותמי-הברכות. ביחוד בארץ-ישראל, מולדת הפיוט, היו מחבבים כנראה נוסחאות פיוטיות כאלו וברבים מהן השתמשו גם בתפלה שבצבור.

§ 9a. ה„קדושה".

ספרות: צונץ, Literaturgeschichte עמ' 13 ואילך; מילר: מס' סופרים עמ' 236 ואילך; ביכלר, מאמרו על קדושת יוצר אצל הגאונים בכרך נ"ג של Revue des etudes juives עמ' 220; ל. גינצברג, גאוניקא ח"א עמ' 129; ח"ב עמ' 48 ואילך.

1. בשעת חזרת הש"ץ בשחרית, במנחה ובמוסף מוסיפים לברכה השלישית „קדושת השם". השם לקוח מן הקריאה המשולשת: „קדוש קדוש קדוש" (ישעיה ו' ג') שהיה לה ערך רב גם בעבודת-אלהים של הנצרות הקדומה. חוץ ממקרא זה באו ב„קדושה" עוד שני מקראות: „ברוך כבוד ה' ממקומו" (יחזקאל ג' י"ב) ו„ימלוך ה' לעולם" (תהלים קמ"ו י'). בקדושת-מוסף נוספו עוד: „שמע ישראל" (דברים ו' ד') ו„אני ה' אלהיכם" (במדבר ט"ו מ"א). הקדושה שבתוך שמונה-עשרה נקראת „קדוש של עמידה" (מס' סופרים פט"ז, י"ב), ויש עוד שתי קדושות בסדר התפלה: „קדושת יוצר", שאין בה אלא המקראות הנ"ל מישעיה ומיחזקאל („קדוש קדוש" ו„ברוך כבוד") והיא מכונה גם „קדושה מיושב" [61]

61) ס' המנהיג, תפלה, סי' כ"ז.

ו„קדושה דסדרא" (עי' § 10), היא „ובא לציון גואל", שיש בה חוץ משני המקראות הנ"ל עוד המקרא: „ה' ימלוך" והתרגום הארמי של כל שלשת המקראות.

בקדושת־יוצר וקדושת שמונה־עשרה יש בין שני המקראות מאמר משלב, ובקדושת שמונה־עשרה יש גם פתיחה מיוחדת. בשתיהן באים המקראות כמין זמירות שכתות מלאכים עונות בזו אחרי זו. ואילו בקדושה דסדרא המקראות באים זה בצד זה בלי שום חיבור. רק קדושא דסדרא נזכרת בתלמוד בשם (סוטה מ"ט ע"א), שתי הקדושות האחרות נזכרות רק במס' סופרים המאוחרת. בסדר רב עמרם אנו מוצאים אותן בנוסחאותיהן הידועות.

2. מקור ה„קדושה" לוטה בערפל. את הידיעה היותר קדומה אנו מוצאים בתוספתא ברכות פ"א, ט': „אין עונין עם המברך ר' יהודה היה עונה עם המברך קק"ק ד' צבאות מלוא וגו' וברוך כבוד ה' ממקומו כל אילו היה ר' יהודה עונה עם המברך". מי הוא „מברך" זה, ולמה אין בשום מקום אחר העובר לפני התיבה נקרא בשם זה, ובאיזה מקום בתפלה היו המקראות הנזכרים נאמרים, ואם הסכימו חכמים לר' יהודה — כל אלו הספקות אין להן בירור מידיעה סתומה זו. וכן גם ממאמרו של ר' יהושע בן לוי (סמוך לשנת 230 לסה"נ): „אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע ש"צ לקדושה[62]) יתפלל ואם לאו אל יתפלל" (ברכות כ"א ע"ב) אי אפשר לדעת אם הכוונה לברכה שלישית או ל„קדושה". כמו כן סתומים הדברים בירושלמי ברכות פ"ה ה"ד: „בטיטיי אישתתק באופנייה אתון ושאלון לר' אבון אמר לון ר' אבון זה שעובר תחתיו יתחיל ממקום שפסק א"ל והא תנינן מתחלת הברכה שטעה זה אמר לון מכיון דעניתון קדושתא כמי שהוא תחלת ברכה", כי אף כאן אין לדעת לאיזו ברכה הדברים מכוונים, אבל על כל פנים למדים אנו מפיסקא זו שבימי ר' אבון [63]) (דור אחרון לאמוראי א"י, 354 לסה"נ לערך) כבר נהגו לשלב את המקראות „קדוש קדוש" „וברוך כבוד" באמצעות המאמר „והאופנים וחיות הקודש" (על־פי יחזקאל א' י"ט). שילוב כזה נמצא בקדושת־יוצר בכל יום ויום ובקדושת שמונה־עשרה רק בשבת ויו"ט. מכאן יש מוציאים מסקנא, שקדושת־יוצר קדומה לקדושת־י"ח, וטעות היא, כי הביטוי „זה שעובר תחתיו", כלומר לפני התיבה, מוכיח שבתפלת י"ח אנו עומדים כאן. ועוד, ידוע לנו ממקורות נאמנים, שבא"י לא היו אומרים קדושה אלא בשבת

62) בנוסחאות קדומות הגירסא היא „לקדוש" במקום „לקדושה" ואין הבדל לענייננו.

63) Bousset העיר בצרק על תפלה אחת בסידורי הנוצרי Constitutiones Apostolicae VII 35 נמצאת תפלת יוצר בלי יוז עם פסוקי הקדושה קדוש וברוך והספר הנ"ל נכתב לערך בימי ר' אבון ואולי גם תחת השפעת דעות דומות Nachrichten v. d. Gel. Ges. in Göttingen, phil.-hist. Kl. .1915 S. 35

ובבבל בכל יום ויום[64], ועדיין היו נוהגים כך בא"י בשנת 800 במקומות שהבבליים לא היו הרוב[65]. והרי הדבר ברור, שדוקא את קדושת י"ח, שהיא באה בין הברכות, אפשר היה להשמיט בימות־החול מה שאין כן בקדושת יוצר שהיא חלק עצמי בתפלת שחרית. ראיה מכריעה לקדמותה של קדושת־יוצר אין, ומה שמביאים ראיה מן האסיים אין שום מקור שנסמן שם כי קראו פסוקי הקדושה בתפלות השחר שלהם או בתפלות המלאכים. המקור היחידי שבו נזכרה הקדושה בתפלות המלאכים הוא חזיון יוחנן ד' ח' ואילך, ואדרבה יש לראות בשם הברכה השלישית של שמונה־עשרה ובתכנה ראיה לקדמותה של קדושת י"ח.

3. הנוסחא הקדומה של ברכה זו היתה „קדוש אתה ונורא שמך" (ע' למעלה § 9 במקומו) ונוספה עליה אסמכתא מן המקרא (ישעיה ו' ג'): „ככתוב קדוש קדוש קדוש ה' צבאות", ויתכן שמקרא זה לבדו היה כל טופס הברכה, שהרי ראינו למעלה כמה היתה התפלה הקדומה מחבבת דברי־מקרא. והנה מקרא זה במקומו מוסב על השבח שהמלאכים משבחים לקונם ובעלי נפש מסתורית היו משתמשים ברמז זה, כנראה מתלמוד חולין צא ע"ב, מספר חנוך שבספרים החיצונים (ל"ט י"ב) ומחזיון יוחנן שבברית החדשה (ד' ח'). וביחזקאל (ג' י"ב) מצאו שקול רעש חיות־הקודש נשמע לאזני הנביא כמאמר: „ברוך כבוד ה' ממקומו", דומה ל„מלוא כל הארץ כבודו" שבישעיה שם. וכך חיברו את שני הפסוקים לאחדים ויצרו מחזה חי של כתות מלאכים האומרות שירה; כת השרפים שבישעיה, כת האופנים וכת חיות־הקודש שביחזקאל עונות שירה זו לעומת זו. ציורים אלו נתנו לבעלי־המסתורין בימי־קדם ובימי־הבינים חומר מרובה ליצירה, ומכאן שפעת הפתיחות והשילובים, שנוצרו במרוצת הזמנים (ע' למשל פסיקתא דר"כ הוצ' מא"ש צ"ז והיא ידועה בתור „קדושה ליחיד", ע' הער' 66).

ה„קדושה" הקדומה לא הכילה אלא שני המקראות שבישעיה וביחזקאל בלבד. המקרא „ימלוך ה' לעולם" שבקדושת י"ח לא בא אלא בזמן מאוחר כתוספת ראיה „מן הכתובים". בקדושה דסדרא, היא „ובא לציון" החליפו „ימלוך" זה במקרא אחר: „ה' ימלוך לעולם ועד" (שמות ט"ו י"ח) מפני שזקוקים היו לתרגום ארמי ואין תרגום ארמי מקובל לכתובים. „שמע ישראל" (בקדושת־כתר) נוסף מפני

64) ע' „חילוף מנהגים בין בני בבל לבני ארץ ישראל", הוצ' יואל מילר, וינא תרל"ח; „בית המדרש" לי֯לינק, ח"ה, קס"ב; תוספות סנהדרין ל"ז ע"ב ד"ה מכנף; מס' סופרים פ"כ ה"ז.

65) גינצברג, גאוניקא, ח"ב 50 ואילך. ואמנם שם ח"א 130 הוא מוציא מעובדות אלו מסקנא מהופכת. גינצברג מפרש כי ה„מברך" הוא ש"צ המקריא ברכת היוצר וראיתו מפי' הראבי"ה לברכות כ"א, אבל גם אפטוביצר מו"ל פי' הראבי"ה העיר שלכאורה משמע בתוספתא כי ה„מברך" הוא העובר לפני התיבה.

מעשה שהיה. מעשה וגזרה מלכות ביצנץ („מלכות אדום") על כמה תפלות, בתוכן על קבלת אחדות־הבורא ועל שילוש קדושה. בימות החול היו בתי־הכנסיות כנראה סגורים לגמרי, ובשבתות היו משגיחים מטעם המלכות שלא יתפללו ישראל תפלות האסורות. לפיכך הכניסו את הקדושה לתפלת מוסף והוסיפו עליה התחלת שמע וסיומה („להיות לכם לאלהים אני ה' אלהיכם"). ומנהג זה נשאר בתקפו גם לאחר שבטלה הגזרה. יתכן, שהוספת „שמע ישראל" גרמה גם להוספת „ימלוך", כי לאחר שנמצאו ב„קדושה" פסוקי תורה ונביאים באו והוסיפו עליהם גם פסוק מן הכתובים. מציאות שמע ב„קדושה" נזכרת בפעם הראשונה בפרקי דר"א סוף פ"ד, אבל שם לא נאמר כלום בדבר „ימלוך".

4. עיקר התוכן של „קדושה", הפסוקים, נשתמר כמו שהוא על־ידי המסורה למקרא, ואין שינויי נוסחאות אלא במאמרים המחברים את הפסוקים וגם בפתיחה לקדושת י"ח. ואלו הם:

א. פתיחות. מתארות הן אמירת ה„קדושה" כחיקוי לאמירת שירה של המלאכים.

1. הפתיחה הקדומה ביותר היא „נעריצך ונקדישך" (מובאה במס' סופרים פט"ז, הי"ב) והיא נהוגה בנוסח אשכנז בתפלת מוסף. הנוסחא „נקדישך ונעריצך" נהוגה במנהג ספרד, ומן המאה הי"ז ואילך גם במנהג איטליאנו, בכל תפלות י"ח חוץ ממוסף, ובמנהג רומניא נהוגה היא בימות החול. מלשון הכתוב בישעיה כ"ט כ"ג יש קצת סיוע לנוסחת „נקדישך ונעריצך". הרמב"ם גורס „נקדישך ונמליכך", אולי משום הפסוק „ימלוך". כל הנוסחאות, חוץ מנוסח אשכנז, מזכירים שילוש קדושה. אופן הזכרת שירת המלאכים יש בו שינויי נוסחאות, בנוסחא אחת של קדושת־שחרית לפסח במנהג רומניא נוספו על הפתיחה גם שני הפסוקים הראשונים של „בשנת מות המלך עוזיהו" (ישעיהו ו').

2. קרובה לפתיחה זו היא פתיחת „נקדש" הנהוגה במנהג אשכנז בכל התפלות חוץ ממוסף, ובמנהג רומניא — בתפלת שחרית של שבת ויו"ט. זוהי הנוסחא הפשוטה ביותר ואין המלאכים נזכרים בה כלל. במקורות הקדומים לא מצינו זכר לה.

3. „קדושת־כתר", הנהוגה בסדר רב עמרם בכל התפלות כולן, מצויה בשאר המנהגים בכל תפלות־מוסף. במנהג אשכנז אינה כלל, רק במנהג בני־צרפת הקדום נהוגה היתה במוסף, ומחזור וויטרי מכנה אותה „קדושה רבה". במנהג איטליאנו היתה נהוגה לפנים בכל יום עד שנדחתה בהשפעת המקובלים

ובמקומה באה הנוסחא „נקדישך". מקורה של קדושת־כתר, כנראה, מחוג בעלי המסתורין שבבבל הוא. על כך מעידים הרעיון והסגנון [66].

ב. מאמרים המחברים את הפסוקים.

1) בין „קדוש" ו„ברוך".

א) החיבור הקצר ביותר הוא: „לעומתם ברוך יאמרו" (נוהג במנהג איטליאנו תמיד חוץ ממוסף, ובמנהג אשכנז בימות החול) או „לעומתם משבחים ואומרים" (נוהג במנהגי רומניא וספרד תמיד חוץ ממוסף). מעבר זה סתמי הוא יותר מדאי ואין לדעת כלפי מי מכוונת התיבה „לעומתם" ונראים הדברים שהם מקוצרים מן החיבור הבא.

ב) „אז בקול רעש גדול", הנהוג בסדר רב עמרם בכל יום ויום ובמנהג אשכנז בתפלת שחרית לשבת ויו"ט. התוכן מתאים למאמר „והאופנים וחיות הקודש" שבקדושת־יוצר. ומכיון ש„אופנים" כבר נזכרים בתלמוד בענין „קדושה" [67]. יש לשער שחיבור זה, ועל כל פנים תכנו, קדום הוא.

ג) „כבודו וגדלו מלא עולם" — נהוג בכל המנהגים בתפלת מוסף, ואצל הרמב"ם בכל יום ויום, ומן המאה הט"ו ואילך נהוג בקהלות אשכנז בכל תפלות יום־הכפורים. המקור אינו ידוע, הסגנון פייטני, תחלת המאמר נעוצה בסוף הפסוק „מלוא כל הארץ כבודו", והתיבה „כבודו" חוזרת ונזכרת בסוף המאמר.

2) בין „ברוך" ל„שמע" בתפלת מוסף לשבת ויו"ט. החיבור הפשוט ביותר הוא „פעמים בכל יום אומרים" (מנהג רומניא, ומובא בתשובות הגאונים, עי' סדר רב עמרם במקומו), ויש להוסיף „באהבה" עפ"י המקורות הקדומים. אבל גם במנהג רומניא מצויה הנוסחא הארוכה, המתחילה „ממקומו" (כהמשך סוף־הפסוק „ברוך כבוד ה' ממקומו"), ואף היא קצרה מן הנוסחאות של מנהגי איטליאנו, ספרד ואשכנז.

3) בין „שמע" ו„להיות לכם לאלהים" אין במנהג רומניא שום חיבור. כנראה היו נוהגים לומר שני הפסוקים בזה אחרי זה בלי הפסק כדי להבליעם בנעימה מפני הגזירה הנזכרה למעלה, ולאחר זמן כשנשתכח טעם הכנסת „שמע" לקדושה נתחברו הפסוקים באמצעות מאמר פיוטי „אחד הוא אלהינו", שגם הוא תחלתו נעוצה בסוף הפסוק הקודם לו וכולו עושה רושם של הוספה מאוחרה.

---

66) פסיק"ר פ"ה ע"א: אמרו עליו על סנדלפון שהוא כו' קושר כתרים לקונו כו' באותה שעה עונין כולם ואומרים „קדוש" (ועי' בסידורים נוסחת „במקום־קדושה של מנחה"). ועי' חגיגה י"ג ע"ב.

67) ירושי' ברכות פ"ה ה"ד.

הנוסחא שוה במנהג איטליאנו ורומניא, ובמנהג ספרד נוספה בזמן מאוחר בקשת הגאולה: „הן גאלתי אתכם אחרית כראשית".

4) אחרי „אני ה' אלהיכם" אומרים במנהג אשכנז בימים טובים „אדיר אדירנו", והיא הטעמה עזה של מלכות־שמים. בשאר המנהגים אין מאמר זה מצוי. מקורו בגרמניא ותכנו הושפע מפיוטיו של משולם בר' קלונימוס (מת במגנצא בשנת אלף לסה"נ [68]). מתחלה היו אומרים „אדיר" רק בימים נוראים, ומשנת 1100 ואילך נוהגים לומרו גם בשלש רגלים. במנהג איטליאנו נוהגים לומר בימים טובים אחרי קדושה בקשה המתחילה „אלהיכם אל עליון", הדומה בתכנו ל„אדיר". הסגנון והחרוזים מעידים על בקשה זו שהיא מאוחרה.

5) לפני „ימלוך" נאמר ברוב הנוסחאות: „ובדברי קדשך כתוב לאמר", והוא מראה מקום בעלמא בלי שייכות פנימית אל ה„קדושה". אבל סדר רב עמרם ורמב"ם (בכל יום ויום) ומנהג אשכנז (בתפלת שחרית של שבת ויו"ט) יש להם חיבור אחר: „ממקומך מלכנו תופיע", והוא בקשה על גאולה שבה ימלוך ה' לבדו. אף חיבור זה מתחיל בתיבה אחרונה של הפסוק („ממקומו"), ומסיים במראה־מקום „כדבר האמור".

הצורה החיצונית, התוכן והנוסח של רוב ההוספות ל„קדושה" מעידים עליהן שנתחברו בזמן הראשון שאחר חתימת התלמוד. על יוצאים אחדים מן הכלל רמזנו למעלה. ריבוי־הנוסחאות יסודו כנראה בשינויים שבין ארץ־ישראל ובבל, ורק בפרטים טפלים נשתנו הנוסחאות גם אחר־כך בזמנים שונים ובארצות שונות. בסדורי־התפלה החדשים של המתקנים הושמטו עפ"ר הזכרות המלאכים.

5. קדושת־יוצר, כנראה, מאוחרה יותר מקדושת י"ח ובודאי יצירת בעלי־המסתורין מימי הגאונים היא. בנוסחא הקדומה של יוצר אין „קדושה" כלל (עיין למעלה § 7) ועד היום מורגש בתפלת־יוצר שענין המלאכים ושירתם מתישב שם בדוחק. משירי ספרותם של בעלי המסתורין יודעים אנו כמה גדולה היתה „קדושה" בעיניהם ורשאים אנו לשער שהם הם הכניסוה לתפלת־יוצר [69]. אבל לכל המאוחר באה הוספה זו קרוב לחתימת מס' סופרים כי בה נזכרת קדושת־יוצר כמה פעמים. אפשר שנתכוונו בעלי־המסתורין בקדושת־יוצר לזכות גם את

68) ועיין ס' הפרדס מ"ב ע"א שר' אליקום מאישפירא גזר לש"צ לאומרו בשבועות אבל לפי ס' חסידים סי' תק"א אומרים „אדיר" בכל שלש הרגלים.

69) תוספת ראיה למוצאה המאוחר של קדושת־יוצר היא השתדלותם היתרה של בעלי־המסתורין להנהיג אמירת „קדושה" זו גם בתפלת־יחיד (עי' R E J כרך נ"ג, עמ' 220 ואילך). בסדור רב סעדיה תפלת־היוצר ליחיד קצרה ביותר, ולא יתכן שיקצר בעצמו כ"כ אלא זו היא הנוסחא הקדומה של בני ארץ־ישראל שירדה למדרגת תפלת־יחיד.

המתפללים ביחידות באמירת „קדושה". בסדר רב עמרם מצינו נוסחאות שונות במקום ה„קדושה", שאינן שייכות לנוסחא הקדומה. אבל אף הן ממקור הספרות המסתורית יהלכו וכוונת בעלי־המסתורין ניכרת בהן. הפתיחה לקדושת־יוצר מתארת את מלאכי־השרת, והפסוקים „קדוש" ו„ברוך" מחוברים בכל המנהגים במאמר „והאופנים וחיות הקודש", המשתנה במנהג אשכנז, בשעה שהוא מצורף לפיוט, למאמר „והחיות ישוררו". והוא לקוח מתפלת כל יום במנהג א"י הקדום.

6. ע"ה מקור קדושה דסדרא, היא „ובא לציון", עיין § 10. קדומה היא לקדושת־יוצר וכנראה נתחברה בבבל. שלש הקדושות הנזכרות בתרגום שני לאסתר ה', א' מכוונות בודאי לקדושה שלנו ולקדושה של חזרת הש"ץ בתפלת־שחרית ובתפלת־מנחה. ו„מדרש הגדול" המאוחר מזכיר שלשים קדושות בשבוע, והן ארבע קדושות בכל יום מששת ימי המעשה ושש קדושות בשבת: שלש בתפלת י"ח, אחת ביוצר ושתי קדושות דסדרא בתפלת־מנחה ובמוצאי־שבת.

§ 9b. ברכת כהנים.

ספרות: מ. דושאק Geschichte und Darstellung des jüdischen Kultus עמ' 266 ואילך; ברלינר, Randbemerkungen zum täglichen Gebetbuch, ח"א, עמ' 40 ואילך; סדור תפלה כמנהג אשכנז עם סדר רב עמרם השלם וכו', הוצאת פרומקין ירושלים תרע"ב, עמ' 284 ואילך; ערך Blessing, Priestly באנציקלופדיה האנגלית־יהודית, ח"ג עמ' 244 ואילך.

1. ברכת־הכהנים משירי עבודת־המקדש היא. בזמן שבית־המקדש היה קיים היתה ברכה זו חלק מעבודת התמיד. בכל יום ויום בבוקר ולפנות ערב קודם הקרבת עולת־התמיד היו בני־אהרן מברכים את העם בברכה הכתובה בתורה (במדבר ו' כ"ד—כ"ו). בשעה הקבועה היו הכהנים עולים על מעלות האולם, שמהם היו מדברים אל העם, ואומרים את ברכתם (תוספתא סוטה פ"ז מ"א). בימי האמוראים היו מכנים פעולה זו של הכהנים „עלה לדוכן" [70] (למשל שבת קי"ח ע"א), ועד היום ברכת־כהנים מכונה בפי העם ביהודית־אשכנזית „דוכנ'ן". בשעת הברכה היו הכהנים נושאים את ידיהם, כמעשה אהרן בחנוכת־המשכן בשעתו (ויקרא ט' כ"ב). ביטוי מקרא זה „נשא את ידיו" נמצא עוד בבן־סירא העברי (נ' כ'), אבל בספרות התנאים נוהג הביטוי „נשא את כפיו", ומכאן „נשיאות כפים" (ספרי במדבר סי' ל"ט), ואח"כ „נשיאת כפים". בתלמוד בבלי ובתרגומים

70) עיין ביכלר, Priester und Kultus עמ' 126 ואילך. „עלה לדוכן" נאמר בתלמוד גם בשם התנאים אבל הביטוי מאוחר הוא.

נמצא הביטוי „פרס ידיו" (למשל תרגום יונתן לבמדבר ו' כ"ג). אבל גם השם המקראי הפשוט „ברך" (במדבר שם) נשתמר: „הכהנים מברכים את העם" (סוטה פ"ז מ"ו ובבלי שם ל"ט ע"א) ו„ברכת־כהנים".

2. כאמור, היתה ברכת־כהנים מתחלתה חלק מעבודת המקדש. המשנה מספרת (תענית פ"ד מ"א): „בשלשה פרקים בשנה כהנים נושאין את כפיהן ארבע פעמים ביום — בשחרית במוסף במנחה ובנעילת שערים —: בתעניות ובמעמדות [71]) וביוה"כ". כאן אנו מוצאים בפעם הראשונה ברכת־כהנים שאינה לואי לקרבן. לפיכך היתה נוהגת אף בזמן שבית המקדש היה קיים גם בגבולין (תוספתא סוטה פ"ז ה"ח, ועי' ספרי זוטא הוצ' הארוויטץ עמ' 250), אלא שהיו שינויים בין מקדש למדינה: „במדינה אומרים אותה ג' ברכות [ברכה משולשת"] ובמקדש ברכה אחת, במקדש אומר את השם ככתבו ובמדינה בכינוי במדינה כהנים נושאים ידיהן עד כתפיהן ובמקדש על גבי ראשיהן" (סוטה פ"ז מ"ו, ועי' תמיד פ"ז מ"ב). אין ספק שבזמן קדום היו הכהנים יוצאים מעצמם בהגיע תורם ואומרים את ברכתם, ולא היה יחס פנימי בינה ובין התפלה [72]).

כל כהן זכאי היה לשאת את כפיו, כצעיר כזקן, ומכל משמר ומשמר. רק לבעלי מום בידיהם, בפניהם או ברגליהם אסור היה לשאת כפיהם, ואף מהם היו יוצאים מן הכלל (עיין מגילה כ"ד ע"ב).

3. עם חורבן הבית בטל המנהג של ברכת־כהנים ולא נשתמר אלא בבתי־כנסיות. ואף כאן ברכת־כהנים חובה היא [73]): „אמר ר' יהושע בן לוי כל כהן שאינו עולה לדוכן עובר בשלשה עשה — כה תברכו, אמור להם, ושמו את שמי" (סוטה ל"ח ע"ב); „רבי יודה בן פזי בשם רבי אלעזר כל כהן שהוא עומד בבית הכנסת ואינו נושא את כפיו עובר בעשה" (ירוש' ברכות פ"ה ה"ד). מתי נכנסה ברכת־כהנים לתוך התפלה אין להכריע, אבל כבר במשנה שנינו: „העובר לפני התיבה לא יענה אחר הכהנים אמן" (ברכות פ"ה מ"ד). בשביל ברכת־הכהנים שבבתי־כנסיות תקנו חכמים כמה תקנות. ר' יוחנן בן זכאי תקן ש„אין הכהנים רשאים לעלות בסנדליהן לדוכן" (סוטה מ' ע"א), ור' יהושע בן לוי אמר: „כל כהן שלא נטל ידיו לא ישא את כפיו" (שם ל"ט ע"א) ור' אלעזר בן שמוע שכהן היה נהג לומר ברכה מיוחדה עובר לנשיאת־כפים (שם).

---

71) עיין למטה § 34.

72) ערכה של ברכת־כהנים בבתי־כנסיות הוטעם במאמרו של ישראל לוי בכרך שלשים, של REJ עמ' 142 ואילך.

73) עי' אור זרוע ח"ב, סי' תר"א ד' קס"ה.

בו בזמן הונהג כנראה מנהג פישוק האצבעות [74]) של הכהנים בשעת ברכתם (עי׳ תרגום ירוש׳ במדבר ו׳ כ״ז) ועמידתם כלפי הקהל „פנים כנגד פנים" (סוטה ל״ח ע״א; תוספתא מגילה פ״ג הכ״ד [75]). ואמרו: „כל המסתכל בג׳ דברים עיניו כהות בקשת בנשיא ובכהנים" (מגילה ט״ז ע״א). מעתה אין הכהנים מתחילים ברכתם מעצמם אלא החזן קורא לפניהם את הברכה, וכל־כך נשתרש מנהג זה עד שסברוה מצוה מן התורה (ספרי סי׳ ל״ט; סוטה ל״ט ע״ב). אפשר שכבר נהגו בימים הראשונים, שהחזן קורא לכהנים שיצאו ויעמדו לפני התיבה ויאמרו את ברכתם, על כל פנים נהגו כך בימי האמוראים (סוטה ל״ח ע״א; ירוש׳ ברכות פ״ה ה״ה). חוץ מן הברכה שלפני נשיאת כפים (סוטה ל״ט ע״א: „מאי מברך א״ר זירא א״ר חסדא אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וצונו לברך את עמו ישראל באהבה") יש בתלמוד גם תפלה בלחש שהכהנים אומרים אותה כשהם יוצאים ממקומותיהם ועוד תפלה שהם אומרים לאחרי שסיימו את הברכה ונפטרים מן העם. וגם הקהל לא רצה לשבת בטל בשעת הברכה, לפיכך קבעו לו פסוקים אחדים לומרם בשעת מעשה. האמוראים מחולקים היו בנידון הפסוקים הללו היכן לומרן כי קשה היה להם להפסיק ברכת־כהנים [76]) וקצתם התנגדו לאמירת הפסוקים מעיקרם, שהרי „כלום יש לך עבד שמברכין אותו ואינו מאזין" (סוטה מ׳ ע״א; ירוש׳ ברכות פ״א ה״א). אבל לאחר חתימת התלמוד הוסיפו לכל מלה ומלה של ברכת־כהנים פסוק מיוחד לקהל [77]) ואעפ״י שהזהירו שהפסוקים יֵאָמרו בשעת קריאת החזן כדי שישמע הקהל לברכת הכהנים בשתיקה, לא נזהר הקהל והפסוקים התרישו את ברכת הכהנים. שום אזהרות אחרי אזהרות מצד גדולי ההלכה לא הועילו. רעה חולה נוספה ע״י פחד החלומות הרעים שהיה מצוי בבבל: „האי מאן דחזא חלמא ולא ידע מאי חזא ליקום קמי כהני בעידנא דפרסי ידייהו ולימא הכי רבש״ע אני שלך וחלומותי שלך חלום חלמתי ואינו יודע מה הוא כו׳ הפוך כל חלומותי עלי לטובה" (ברכות נ״ה ע״ב). תפלה זו נוספה על ברכת כהגים [78]) ונאמרה על־ידי הקהל שתי פעמים אחרי שני פסוקים ראשונים של ברכת הכהנים. לאחר זמן נוספה בהשפעת הקבלה לפסוק השלישי של ברכת־כהנים תפלה ארוכה „יהי רצון" [79]).

---

74) עי׳ מאמרו של עמנואל Löw בספר תהלה לדוד, זכרון לדוד קויפמאן עמ׳ 68.

75) זהו מנהג בבל, ובא״י היו הכהנים פונים כלפי ארון הקודש (עי׳ „חילוף מנהגים" הוצ׳ מילר, סי׳ 36 עמ׳ 34).

76) סוטה ל״ט ע״ב ועי׳ אבודרהם ל״ג ע״א; בית יוסף לטור או״ח סי׳ קכ״ח.

77) מנהג זה נזכר לראשונה בהלכות נשיאת כפים לרש״י כ״י, ועי׳ תוס׳ סוטה ל״ט ע״א ד״ה וכו׳.

78) כבר נמצאת היא בסדר רב עמרם, אבל רק ר׳ מאיר מרוטנבורג תיקן לומרה תדיר בברכת כהגים (הגהות מיימוניות, הלכות תפלה, פ׳ י״ד סי׳ ז׳).

79) בדבר שמות־הקודש אנקת״ם וכו׳ עי׳ הלר בכרך נ״ה של REJ עמ׳ 60 ואילך וקרויס בכרך נ״ו שם עמ׳ 251 ואילך.

כל ההוספות הללו לא באו אלא מפני שהכהנים לא אמרו את ברכתם אלא זמרו אותה וסלסלו בזמרתם זמן רב[80]. המתקנים קיצרו הרבה בברכת־כהנים ויש שביטלוה לגמרי.

4. אין ברכת כהנים נוהגת בבית־הכנסת אלא אם יש בו מנין עשרה (מגילה פ"ד מ"ג) ורק בשחרית ובמוסף (תענית כ"ו ע"ב) חוץ מתעניות שהיא נוהגת בהן גם במנחה; בא"י היתה נוהגת ביוה"כ ארבע פעמים כמקדם, ובבבל ובשאר תפוצות הגולה רק ג' פעמים („חילוף מנהגים", כ"ב). ברכת כהנים בכל יום לא היתה נוהגת אלא בארצות הקדם ונוהגת עד היום בתימן[81]. בארצות איירופא בטלה בימות־החול עוד בזמן קדום, ודאי מפני שהתפלה נמשכה על־ידי כך יותר מדאי, ואולי מפני שלא תמיד נמצאו כהנים בבית הכנסת. לפיכך הסתפקו בספרד רק בשבתות וימים טובים ובשאר ארצות רק בימים טובים בלבד, ואף בימים טובים נוהגת ברכת־כהנים באשכנז מאז רק בתפלת־מוסף. בימי שבתי צבי הנהיגו באמשטרדם ברכת־כהנים בכל שבת ושבת לכבוד ימות־המשיח ועד היום נשתמר מנהג זה בבית־הכנסת הספרדי שם.

במקום שאין כהנים או בימים ובתפלות שאין הם מברכים אומר החזן ברכת־כהנים בשעת חזרת התפלה. מכבל נתפשט המנהג בתפוצות הגולה שהחזן אומר כל הברכה כולה, ובא"י היה אומר רק את הפסוק במדבר ו' כ"ז: „ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם".

5. בשעה שהכהנים מברכים יוצאים הם ממקומותיהם בתחלת ברכה י"ז. לפנים עשו זאת מעצמם, אחר־כך נהגו שהשמש קורא להם. במנהג אשכנז מקדימים לברכת־כהנים חוץ מ„רצה" גם „ותערב", היא הנוסחא הקדומה של „רצה". ברכת־כהנים נאמרת בין ברכה י"ח לי"ט. כשיש כהנים אחדים החזן קורא להם בקול: „כהנים" — מנהג שהתנגד לו ר"ת „דחשיב הפסקה לתפלה"[82]. לאחר שבירכו הכהנים את הברכה שלפני נשיאת כפים החזן מתחיל בברכת־כהנים האמורה בתורה והכהנים עונים אחריו תיבה אחרי תיבה. בארצות־הקדם נהגו עוד בימי הרמב"ם, שהחזן מתחיל בתיבה שניה, ואת התיבה „יברכך" אומרים הכהנים מעצמם. במקום שרק החזן אומר ברכת־כהנים הוא פותח בבקשה: „ברכנו בברכה המשולשת". לפי שבימי הבינים היתה ברכה של כהנים־ממש יקרת־המציאות התרגלו לפתוח בבקשה זו גם בשעה שהכהנים בעצמם אמרו ברכתם. מהר"ם מרוטנבורג נהג לומר בלחש עד

80) עי' ארחות חיים, ק"ט ע"ב; שו"ת מהרי"ל סי' קמ"ח.
81) אבן ספיר ח"א, נ"ז ע"א.
82) תוספות ברכות ל"ד ע"א ד"ה לא יענה.

„מפי אהרן ובניו" ואח"כ לקרוא בקול „כהנים", והכהנים ענו אחריו „עם קרושך כאמור" [83]. וכך נוהגים עד היום במנהג אשכנז.

אחרי ברכת כהנים נאמרת ברכה י"ט של תפלת שמונה־עשרה „שים שלום", ובמנהג אשכנז בא במקומה בשעה שאין ברכת כהנים „שלום רב" הקצר.

6. הנוסחא של ברכת כהנים אמורה בתורה. הנוסחא של הפתיחה שוה בכל המנהגים ומכאן ראיה לקדמותה. רק במנהג רומניא נמצא פעם אחת שינוי נוסח: „בתורה הכתובה על ידי נביאך האמורה לאהרן ולבניו כהנים לעם קדושך", ור' יוסף קמחי הציע, מפני דקדוק הלשון, לומר „כהנים בעם קדושך".

עפ"י החלטת כנסית הרבנים המתקנים בשנת 1845 בפרנקפורט בטל מנהג ברכת־כהנים ע"י הכהנים עצמם ולא נשארה אלא אמירת הברכה בחזרת הש"ץ. ויש גם קהלות אדוקות שביטלו מנהג ברכת כהנים או שקיצרו את התפלות שנספחו עליו וביטלו את הניגון הממושך.

§ 10. תחנון.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 84 — 170; יעבץ, מקור הברכות, עמ' 85 ואילך; הערכים „תחנון" בריאל־אֶנציקלופדיה של האמבורגר ח"ב עמ' 808 ובאנציקלופדיה היהודית־אנגלית כרך י"א עמ' 667. לסעיף 11 עי' ל. שיינהויז, „עלינו לשבח", בירחון Ost und West חוב' ח' שנת 1908, עמ' 451; לסעיף 12 עי' ברלינר, Der Einheitsgesang, ברלין 1910.

1. כל התפלות שאחרי שמונה־עשרה מכונות בשם הכולל „תחנון" או „תחנונים" (דניאל ט' ג'), „תחנה" או „תחנות" (שם שם כ'). וזהי תערובת של פסוקים ותפלות מזמנים שונים, שרק על־ידי חקירות מקורותיהן אפשר לעמוד על טיבן.

בפוסקים נקרא התחנון בשם „נפילת אפים" („נופלין על פניהם") והוא לקוח מן התלמוד (מגילה כ"ב ע"ב). בבבל היו נוהגים בתחלת המאה השלישית בשעת תחנון לנפול על פניהם ולהשתחוות בפישוט ידים ורגלים. והרמב"ם הכיר עוד מנהג זה. והמשנה מספרת (תמיד פ"ז מ"ג): „ודברו הלויים בשיר הגיעו לפרק תקעו, והשתחוו העם, על כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחויה". כיוצא בזה מצינו בבן־סירא נ' ט"ז—כ"א:

83) שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סי' תרמ"ח.

14. עד כלותו לשרת מזבח [הכ"הג] ולסדר מערכות עליון:
16. אז יריעו בני אהרן הכהנים בחצצרות מקשה:
ויריעו וישמיעו קול אדיר להזכיר לפני עליון:
17. כל בשר יחדו נמהרו ויפלו על פניהם ארצה:
להשתחות לפני עליון לפני קדוש ישראל:
18. ויתן השיר קולו ועל המון העריכו נרו:
19. וירנו כל עם הארץ בתפלה לפני רחום:
עד כלותו לשרת מזבח ומשפטיו הגיע אליו:
20. אז ירד ונשא ידיו על כל קהל ישראל:
וברכת ייי בשפתיו ובשם ייי התפאר:
21. וישנו לנפל שנית . . . . . . ל מפניו:

זו היתה שעת תפלה ממש לעם. כל אחד היה מתפלל בלחש תפלת לבבו. ומנהג זה עבר ממקדש לבית־הכנסת. תפלת־היחיד נאמרה מעתה לא אחרי הקרבת התמיד אלא אחרי התפלה בצבור. בסוף התפלה יכול כל אחד לשפוך שיח לפני אלהיו. על־ידי כך נפתרה השאלה הקשה של כל ענין עבודת־אלהים ונעשתה פשרה בין רצון הצבור להתפלל בפומבי ובין רצון היחידים להתיחד עם אלהיהם. התפלה בצבור קודמת, אבל לאחריה רשאי כל יחיד ויחיד להתפלל כנפשו וכלבבו [84].

2. השם הקדום לתפלת־יחיד הוא „דברים": „אומרים דברים אחר תפלה" (תוספתא ברכות פ"ג ה"ו) והם הם התחנונים. בתימן נוהגים עד היום להשתחוות בשעת־תחנון בפישוט ידים ורגלים [85]. בימי התלמוד היו אנשים חשובים נוהגים לנטות על הצד (מגילה כ"ג ע"א; ירוש' ע"ז פ"ד ה"א), וכך נהגו אח"כ כל ישראל, אעפי"כ נשאר הביטוי „נפילת אפים", שאינו אלא שם בעלמא, עד שמצוי, למשל, הביטוי: „אין אומרים נפולת אפים" (והרמב"ם כותב „מתחננים").

3. מכיון שהבקשות הללו של יחידים הן אין להן שום תוכן מסוים, אלא הכל לפי הכשרון והמליצה, לפי ההשראה והצורך של האדם. תפלות בודדות אחדות של חכמים נמסרו לנו בתלמוד („בתר דמסיים צלותיה אמר הכי" ברכות ט"ז ע"ב, י"ז ע"א; ירוש' שם פ"ד ה"ב): על תפלות כאלו אמרו בצרק „בעא רחמי". בימי הגאונים הרגישו עדיין שהתחנון תפלת־יחיד הוא. עפ"י רב נטרונאי גאון נפילת־אפים רשות, ורב עמרם גאון אומר: „ונופלים צבור על

84) ור"י אבן־תיבון מתרגם בס' אמונות ודעות שער שלישי את התיבה הערבית „תנפל" — „התנדב בתפלה"; ובכוזרי ג' י"ז הוא מתרגם „מן אלנואפל" — מן „הרשות".
85) אבן ספיר ח"א נ"ז ע"א

פניהם ומבקשים רחמים ושואל כל אחד ואחד בקשתו"[86]. וגם ב„שולחן ערוך" אין התחנון נחשב אלא ל„מנהג". ועד היום תפלות אלו נאמרות בלחש.

4. כשנעשה התחנון חלק קבוע של התפלה, נשכחה קימעא קימעא תכליתו הראשונה ותקנו גם בשבילו נוסחא מסויימה. ולקחו בזה למופת את התפלות שבמקרא: עזרא ט׳ ו׳, נחמיה א׳ ה׳, ובעיקר דניאל ט׳ ג׳. שם פותחת התפלה בוידוי עוונות ופשעים ובקשת חסד מאלהים. רעיון עיקרי זה נשאר גם בתחנון בכל צורותיו ותמיד יש לראות בו השפעת הסליחות לימי־תענית. בסדר רב עמרם מובאות כמה תחנות הדומות לתחנות שבתלמוד ועל המתפלל לבחור מהן; בסדור רב סעדיה בא וידוי מעין הוידוי שבדניאל ט׳ ה׳, וכן גם הרמב"ם נסמך על דניאל ט׳ י"ח ועזרא ט׳ ו׳. במחזור ויטרי באה תחנה מקובצת מעין וידוי ולפניה מזמורי־תהלים כ"ה וג׳. במנהג אשכנז בא מזמור ו׳ שבתהלים בלי הפסוק הראשון. לפני מזמורי תהלים בא המאמר „רחום וחנון חטאתי רחם עלי וקבל תחנוני", הנמצא בפעם ראשונה בסדר רב סעדיה וכנראה היה קודם פותח תחנה של בקשת סליחה. במנהג אשכנז נוסף חוץ לזה במאה הי"ת הפסוק „ויאמר דוד" (ש"ב כ"ד י"ד).

5. דרכו של התחנון שהוא נאמר בלחש. אבל לאחר שנעשה חלק מן התפלה בצבור תבע גם הש"ץ את זכותו. וכך נוצר חלק שני של תחנון: „נהגו העם להתחנן אחר נפילת אפים כשמגביה פניו מן הקרקע בפסוקים אלו" (רמב"ם, הלכות תפלה). בסדר רב סעדיה מסיים התחנון במאמר „אבינו מלכנו חננו ועננו" מיסודו של ר׳ עקיבא (תענית כ"ה ע"ב), ובסדר רב עמרם מאמר זה פותח את החלק השני של תחנון הנאמר בקול רם, ובו כמה פסוקים מתהלים: „ואנחנו לא נדע" ועוד. במנהג אשכנז אומרים קודם לכן את הפיוט „שומר ישראל", הנהוג במנהגים אחרים רק בימי תענית וכנראה נכנס אל תפלת כל יום רק במאת־השנים האחרונה ומצוי גם במנהגי ספרד ואיטליא. כנראה אין „שומר ישראל" שבסידור אלא קיצור, כי מצינו בכתבי־יד עוד חרוזים מעין אלו. במנהג ספרד הונהגה חוץ מזה, בהשפעת הקבלה, אמירת „אשמנו" ושלש עשרה מדות בכל יום, לא רק בשני וחמישי.

6. שני וחמישי בשבת ימי־תענית קדומים הם וכבר מצינו במגילת תענית: „יחיד שקיבל עליו שני וחמישי ושני של כל השנה כולה"[87]. הפרוש בבשורת לוקס שבברית החדשה (י"ח, י"ב) מתפאר: „אני צם פעמים בשבוע". ובמס׳ סופרים פכ"א ה"ג נאמר: „ועוד גזרו רבותינו שיהו מתענים בב׳ וה׳ מפני ג׳ דברים

86) סדר רב עמרם במקומו.
87) מגילת תענית סוף פי"ב; תענית י"ב ע"א.

על חורבן הבית ועל תורה שנשרפה ועל חרפת השם". בשעת עצירת גשמים גוזרים תענית ב' וה' (משנה תענית פ"א). שני וחמישי הם גם „ימי הכניסה" (מגילה פ"א מ"ב) ובהם קורין בתורה. לפיכך נוספו בימים הללו תפלות יתרות.

7. בסדר רב עמרם ובמנהג איטליאנו נקבעו „אשמנו" וי"ג מדות לשני וחמישי ובמנהג ספרד י"ג מדות נאמרות כמה פעמים (דבר שאינו ידוע עדיין לאבודרהם). מנהג איטליאנו פותח בפסוקי דניאל ט', ט"ו–י"ט, וכיוצא בהם בסדר רב עמרם, ושם נמצאת גם התחנה הארוכה „והוא רחום", הנהוגה במנהגי אשכנז וספרד. בדבר מקור תפלת „והוא רחום" יש מסורת אגדה כזו: „והוא רחום שאנו אומרים בב' וה' יסדוהו אנשי השם שהוגלו מירושלים בחורבן בית שני, שהגלה אותם אספסיינוס שחיק עצמות, וצוה לעשות להם ג' אניות והושיבם בהם בלא רב חובל והגרישם בים, ועמד עליהם הרוח והשליכם ליבשה בכל פלך ופלך, ספינה אחת נתישבה ללפנדא ואחת במדינת ארלא בצרפת ואחת במדינת בורדיי"ל [כנראה, כולם מקומות בנגב צרפת], ואותם שנתיישבו בבורדיי"ל קבלם השר בסבר פנים יפות ונתן להם שדות וכרמים, והיו שם ימים רבים בשלוה עד שמת אותו השר וקם עליהם מלך חדש, ומה שתקן להם הראשון סתר להם השני, וחדש עליהם גזירות, והיו שם שני אחים, יוסף ובנימין, ועמהם שמואל בן דודם, והם היו מאנשי ירושלים, ויצעקו אל ה' בצר להם וישבו בצומות ותעניות, ולבשו שקים על בשרם, ויסדו והוא רחום בין שלשתם, יוסף יסד והוא רחום עד מלך חנון ורחום אתה, ובנימין יסד מאנא עד אין כמוך, ושמואל יסד כל השאר עד ה' אחד, ואח"כ הושיעם ה' וגאלן והמית את הצר הצורר במיתה משונה וקשה, ושלחו והודיעו כל המאורע בכל מקומות ישראל, וגם התפלה כתבו והודיעו להם וקבלו עליהם לאמרה בב' וה'"[88]. על סמך אגדה זו קבע צונץ זמן חיבור התפלה במאה השביעית, והיא בעיניו קול שועת בני־ישראל בימי רדיפות הפראנקים והגוטים. יש גם נוסחאות אחרות לאגדה זו ובהן שמות מיסדי התפלה הם ר' אמתי ור' שפטיה ור' יוספיה, שמות הנהוגים באיטליא של יון, אבל אין סומכים על דברי אגדה.

תפלת „והוא רחום" נזכרת בפעם הראשונה בס' הפרדס (מאה י"א). בסדר רב עמרם אינה אלא הוספה מאוחרה, כי בשני כתבי־היד איננה. אמנם סגנונה ותכנה מעידים על קדמותה. לשונה בעיקרה מקראית, יש בה הרבה פסוקים ושברי פסוקים ולשונות נופלות על לשון הכתוב. והבקשות המקוריות שבה

88) עי' צונץ, Literaturgeschichte עמ' 16 (מחזור ויטרי המוזכר שם כ"י בודלינא הוא); גרוס Gallia Judaica עמ' 74 ואילך. סדר רב עמרם הוצ' פרומקין עמ' 293.

אף הן מצטיינות בלשונן הצחה והתמימה. האגדה המיחסת את החיבור לשלשה מחברים הרגישה שיש כאן שלש תחנות, שכל אחת מהן היתה מתחלה תפלה בפני עצמה. תפלת „והוא רחום" פותחת בודוי עוונות ועוברת אח"כ לבקשת רחמים מחמת הגזירות. ודאי נתחברו כאן לאחדות סליחות שונות לתעניות. הנוסחא בכתבי־יד משונה קצת מן הנוסחא שבסידורים, במנהג ספרד קצרה היא מבמנהג אשכנז הרבה. ודאי יש כאן הוספות מאוחרות. אלא שנסתגלו יפה אל עיקר התפלה עד שאין להבחין בין מוקדם למאוחר בזמן. על־ידי הוספות אלו גדלה כמותה של התפלה, והיא מכונה בפי העם בשם „והוא רחום הארוך". בסידורים החדשים נתקצרה הרבה, וברלינר הציע לחלקה לשני הימים, ב' וה'.

חוץ מתפלת „והוא רחום" אומרים בשני וחמישי גם תחנון כבכל יום. אחרי התחנון באה בסדר רב עמרם ובמנהג איטליאנו בקשה בסדר אלף בית ובה חרוז חוזר: „זכור ברית אברהם ועקדת יצחק והושיענו למען שמך", וסליחה „חטאנו". מנהגי אשכנז, צרפת וספרד מוסיפים את הסליחה „ה' אלה ישראל שוב מחרון אפך" (עפ"י עזרא ט' ט"ו ושמות ל"ב י"ב), שלא נשתיירו הימנה אלא ארבעה בתים („החזק" בראשי החרוזים). אחרי תחנון אומרים במנהגי אשכנז וספרד „אל ארך אפים"; במנהג אשכנז יש שתי נוסחאות של אא"א הקרובות זו לזו (במחזור ויטרי קבועה אחת לחזן ואחת לקהל) ונמצאות גם באבודרהם. על־פי הסגנון נראה ש„אל ארך אפים" מימי הגאונים הראשונים הוא.

8. בשבתות ובימים טובים אין אומרים תחנון ובימי הבינים הוסיפו על מספר הימים שאין אומרים בהם תחנון [89]. אחרי תחנון אומרים חצי קדיש לסימן שהתפלה נגמרה. בשני וחמישי קורין כאן בתורה (עיין למטה § 25).

9. לסדר התפלה שבכל יום מצורפים עוד תפלות אחדות שאין להן שם בפני עצמן ונחשבות אף הן על התחנון. בכל המנהגים נוהגים לומר אחרי תחנון „ובא לציון גואל", פסוקים מלוקטים המכונים בשם „קדושה דסדרא", והרמב"ם קורא להם „סדר היום, סדר קדושה". התלמוד מפליג בשבח קדושה זו: „ואלא עלמא אמאי קא מקיים אקדושא דסידרא" (סוטה מ"ט ע"א). שמה מעיד עליה, שהיא הקדושה שאחרי סדר־הלימוד. על מקורה יש כמה השערות פורחות, והנכון הוא מה שמצינו בתשובת רב נטרונאי גאון: „וששאלתם וקרא זה אל זה ואמר וגו' ותשאני רוח וגו' מה טעם יש לקרות ולתרגם כך מנהג ראשונים מקום שיש שם תלמידי חכמים כשהיו מתפללין ונופלין על פניהם וכו' מביאין נביא וקורין בו עשרה פסוקים הן חסר הן יתר ומתרגמין אותם ואח"כ אומרים וקרא

89) עי' שו"ע או"ח סי' קל"א, ועוד הוסיפו עליהם אח"כ הרבה.

זה אל זה ואמר ומתרגמין וכו' ואומרין ותשאני רוח ומתרגמין וכו' ועוסקין בתורה וכו' וכיון שרבתה עניות ודלות והוצרכו התלמידים להתפרנס ממעשי ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד כו' ועקרו לקרות בנביא בכל יום אחר תפלה, ואעפ"י שעקרו לקרות בנביא אותן שני פסוקים לא עקרו אותן"[90]. תוספת ראיה להסבר זה יש לראות בברכת „שבראנו לכבודו וכו' ונתן לנו תורת אמת" הבאה אחרי „ובא לציון" ומעידה על תלמוד תורה שקדם לה, והוא הדין בפסוק השני שבפתיחה: „ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו וגו'" (ישעיה נ"ט כ"א).

עוד בבבל נהגו לומר לפני „קדושא דסידרא" את המזמור כ' שבתהלים: „יענך ה' ביום צרה", שהיה מקודם בכלל תחנון ולפיכך אינו נאמר ביום שאין בו תחנון. נהוג הוא במנהגי ספרד ואשכנז, אבל לא בסדור רב סעדיה ובמנהגי איטליאנו ורומניא. לפני מזמור זה אומרים במנהגי אשכנז וספרד „אשרי", זהו צירוף פסוקי תהלים פ"ד, ה' וקמ"ד ט"ו–קמ"ה כ"א, לקיים מה שאמרו חכמים: „כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (ברכות ד' ע"ב). במנהגי רומניא ואיטליאנו אין אומרים „אשרי" אלא בשני וחמישי ובימים שאין בהם תחנון.

10. אחרי אמירת קדיש שלם נסתיימה תפלת שחרית ועפ"י מחזור ויטרי הש"ץ יושב כאן. אעפי"כ נוספו עוד תפלות ותהלות שאמנם רשות הן ולא חובה, והרמב"ם אומר עליהן „נהגו מקצת העם". כבר מצויות הן בסדר רב עמרם, אבל ודאי לא כולן קדומות הן. לא בכל מקום סדר אחד להן. בכל המנהגים אנו מוצאים את „שיר של יום", הוא „השיר שהיו הלוים אומרים בבית המקדש" (תמיד, פ"ז ה"ד). עפ"י רוב קודמים לו כמה פסוקים, בתוכם „יהי ה' עמנו" (מ"א ח' נ"ז). במחזור ויטרי בא במקום שיר של יום מזמור פ"ו של תהלים, ובמנהג אשכנז נאמרים שניהם גם שיר של יום וגם מזמור פ"ו. בכל המנהגים חוץ ממנהג אשכנז אומרים בכל יום „אין כאלהינו" ולקוטים אחדים מן התלמוד, בתוכם „אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא" שבסיום מס' ברכות. במנהג ספרד מוסיפים „תנא דבי אליהו" שבסיום מס' נדה, ובמנהג איטליאנו – „פטום הקטורת" (כריתות ו' ע"א, ירוש' יומא פ"ד מ"ה).

11. משנת 1300 לערך התפלה מסיימת בכל המנהגים באמירת „עלינו לשבח"[91], רק במנהג אשכנז התוספות הנ"ל באות אחרי „עלינו לשבח" ובמנהג

---

90) תשובות הגאונים דפוס ליק סי' צ'.

91) מצאתי נזכרת בפעם ראשונה בטור או"ח סי' קל"א, ולפי דברי ברלינר (עמ' 49) כבר נמצאה בסדר־תפלה של ה„רוקח".

זה נוסף גם „ועל כן נקוה". „עלינו לשבח" לקוח מתפלות ראש השנה, מפתיחת „מלכיות" (עיין למטה § 24).

הכנסת „עלינו לשבח" לתפלת כל יום גרמה לכמה קובלנות על דת ישראל, שלא פסקו בגרמניא מאות בשנים עד שהביאו במנהג אשכנז לידי השמטת מאמר אחד, הוא המאמר: „שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע" (אחרי „וגורלנו ככל המונם"), המצוי בכתבי־יד ובמנהג ספרד. בשנת 1400 יצא מומר אחד בטענה, שהמלים הללו מכוונות כלפי ישו הנוצרי, והראיה שתיבת „וריק" בגימטריא „ישו". ואעפ"י שר' יו"ט ליפמאן ממילהויזן בס' „נצחון" שלו מיחה כנגד האשמה זו חזרה וניעורה כמה פעמים ובכל מקום שהיתה יד הצנזורה בספרי ישראל נמחק המאמר „שהם משתחוים" כולו או מקצתו. ועדיין לא שקטו שונאי ישראל ובקשו בכל פעם תואנות חדשות, ביחוד הצורר אייזנמנגר. בפרוסיא נתעוררה בשנת 1702 קטיגוריא קשה כנגד היהודים בשביל תפלה זו, וסוף דבר היה שיצאה ביום כ"ח אבגוסט שנת 1703 פקודה מיוחדה ליהודים „להשמיט מלים אחדות בתפלת עלינו, לא לרקוק ולא להבליע את המלים". מאז נעלם המאמר האסור מסדרי התפלה. החזן מחוייב היה מטעם הממשלה לומר „עלינו" בקול רם, ופקידים מיוחדים השגיחו על מילוי הפקודה.

12. במנהג אשכנז הוסיפו אחרי עלינו את „שיר היחוד" המסתורי־עיוני, שנתחבר בחבורתו של ר' יהודה החסיד (עיין למטה § 44). מהרש"ל (שנת 1540 לערך) וכן גם הגר"א מווילנא מיחו כנגד אמירת שיר היחוד בכל יום מפני קדושתו היתרה. למרות מחאות אלו נשאר סוף „שיר היחוד", זה „שיר הכבוד" („אנעים זמירות"), בתפלת כל יום.

§ 11. פסוקי דזמרה.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' כ"ג ואילך; הרצפלד, Geschichte des Volkes Israel, כרך ג', עמ' 198 ואילך; יעבץ, מקור הברכות, עמ' 62 ואילך; האמבורגר, ריאל־אנציקלופדיה, ח"ב, 805; אנציקלופדיה יהודית־אנגלית, ערך ברוך שאמר, ח"ב, 564.

1. לאחרי שעברנו על החלקים העיקריים של התפלה אנו פונים אל החלקים המאוחרים, ומהם נעסוק קודם כל ב„פסוקי דזמרה",[92] המכונים גם „הלל" (שבת

92) ראב"ן סי' מ"ב: „שאלנו חתני ר' שמואל מהא דתניא דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרן בע"פ והאיך אנו קוראין פ' קרבנות וק"ש בכל יום ופסוקי דזמרה". ועי' תוס' תמורה י"ד ע"ב ד"ה דברים.

קי"ח ע"ב) ו„זמירות", והם כל התפלות מן „ברוך שאמר" עד „ישתבח", ועד בכלל.

2. עיקר פסוקי־דזמרה הם מזמורי־תהלים קמ"ה—ק"נ, ונוספה עליהם ברכה אחת לפניהם וברכה אחת לאחריהם. בתלמוד מצינו (שבת קי"ח ע"ב; מס' סופרים פי"ז, הי"א): „אמר ר' יוסי בן חלפתא יהי חלקי מגומרי הלל בכל יום [מתהלה לדוד עד כל הנשמה]" [93]). ממאמר זה אנו רואים, שבימים ההם, באמצע המאה השנית, לא היה המנהג לומר פסוקי־דזמרה אלא מנהג־חסידות אבל לא חובה. וב„סדר עולם"(פי"ד) נאמר, שבזמן שבית המקדש היה קיים היו הלויים משוררים אחרי התמיד בכל בוקר מן „הודו" עד „אל תגעו במשיחי" (תהלים ק"ה א' — ט"ו) ובכל ערב מזמור צ"ו (עי' דהי"א ט"ז, ח' — ל"ו). ודאי היו הלויים משוררים והחסידים מתפללים עוד כמה מזמורים ומהם נכתרו לתפלת בית־הכנסת המזמורים האחרונים שבתהלים, הפותחים ומסיימים ב„הללויה". וזהי המסגרת הכללית של פסוקי־דזמרה.

3. כיום פסוקי־דזמרה פותחים במזמור ל' („מזמור שיר חנכת הבית") והיא הוספה מאוחרה ביותר, מן המאה הי"ז. במנהג ספרד נועד מזמור זה לחנוכה ובטעות נתקבל משם לשאר המנהגים כסתם מזמור לכל יום. „ברוך שאמר" הימנון נאה הוא, אלא שחלקו הראשון, המברך מדותיו של הקב"ה, אינו מענין פסוקי־דזמרה, רק חלקו השני: „המהולל בפי עמו" וכו' משמש מעבר אל המזמורים הבאים. מכאן יש לראות, שרק החלק השני שייך לכאן מעיקרו. ואמנם בנוסחאות הקדומות שנמצאו ב„גניזה" חלק ראשון חסר כולו. יש לשער, שנוסח א"י היה פותח בחלק שני. גם במנהג רומניא, שנשתמרו בו כמה מסורות־א"י, נמצאת בפסוקי־דזמרה לשבת „ברכת־השיר", שתכנה מעין תוכן החלק השני של ברוך שאמר.

במנהג אשכנז שלפנינו „ברוך שאמר" קצר הוא מבמנהג ספרד. לפי ספורו של ר' נתן הבבלי [94]) היו נוהגים בשבת הראשונה של מנוי ריש גלותא ש„החזן משורר ברוך שאמר והיה העולם והבחורים עונין ברוך הוא וכן אחר מאמר ברוך עושה בראשית ענו הבחורים ברוך הוא וכן אחר כל מאמר המתחיל ברוך". כנראה נתקצר „ברוך שאמר" מפיוט ארוך. תחלתו מיוסדת על ברכות בודדות במס' ברכות (נ"ז ע"ב, נ"ט ע"א וע"ב; תמיד פ"ב), ובתדב"א זוטא פ"ד מובא מ„ברוך שאמר" עד „ברוך עושה בראשית". הקשר שבין המאמרים הבודדים הללו הוא על־פי התפלה הקודמת „אתה הוא ה' אלהינו" המסיימת בפסוק מצפניה ג' כ' (בעת ההיא אביא אתכם); המאמר „ברוך אומר ועושה" מוסב על הבטחת־הגאולה של הנביא, ומברך את אלהים הגוזר ומקיים, ולפי זה כל ההימנון תוכן

93) עיין מאמרו של אפטוביצר ב„הצופה מארץ הגר", כרך א', עמ' 84.

94) עיין Neubauer, Mediaeval Jew. Chronicles II, 83

משיחי לו. על כן אין ספק שהנוסחא הקצרה שבמנהגי אשכנז, איטליאנו ורומניא היא הקדומה, ולא הנוסחא הארוכה שבמנהג ספרד, המונה כל מיני תארים של הקב"ה. ואמנם במנהג איטליאנו „אתה הוא ה׳ אלהינו" שייך לפסוקי־דזמרה, אלא שבין תפלה זו ובין „ברוך שאמר" אומרים „הודו לה׳ קראו בשמו". אם כן יש לשער שהחלק הראשון של „ברוך שאמר" שייך ל„ברכות השחר" (§ 12). מתי נתחברו שני חלקי „ברוך שאמר" לאחדים אין לקבוע בדיוק. „ברוך שאמר" מוזכר בפעם ראשונה בערוך ערך תפל: „ורב משה גאון אמר מאן דעייל לכנישתא ואשכח צבורא דקרו פסוקי דזמרה אומר ברוך שאמר" וכו׳ (ועי׳ ה"ג הוצ׳ הילדסהיימר עמ׳ 22).

4. אעפ"י שתפלת „ברוך שאמר" פותחת את „פסוקי דזמרה" אין מזמורי־תהלים באים סמוכים לה, אלא בינתיים באים — במנהג אשכנז — הפסוקים „הודו לה׳ קראו בשמו". מקור הפסוקים הללו בירדנו למעלה, ובמנהגי איטליאנו ורומניא מוסיפים עליהם עוד מזמור י"ט. בחירת הפסוקים היתה בימי הבינים משתנית חליפות, אבל ביחוד היו נבחרים הפסוקים שהוטעמו בתלמוד ובמדרשים. בתוכם יש פסוקים שהמקורות הקדומים מזכירים בפירוש, למשל תהלים מ"ו, ח׳ ופ"ד י"ג (ירוש׳ ברכות פ"ה ה"א), וכמו כן תהלים ק"ו מ"ז ומ"ח (סופרים פי"ז הי"א), אמנם רק לתפלת ראש חודש, ותפלת „הודו לה׳" היתה נאמרת לפנים רק בימים טובים, כמו המזמורים הסמוכים עד מזמור קמ"ה. בסדר רב עמרם אין עדיין „הודו לה׳", בקטעי הגניזה ג"כ לא נמצא, ובימי הבינים לא הקפידו עליה ביותר. בכל המנהגים, חוץ ממנהג אשכנז, „הודו" קודמת ל„ברוך שאמר" ואינה מפרידה בין הדבקים, אבל גם במנהגים אלו הוסיפו מזמורים ופסוקים אחרים.

קודם כל מזמור ק׳, ודאי שיור מעבודת המקדש בשעתו, במנהג איטליאנו נוהג היה לפנים רק בשבת, במנהגי צרפת ואשכנז הושמט דוקא בשבת, ובמנהגי פרובינצא וספרד נאמר גם בשבת. במנהג רומניא מקומו לפני „ברוך שאמר". בסדר רב עמרם בא תחתיו מזמור כ׳.

„יהי כבוד" נמצא בכל סדרי־התפלה הידועים לנו, אעפ"י שלכתחלה נקבע רק לימים מצויינים. זהו קבוץ של פסוקים שבכולם נזכר שם ה׳. רובם לקוחים מתהלים: ק"ד ל"א; קי"ג ב׳—ה׳; קל"ה ל"ג וכו׳. „ישמחו השמים" לקוח מדהי"א ט"ז ל"א. המאמר „ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך לעולם ועד" אינו מקרא שכתוב כמו שהוא אלא צירוף שלשה ביטויים בודדים. אף מאמר זה נועד מעיקרו לתפלת יו"ט. יחד עם „יהי כבוד" מאמר זה נחשב במס׳ סופרים (פי"ז י"א ופי"ח ב׳) בין הנאמרים בעמידה. ובודאי הכוונה לא לקבוץ הפסוקים שלנו המתחיל „יהי כבוד".

במנהגי איטליאנו ורומניא מתחילים פסוקי דזמרה בקבוץ פסוקים ובראשם „ה׳ מלך" ו„יהי כבוד". וכן גם במנהג ספרד. אומרים בין „הודו" ו„ברוך שאמר" את המאמר „ה׳ מלך" מעומד. במנהגי איטליאנו ורומניא נוספו עוד כמה מקראות.

5. רק עתה מתחילים פסוקי־דזמרה העיקריים: תהלים קמ"ה עד ק"נ, וביתר דיוק קמ"ד ט"ו עד ק"נ. ועוד לפני הפסוק קמ"ד ט"ו („אשרי העם שככה לו") נאמר הפסוק תהלים פ"ד ה׳ „אשרי יושבי ביתך", ושני הפסוקים דבקו כל־כך במזמור קמ"ה („תהלה לדוד") עד שכל המזמור נקרא אף הוא „אשרי" סתם. ויש מנהגים שלא הסתפקו בשני פסוקים הפותחים ב„אשרי". מנהג איטליאנו הוסיף עוד תהלים קי"ט א׳ ומחזור ויטרי הוסיף כהגה וכהגה. ובסוף המזמור קמ"ה נקבע גם סיום ממקום אחר (תהלים קט"ו י"ח) ונמצא גם מזמור זה מסיים „הללויה" ככל המזמורים הסמוכים. סיום זה כבר נמצא בסדר רב עמרם. אח"כ באים חמשת המזמורים כמות שהם. פסוק אחרון ממזמור ק"נ הוכפל לפי שהוא סוף ס׳ תהלים. מנהגי ספרד ואשכנז מוסיפים את הפסוקים שבסופי חמשת ספרי תהלים ואת הפסוק תהלים קל"ה כ"א.

6. בזה נגמרו פסוקי דזמרה וצריך היה לעבור ל„ישתבח", ואמנם כך נהוג בסידורים הקדומים. כיום נוהגים בכל המנהגים לומר „ויברך דוד" (דהי"א כ"ט י׳—י"ג ונחמיה ט׳ ו׳—י"א) ושירת־הים (שמות י"ד, ל׳—ט"ו י"ח). בימי הגאונים לא אמרו אלא „ויברך דוד". ו„אז ישיר" לא נאמר בכל יום אלא בשבת בלבד ואחרי „ישתבח" (וכן גם ברמב"ם) וכבר מצינו במס׳ ר"ה (ל"א ע"א) שהיו אומרים „אז ישיר" בתפלת מנחה של שבת. כשהתחילו נוהגים לומר שירת הים בכל יום הוסיפו על פסוקי דהי"א של „ויברך דוד" גם את הפסוקים מנחמיה שתוכנם קריעת ים־סוף. בסוף שירת־הים נכפל הפסוק „ה׳ ימלוך" ונוספו עוד פסוקים אחדים שיש בהם „מלכות".

7. „ישתבח" שבסוף פסוקי דזמרה דומה בתוכנו לברכה אחרונה של „הלל". ריבוי השמות הנרדפים אינו אלא הוספה מאוחרה של בעלי המסתורין[95]. והאבודרהם כותב: „ותמצא כי „שמך לעד מלכנו האל" ראשי תיבות שלמה ואפשר כי החכם שחבר זה היה שמו כן". ושי"ר מצא את שם המחבר א ב ר ה ם לפי הסיום שבמנהג ספרד: „א ד ו ן הנפלאות, ב ו ר א כל הנשמות, ר ב ו ן כל המעשים, ה ב ו ח ר" וכו׳. אבל נראה הדבר, שתפלת „ישתבח" קדמה למנהג קביעת שם המחבר בראשי

95) עיין בלוך, כרך ל"ז של המונאטסשריפט, עמ׳ 262, ואמנם מצינו שמות נרדפים כאלה במכילתא כ"ח ע"ב ור"ט ע"א, הוצ׳ הופמאן מ"ה, מ"ז ובמשנת ערבי פסחים.

התיבות, ואין לדעת מי הוא המחבר. פסוקי דזמרה מסיימים בחצי קדיש, אבל בסדר־התפלה מצרפים לו „ברכו" של „יוצר".

8. פסוקי דזמרה אינם שייכים לגוף התפלה. מותר לאומרם בלי מנין עשרה. לפי מחזור ויטרי מניחים תפילין רק אחרי פסוקי דזמרה, ולפי אבודרהם וסדר רב עמרם ולפעמים גם כיום אין החזן עובר לפני התיבה עד „ברכו"[96]. על כל פנים היו פסוקי דזמרה כבר נאמרים בבית הכנסת בימי הגאונים, ואילו ברכות־השחר תפלת־יחיד הן. הרמב"ם אינו מונה בין תפלות הצבור לא פסוקי דזמרה ולא ברכות השחר.

§ 12. ברכות השחר.

ספרות: צונץ, Gottesdienstl. Vorträge, עמ' 390 ואילך; לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 23 ואילך; יעבץ, מקור הברכות, עמ' 5 ואילך, עמ' 8 ואילך; האמבורגר, ריאל־אנציקלופדיה, ח"ב עמ' 804 ואילך; אנציקלופדיה יהודית־אנגלית, ערך Benedictions, ח"ג עמ' 8 ואילך.

1. ברכות־השחר שבתחלת התפלה לא היו לפנים נאמרות בצבור. עפ"י הרמב"ם אינן אלא מנהג יחידים[97]. ואמנם עפ"י רב עמרם אומרן הש"ץ כדי „להוציא מי שאינו יודע".

2. סדר־התפלה של מנהג אשכנז מתחיל מן הדפוסים הראשונים ואילך ב„מה טובו" (במדבר כ"ד, ה'). על־פי מדרש הכתוב במס' סנהדרין (ק"ה ע"ב) „משכנות" ו„אהלים" הם בתי־כנסיות ובתי־מדרשות. שאר הפסוקים שב„מה טובו" מלוקטים הם ורובם מתחילים „ואני". השיר „שחר אבקשך" מר' שלמה אבן גבירול הוא ומצטיין ברגש עמוק ובעיון תפלה. לא בכל הסידורים הוא מצוי. „מה טובו" ו„שחר אבקשך" אינם מגוף תפלת השחרית אלא כמין פתיחה הם. במנהגים אחרים מצויות פתיחות אחרות. במנהגי איטליאנו ורומניא באות „בקשות" ארוכות.

3. עצם התפלה פותח במנהג פולין ב„יגדל"[98] (במנהג אשכנז המערבית „יגדל" נאמר בסוף ברכת־השחר). זהו שיר בן י"ג חרוזים, וכולם מסיימים בהברה „תו". נראה, שנתחבר בזמן מאוחר. תוכנו הוא עיבוד פיוטי של שלשת עשר העיקרים, שקבע הרמב"ם בסוף הקדמתו לפרק חלק בסנהדרין בפירוש המשניות שלו והנאמרים אחרי תפלת שחרית („אני מאמין"). יש סוברים, שהרמב"ם חיבה

---

96) ועד היום קוראים הספרדים ל„חזן שני" בשם „מזמר".

97) בסדר רב סעדיה ובהלכות לרמב"ם נמנו ברכות־השחר בין ברכות הנהנין לפי שהן נאמרות בבית.

98) עי' שד"ל, מבוא למחזור עמ' 20.

„יגדל", אבל זוהי סברא שאין לה על מה לסמוך. קרוב לודאי, שנתחבר באיטליא. בסידור אחד משנת 1383 כתוב, ש„יגדל" נתחבר על־ידי אבי־אביו של בעל הסידור — ר' דניאל בר' יהודה דיין מרומי. וגם יש ב„יגדל" דמיון רב לאחד משירי עמנואל הרומי, בן דורו של ר' דניאל זה [99]. חוץ לזה ידוע לנו, שבאותה תקופה היו כמה מחכמי ישראל ברומי עוסקים הרבה בפילוסופיה ומשתדלים להרביץ תורת הרמב"ם בישראל. על יסוד כל אלה אנו משערים, ש„יגדל" נתחבר ברומי קרוב לשנת 1300. בפעם הראשונה נדפס בראש התפלה בסידור הוצאת קראקא 1578. בבית הכנסת היו מתחלה אומרים „יגדל" רק בקבלת־שבת ואחרי תפלת מוסף. במנהג אשכנז נתקבל לאמירה בכל יום בבוקר וגם לתפלת „כל נדרי", וכך הונהג גם במנהג ספרד. במנהג איטליאנו אין „יגדל" נאמר אלא בליל שבת.

4. „אדון עולם", אחת מן התפלות הנאות ביותר, אף היא אינה קרומה. אף היא כתובה בחרוזים וכולם מסיימים בהברה „רא" או „רה". השיר פיוטי מאד ובעל רגש דתי עמוק. לפיכך יחסוהו לגדול מחברי התפלה בימי־הבינים, זה ר' שלמה אבן גבירול, ואמנם ראויים היו לו הדברים לאומרם, אבל אין ראיות מכריחות ליחס לו את חיבור השיר. על־פי סופו תפלת־לילה הוא, ואמנם נאמר הוא גם בסוף קריאת שמע שעל המטה, אבל בבית־הכנסת אינו נאמר ערבית אלא בקבלת־שבת ובליל יום־כפורים. במארוקו אומרים „אדון עולם" לפני הכנסת הכלה לחופה. „אדון עולם" נמצא בסידורים כתבי־יד סמוך להנהגת הדפוס ועם הסידור הנדפס הוא נכנס לכל המנהגים, ועל־פי־רוב הוא פותח תפלת שחרית.

5. הברכות שאחרי „אדון עולם" ו„יגדל" הן הן „ברכות־השחר". במנהג פולין הן נאמרות בצירוף משונה מצירופן הקדום ואין לעמוד על טיבן אלא אם כן נעיין במקור חלק גדול מהן: במס' ברכות ס' ע"ב. שם נאמר, כיצד יתנהג האדם בקומו ובלבשו את בגדיו ומה הן הברכות שעליו לברך בכל מעשה ומעשה. ואין כל ההוראות הללו אלא עצות טובות למתנהגים בחסידות, והברכות הקצרות המובאות שם אינן חובה וכל שכן שלא נקבעו לומרן בצבור. רק בימי הגאונים נתקבלו כתפלות יחיד ואח"כ נכנסו לתפלת־צבור. ברכת נטילת־ידים, „אשר יצר", „אלהי נשמה שנתת בי" וכל הברכות הקצרות מכאן עד „גומל חסדים טובים לעמו ישראל" — כולן לקוחות ממס' ברכות שם, וחוץ מנטילת־ידים הן נאמרות ממש בסדר הנאמר בתלמוד שם. ונוסף עליהן גם „יהי רצון וכו' שתצילנו מעזי פנים" (ברכות ט"ז ע"ב). מן הברכות הקצרות רק אחת־עשרה לקוחות מן התלמוד שם. מנהג אשכנז מוסיף עליהן „הנותן ליעף כח", ובדורות האחרונים נכנסה ברכה זו גם למנהג ספרד. ועוד נוספו

99) מחברות עמנואל פ"ד.

(עפ"י מנחות מ"ג ע"ב) שלש ברכות, שנוסחן במקומן הוא: „שעשאני ישראל, שלא עשאני אשה, שלא עשאני בור", ובתוספתא ברכות פ"ז הי"ח ובירוש' שם פ"ט ה"ב הגירסא של ברכה ראשונה שבהן היא: „שלא עשאני גוי"[100]. בא"י לא היו אומרים בתפלת כל יום מן הברכות הקצרות אלא שלש אלו, וכן נהגו גם רב סעדיה ורמב"ם, אלא שעל פיהם ברכות אלו נאמרות רק ביחידות, ובמקום „בור" הם גורסים „עבד". שלש הברכות הללו יש להן שייכות פנימית. חוץ מפתגמים כדומה להן בספרות היוָנית המאוחרה המיוחסים לאפלטון או סוקראַטס חשובה ההשוָאה לתפלה פרסית אל האל הורמיז, שבה הבורא מבורך על שעשה את מאמיניו לאיראניים ובני הדת הטובה, לבני־חורין ולא לעבדים, לזכרים ולא לנקבות. וממקור ישראל מצאנו דעה כזאת בברית החדשה במכתבו של פאולוס אל הגלטיים (ג' י"ט), שאחרי שנעשו מאמינים בישו „אין עוד יהודי ולא יוני אין עבד ולא בן־חורין אין זכר ולא נקבה"[101].

6. במנהג פולין באה בין הברכות הללו ברכת „לעסוק בדברי תורה" עד „ותלמוד תורה כנגד כולם". בעצם שלש ברכות הן, לקוחות ממס' ברכות י"א ע"ב, ושם נקבעו לא לתפלת כל יום אלא לברכה שלפני תלמוד תורה. וצריך היה אחרי ברכה זו לומר דברי־תורה. בסדר רב עמרם ובמנהגי איטליאנו ורומניא נמצאו כאן הלכות קרבן תמיד. הלכות קרבנות היו משמשות זמן רב תמורה להקרבת קרבנות שפסקה; ובתלמוד נאמר (קידושין ל' ע"א): „לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בגמרא; מי ידע כמה חיי? לא צריכא ליומי". ובכדי לצאת ידי שתי הדעות הללו הנהיגו לומר כאן את הפסוקים במדבר כ"ח א'–ח', את המשנה זבחים פ"ה („איזהו מקומן") ולבסוף את הברייתא של ר' ישמעאל „בשלש עשרה מדות התורה נדרשת" (תחלת ספרא). ונוספו עליהם עוד כמה לקוטי מקרא ותלמוד העוסקים בעבודת־הקודש שבכל יום ויום, למשל: שמות ל' י"ז – כ"א ול"ד – ל"ח; כריתות ו' ע"א („פטום הקטורת"), יומא ל"ג ע"א („אביי היה מסדר"). הלקוטים הראשונים כבר מוזכרים אצל הגאונים. סדר הלקוטים משונה במנהגים שונים, ואין כאן מוקדם ומאוחר[102].

---

100) והירוש' נותן טעם לברכה זו: „שאין הגויים כלום כל הגויים כאין נגדו". מפני הצנזורה יש שנשתנה בסידורים „גוי" ל„נכרי". ברכת „שעשני כרצונו" לנשים נמצאת בפעם ראשונה בטור או"ח סי' מ"ו ובאבודרהם י"ד ע"ג. רב סעדיה ורמב"ם גורסים במקום „עשאני" — „שמתני". ויש נוסחא: „שלא שמתני עם הארץ" (עי' שכטר בחלק העברי של ס' הזכרון לקויפמאַן, עמ' 53); ובסידור כ"י מנהג איטליאנו כתוב ביד אשה נמצא „שלא עשני גויה".

101) עי' קויפמאן בכרך ל"ז של מונאטשריפט, עמ' 14 ואילך.

102) לפי דברי ברלינר הונהגה אמירת „פטום הקטורת" בשנת 1589 מפני המגפה;

בצד לקוטים אלו קיים היה לקוט אחר קצר (כנראה מנהג ארץ ישראל), שהכיל פסוקי במדבר כ"ח א'–ח', ברכת כהנים במדבר ו' כ"ד–כ"ו ומשנה פאה א' א' („אלו הדברים שאין להם שעור"), וכשקבעו במנהגי צרפת ואשכנז את ברכת־התורה לפני „אלהי נשמה" והוצרכו לתת גם שם קצת דברי תורה קבעו שם את הלקוט הקצר, וכך נכנסו בסידורים שני הליקוטים כאחד.

7. עם „לעולם יהא אדם" מתחיל לקוט חדש של תוכן אחר. עיקר התוכן לקוח מסוף תנא דבי אליהו: „מיכן אמרו יהא אדם ירא שמים ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו בכל יום ויום ישכים ויאמר רבון כל העולמים לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך וכו' ואומר בעת ההיא אביא אתכם וגו'". מראה מקום זה כבר מובא ב„שבלי הלקט". המאמרים הבודדים לקוחים ממקומות שונים בתלמוד ובמקרא: „רבון כל העולמים" ו„מה אנו ומה חיינו" הם הוידויים של ר' יוחנן ושמואל (יומא פ"ז ע"ב), „לא על צדקותינו" שאול מדניאל ט' י"ח, „אבל אנחנו" לקוח ממכילתא שמות ט"ו י"ח, „אתה הוא עד שלא נברא העולם" לקוח מירוש' ברכות פ"ט ה"ב. זמן רב היתה מחלוקת בדבר, אם לומר גם את הפתיחה „לעולם יהא אדם", אעפ"י שהתפלה פותחת כך גם בתדב"א, ובמנהג אשכנז פתיחה זו נדפסת באותיות קטנות, אבודרהם (י"ת ע"ד) כותב: „יש מקומות שנוהגין לומר" ומתנגד לאמירת הפתיחה[103].

בנוגע לאמירת „שמע" במקום זה אומר ר' בנימין בר' אברהם מן הענוים (שנת 1240 לערך) שהיא „כנגד דורו של שמד שגזרו שלא לקרוא את שמע ולא היו יכולים להיות יראים בגלוי ע"כ הזהירם וזרזם לקבל עליהם עול מלכות שמים בסתר" (שבלי הלקט עיין תפלה ס' ו') אבל נראים הדברים שלא הונהגה אלא משום גזירה שמא יאחר המתפלל זמן קריאת שמע. — „אתה הוא ה' אלהינו" מלוקט מפסוקים שונים ומסיים בבקשת הגאולה, ומשום כך הוסיפו „ברוך שאמר וכו' ברוך אומר ועושה" (עי' למעלה סוף § 11).

8. בדרך כלל ברכות השחר מחוברות משלשה חלקים: א) ברכות שונות עפ"י ברכות ס' ע"ב; ב) דברי תורה וברכות־תורה עפ"י ברכות י"א ע"ב; ג) בקשת גאולה עפ"י תדב"א פי"ט. במרוצת הזמנים נשתכח סדרן הקדום וכמה תפלות זרות נכנסו לתוכן. אין ספק שכל ברכות־השחר לא היו מתחלתן אלא תפלת־יחיד ולא נכנסו לתפלת צבור עד המאה התשיעית, ולא נתקבלו בבת אחת בכל הקהלות.

---

103) ועי' למעלה § 11, סעיף 4.

תוספת·

§ 12 a הקדיש.

ספרות: לאנדסהוט, סדר בקור חולים, עמ' 59 ואילך; ק. קוהלר בכרך ל"ז של מונאטסשריפט, עמ' 489—492; י. אוברמאיר, Modernes Judentum im Morgen- und Abendlande, 1907, עמ' 91 ואילך; D. de Sola Pool, The old Jewish Aramaic prayer, the Kaddish, Leipzig 1909 ערך קדיש באנציקלופדיה היהודית-האנגלית כרך ז' עמ' 401 ואילך.

1. הקדיש נאמר בסוף התפלה או בסוף חלקים חשובים של התפלה וכן גם בסוף קריאת התורה. חוץ מזה אבלים אומרים אותו בסוף התפלה. שמוש זה של הקדיש אינו מתאים לתכליתו הקדומה, ולשם שמוש זה נתרחבה נוסחתו הקדומה ונשתנתה.

2. עיקר הקדיש הוא „יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא" (מעין הנאמר בדניאל ב' כ'). בעברית אנו מוצאים כנגדו: „יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם" (תהלים קי"ג ב') וברכת המקדש: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". כל מקום שהקדיש נזכר בתלמוד מאמר „יהא שמיה רבא" מוטעם ביותר. עוד ר' יוסי בן חלפתא אמר (ספרי דברים סי' ש"ו וברכות ג' ע"א): „בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמו הגדול מבורך הקב"ה מנענע ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך". ומן האמוראים אמר רבא (סוטה מ"ט ע"א): „עלמא אמאי קא מקיים אקדושה דסידרא ואיהא שמיה רבא דאגדתא", מכאן למדנו שהקדיש היה נאמר מתחלה אחרי למוד אגדה (עי' למטה § 29). נוהגים היו לסיים למוד האגדה במילי דנחמתא ואח"כ היו מתפללים תפלה קצרה. תפלה זו הוא הקדיש. מתחיל הוא בקדוש שם שמים ובבקשת הגאולה וכולל „יהא שמיה רבא". תוכן הקדיש נסמך על הפרקים ל"ו—ל"ח שביחזקאל וביחוד על הפסוק ל"ח כ"ג („והתגדלתי והתקדשתי"). זהו עיקר הקדיש והמכוון הקדום שלו. וסגנון זה שגור גם בתפלות אחרות, למשל, ב„על הכל יתגדל ויתקדש" שלפני קריאת התורה.

מתי נתחברה בקשה זו אין ידוע. אבל פשטות הבקשה וסגנונה והעדר זכר לחורבן מוכיחים את קדמותה. וידוע, שהתפלה הנוצרית „אבינו שבשמים" דומה בתחלתה לתחלת הקדיש: „יתקדש שמך, תבוא מלכותך, יעשה רצונך כאשר בשמים גם בארץ" (מתתיהו, ו' ט'—י'). לנוסחא הקדומה שייך גם המאמר „לעילא מן כל ברכתא ושירתא ונחמתא" (עי' נחמיה ט' ה': „ומרומם על כל ברכה ותהלה").

ולפי שהתפלה נאמרה אחרי למוד אגדה השתמשו בלשון ארמית, שדיברו בה חכמים. הקדיש לא נתחבר בשפה הארמית של העם, אלא בארמית של בית־המדרש, הידועה לנו מן התרגומים [104]). הקדיש נתחבר בארץ ישראל וביחד עם התרגומים עבר לבבל ומשם נתפשט בכל תפוצות ישראל.

3. כתפלת צבור אנו מוצאים את הקדיש לראשונה במקור ארץ־ישראל, במס׳ סופרים (שנת 600 לערך): „ואין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה" (פ"י בסוף), „לאחר שמניחין ס"ת במקומו אומר קדיש כו׳ והן עונין אמן יהא שמיה רבא בכוונה בעמידה" (שם פר"א, ה"ו). בסדר רב עמרם הקדיש נוהג בין הפרקים כמנהגנו היום. לשם תפלת־הצבור נתרחבה נוסחת הקדיש. בסוף התפלה נוסף „תתקבל", רק לפני „ברכו", לפני „קדושה דסדרא" (§ 10) ואחרי קריאת התורה שחרית וכן גם לפני שמונה עשרה אומרים קדיש בלי תתקבל (חצי קדיש). וגם לחלק הראשון של קדיש נכנסו הוספות: על „יהא שמיה רבא" נוסף ביאור עברי „יתברך וישתבח", ואחרי כל בקשה ובקשה נוספו התיבות „ואמרו אמן".

במס׳ סופרים מוצאים אנו גם מעין קדיש־יתום: „לאחר שיגמור החזן תפלה של מוסף הולך לו אחורי דלת של בית הכנסת או בפני הכנסת ומוציא שם האבלים וכל קרוביו ואומר עליהם ברכה ואח"כ אומר קדיש" (פי"ט בסוף). יש לשער, שבקדיש־אבלים זה נוסף המאמר „יהא שלמא רבא", ולאחר זמן נוסף פירושו העברי בצדו: „עושה שלום במרומיו" (עפ"י איוב כ"ה ב׳). שתי ההוספות הללו נכנסו אח"כ גם לקדיש שבתפלת־צבור.

4. הקדיש נכנס לתפלת־צבור בשביל קידוש־השם שבו ומפני שיחסו את התיבות „ברכתא שירתא תשבחתא" אל התפלות. לשם אבילות התאימה התחלת הקדיש, שתוכנה מיוסד על הפרקים ל"ו ל"ח שביחזקאל המנבאים גם לתחית־המתים. „ונחמתא", שפירושה באמת נחמת־ציון, דרשו כנחמת־אבלים. וכל כך נתקדשה אמירת קדיש עד שאמרו (שבת קי"ט ע"ב): „כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו". הבנים נתחייבו לומר קדיש לנשמת אבותיהם שמתו. מתחלה היו עוברים לפני התיבה ואומרים קדיש־של־תפלה, אח"כ פשט המנהג, שהבנים אומרים קדיש לנשמת אבותיהם י"ב חודש מיום המיתה ואילך [105]). מקור המנהג במדינת אשכנז בימי הרדיפות הגדולות. מחזור ויטרי

104) עי׳ דאלמאן, Aramäische Grammatik, מהדורה ב׳, עמ׳ 26.

105) עפ"י ה„כלבו" סי׳ קי"ד האבלים אומרים קדיש כל שנה ראשונה. ועפ"י הרמ"א (שו"ע יו"ד סי׳ שע"ו ד׳) „נהגו שאין אומרים קדיש רק י"א חודש כדי שלא יעשו אביהם ואמם רשעים כי משפט רשעים י"ב חודש (עדיות פ"ב מ"י)".

אינו מכיר אותו עדיין, וגם הרוקח (שנת 1200) אינו קובע מסמרות בדבר. אבל לפי דברי „אור זרוע" (שנת 1220 לערך) נוהגים בביהם ובגלילות הרֵינוס שהיתומים אומרים קדיש בסוף התפלה ואילו בצרפת אין מקפידים על אמירת קדיש, והוא קובל על זה ומזכיר את דברי האגדה על ר' עקיבא, שהציל אדם אחד מדינה של גיהנם ע"י שלימד לבנו אמירת קדיש בבית הכנסת („אור זרוע", ח"ב, י"א). ולאחר מאתים שנה מהרי"ל מזכיר לראשונה את ה„יאהרצייט" [106]), הוא יום הפטירה, ומנהג אמירת קדיש ביום זה בכל שנה ושנה. מנהג קדיש יתום נתפשט בכל תפוצות ישראל אעפ"י שאינו חובה עפ"י הפוסקים.

5. עפ"י שמושם יש שלשה מיני קדיש: קדיש שלם (גמור, בתרא), הנאמר בסוף התפלה וכולל גם „תתקבל" ו„יהא שלמא רבא"; חצי קדיש (חסר, זוטא) עד „דאמירן בעלמא"; קדיש יתום (אבל) הוא קדיש שלם בלי תתקבל ונאמר בסוף התפלה אחרי „עלינו". ויש עוד „קדיש דרבנן", שאבלים אומרים אותו אחרי תלמוד תורה ובו מוסיפים אחרי „יהא שלמא רבא" — „על ישראל ועל רבנן". הוספה זו ודאי אינה קדומה לחתימת התלמוד.

6. נוסחת הקדיש השלמה נמצאת לראשונה בסדר רב עמרם. במרוצת הזמנים נכנסו כמובן כמה שינויים, אבל השינויים שבחלק השני מרובים משינויי החלק הראשון, ומכאן תוספת ראיה שהחלק הראשון קדום מן השני. נוסחת רב עמרם נשתמרה במנהגי אשכנז ואיטליאנו כמות שהיא, ובשאר המנהגים חלו בה כמה שינויים, ולא נביא כאן אלא את החשובים שבהם:

בבקשת־הגאולה („וימליך מלכותיה") נוסף במנהגי ספרד, רומניא ותימן: „ויצמח פורקניה וישכלל היכליה ויקרב משיחיה" (וישכלל היכליה" חסר בכמה נוסחאות של המנהגים הנ"ל). השמות הנרדפים המרובים שב„יתברך" נשתנו בנוסחאות ונוספו עליהם קצת והוא הדין בשמות הנרדפים שב„תתקבל". ביחוד רבו ההוספות בשתי הבקשות האחרונות. במנהגי ספרד ורומניא נוספו על „חיים" כמה שמות אחרים, כולם עבריים, ומכיון שעיקר נוסח הבקשה ארמי ההוספות ניכרות ממילא. בנוסחת „קדיש דרבנן" לא נכנסו הרבה שינויים. דומה לנוסחא זו הוא „על ישראל ועל צדיקיא" שבתפלת־השכבה במנהג ספרד והונהג בסידורי המתקנים כקדיש־יתום מפני שתוכנו מתאים יותר לאבילות. בעדת המתקנים בלונדון הונהג קדיש בתרגום עברי, וזוהי הנוסחא שלו [107]):

---

106) כנראה שאולה המלה משפת הכנסיה הנוצרית, וע' Salfeld, Martyrologium, Einleitung S. XIII, Anm. 3.

107) סדר התפלות Forms of Prayer used in the West London Synagogue of British Jews, ed. by D. W. Marks, London 5601 (מתורגם מנוסח ספרד).

„יתגדל ויתקדש שם הגדול: בעולם אשר ברא כרצונו. וימליך מלכותו. ויצמיח ישועתו. ויקרב משיחו. בחייכם ובימיכם ובחיי כל בית ישראל במהרה ובזמן קרוב ואמרו אמן:

יהי שם הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים: יתברך. וישתבח. ויתפאר. ויתרומם. ויתנשא. ויתהדר. ויתעלה. ויתהלל, שם הקדוש ברוך הוא: למעלה מן כל ברכות. שירות. ותשבחות. הנאמרים בעולם. ואמרו אמן:

יהי שלום רב מן השמים. חיים. ושבע. וישועה. ונחמה. ורפואה. וגאולה. וסליחה. וכפרה. ורוח. והצלה. לנו. ולכל ישראל, ואמרו אמן:

עושה שלום במרומיו. הוא יעשה שלום. עלינו ועל ישראל. ואמרו אמן":

7. חוץ מהוספות קטנות יש בקצת מנהגים גם הרחבות יתרות בקדיש. בבבל היו אומרים בשעת מינוי ריש גלותא: „בחיי נשיאנו ראש גלות ובחייכון ובחיי דכל בית ישראל", ובגניזה שבקאירו נמצאו קטעים שיש לראות מהם כי נוהגים היו תדיר להזכיר בקדיש את שם ראש הגולה ושמות ראשי הישיבות שבבבל ובארץ ישראל: „בחיי נשיאנו ראש הגולה ובחיי ראש הישיבה של גולה ובחייכון" וכו', או: „בחיי אדונינו אביתר הכהן ראש ישיבת גאון יעקב ובחיי רבינו שלמה הכהן אב הישיבה ובחיי רבנו צדוק השלישי בחבורה ובחייכון" וכו'. ובתימן היו אומרים: „בחיי דרבנא משה בר מיימון" וכו'. וראוי לתשומת-לב, שכל ההוספות הללו בעברית היו אעפ"י ששאר הנסח ארמי. ובשנים האחרונות כשנמנה מטעם אנגליא נציב יהודי בארץ-ישראל חזרו ונהגו שם לומר: „בחיי נשיאנו" וכו'.

II. מנחה ומעריב.

§ 13. תפלת מנחה.

ספרות: הרצפלד שם, עמ' 184, 187; ערך מנחה באנציקלופדיה היהודית-אנגלית כרך ח' עמ' 596 ואילך.

1. „תפלת המנחה" (ברכות פ"ד מ"א), בארמית — „צלותא דמנחה". השם מנחה מעיד על מקור התפלה, והיא מנחת התמיד של ערב במקדש[108]. לענין תפלה מבחינים כבמקדש בין מנחה גדולה הקודמת למנחה קטנה המאוחרת (ברכות כ"ו ע"ב). בכמה ארצות נוהגים היו להתפלל מנחה גדולה וכך נוהגים עד היום בשבתות ובימים טובים, אבל בימות החול נוהגים מאז להתפלל מנחה סמוך

108) עי' תוספות פסחים ק"ז ע"א ד"ה סמוך.

למעריב[109], ומשתדלים שלא לאחר „פלג המנחה", הוא אמצע הזמן שבין זמן מנחה קטנה ובין שעת צאת הכוכבים.

2. במנחה אומרים שמונה־עשרה כבתפלת שחרית, מתחלה בלחש ואח"כ בקול רם. רק בשני מקומות נכנסו שינויים: בקצת מקומות משמיטים בברכה י"ז את המאמר „רצה"; חוץ לזה משמיטים את ברכת־כהנים ולפיכך בא במנהג אשכנז במקום „שים שלום" „שלום רב". לפני שמונה־עשרה אומרים „אשרי". במאה הי"ג הנהיג ר' יונה גירונדי אמירת פרשת התמיד ו„פטום הקטורת" כבתפלת שחרית, ונתקבל הדבר במנהגי אשכנז וספרד. ברכת כהנים אין במנחה „משום שכרות" (תענית כ"ו ע"ב).

3. אחרי שמונה עשרה אומרים תחנון כבתפלת־שחרית. ולפי שעפ"י רוב מתפללים תפלת־מנחה עם חשיכה יש שאין הזמן מספיק לומר כל התפלות, ע"כ תקנו הגאונים להשמיט אמירת התחנון אם השעה מאוחרת, ואם יש צורך בדבר לקצר גם בחזרת שמונה עשרה.

בערבי שבתות וימים טובים אין אומרים תחנון בתפלת מנחה. תפלת מנחה מסיימת ב„עלינו לשבח", כתפלת שחרית.

§ 14. תפלת מעריב.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 218 ואילך; ישראל לוי בכרך נ"ג של REJ, עמ' 231 ואילך; א. ביכלר בכרך עשרים של JQR, עמ' 799 ואילך; ערך מעריב באנציקלופדיה היהודית־אנגלית, כרך שמיני, עמ' 233 ואילך.

1. תפלת הערב (ברכות פ"ד מ"א), ערבית (ברכות פ"א מ"א), „מעריב"[110] במקדש לא היתה עבודה בערבין, כי בערב היו שערי המקדש ננעלין, ואין תפלת מעריב אלא תולדה של הצורך הטבעי לתפלת־לילה. ויש אסמכתא במקרא: „בשכבך" שבדברים ו' ז'. בסוף ימי הבית השני כבר היתה תפלת מעריב נהוגה אבל לא בצבור אלא כתפלת־יחידים. לאחר שהנהיגו תפלת־מעריב בצבור התחילו מתפללים תפלה זו משחשך היום ועפ"י רוב יחד עם תפלת מנחה[111].

---

109) עי' תשובות הגאונים דפוס ליק סי' נ"א; מחזור ויטרי עמ' 7; אשכול ח"א, עמ' 56; תוספות ברכות ב' ע"א ד"ה מאימתי.

110) עפ"י ברכת „מעריב ערבים" (כמו „יוצר" עפ"י ברכת „יוצר אור"), ושם זה איננו מצוי אלא במקורות שאחר התלמוד.

111) עיין רא"ש לברכות ב' ע"א.

2. עיקר תפלת מעריב הוא „שמע" ושתי ברכות לפניה, כבתפלת שחרית, וגם שתי ברכות לאחריה (ברכות פ"א מ"ד).

בכל הנוסחאות הידועות מסדר רב עמרם ואילך תפלת מעריב מתחילה בפסוקים „והוא רחום" (תהלים ע"ח ל"ח) ו„ה' הושיעה" (שם כ' י')[112]. במחזור ויטרי נוסף עוד פסוק „כי אל רחום ה' אלהיך" (דברים ד' ל"א) וכל הפסוקים נאמרים חליפות בפי חזן וקהל. מן המאה הי"ז ואילך נאמר לפעמים קודם „והוא רחום" מזמור קל"ד ועוד פסוקים אחרים עפ"י דרך המקובלים, במנהגי ספרד ואיטליאנו בכל יום, ובמנהג אשכנז רק כשמתפללים תפלת מעריב „בזמנה", בלילה ממש.

3. ברכה ראשונה שלפני „שמע" מתאימה ל„יוצר אור" ויתכן שלפנים היתה לשתיהן נוסחא אחת. בברכות י"א ע"ב מובא המאמר „גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור" והחותם „מעריב ערבים". הנוסחאות דומות בכללן זו לזו בכל המנהגים. סדר רב עמרם, מנהג אשכנז (ומחזור ויטרי בכלל), מנהגי רומניא ואיטליא מסיימים ב„ה' צבאות שמו אל חי וקיים", שאבודרהם התנגד לו ובמנהג ספרד הוא חסר.

4. בדבר התחלת „אהבת עולם" עיין למעלה § 7. אף כאן אין שינויים גדולים בנוסחאות. התוכן כאן הוא מעור אחד, שלא כב„אהבה רבה" בתפלת שחרית, וראוי הוא לשם „ברכת־תורה".

5. משלש הפרשיות של שמע נאמר במשנה ש„ויאמר אינו נוהג אלא ביום" (ברכות פ"ד מ"ג), ועדיין היו נוהגים כך בימי האמוראים בארץ ישראל (ברכות י"ד ע"ב, ירוש' שם פ"א ה"ט) וגם בדורות מאוחרים נהגו כן בכמה קהלות (הלכות גדולות כ"ג). אבל יציאת־מצרים שבפסוק האחרון היו מזכירים גם בתפלת ערבית (משנה ברכות סוף פ"א), וכך היו אומרים: „מודים אנחנו לך שהוצאתנו ממצרים ופדיתנו מבית עבדים להודות לשמך" (ירוש' ברכות פ"א ה"ט) או: „מודים וכו' [כנ"ל] מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך" (ברכות י"ד ע"ב), ובודאי הסמיכו לכאן „מי כמוכה" וברכת־הגאולה. אבל בבבל לא היו משמיטים פרשת „ויאמר" וממילא היה להם נוסח אחר של ברכת־הגאולה, הדומה יותר לשל שחרית. וכבר מצינו ברכות י"ב ע"א משמיה דרב: „כל שלא אמר אמת ויציב שחרית אמת ואמונה ערבית לא יצא ידי חובתו". נוסח „אמת ואמונה" דומה בכללו בכל הנוסחאות, ורובו נסמך על מקראות שבתהלים. בתפלת ליל יו"ט כשאומרים „מערבית" (§ 32) נוסח הסיום הוא „בגילה ברנה בשמחה רבה",

112) עיין ס' הפרדס נ"ה ע"א וס' המנהיג סימן ס"ג.

„זה צור ישענו פצו פה ואמרו", „מלך צור ישראל וקדושו" (וכנראה נוסח א"י שבימות החול הוא).

6. הברכה הרביעית שבתפלת ערבית, היא „השכיבנו", מכונה בתלמוד „גאולה ארוכתא" (ברכות ד' ע"ב וט' ע"ב). עיקר הנוסח שבסדר רב עמרם נתרחב בכל המנהגים, יותר מכל במנהג ספרד. חותם הברכה בכל הסידורים הוא „שומר עמו ישראל לעד" [113]. רק במנהג ארץ ישראל הברכה חותמת: „הפורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל (ועל ירושלים) [מנחם ציון ובונה ירושלים]", הוא נוסח הברכה בשאר המנהגים בשבתות וימים טובים.

תפלת „השכיבנו" נקבעה לכתחלה במקום שמונה-עשרה, כי כל זמן שתפלת-מעריב תפלת-לילה ממש היתה לא היה טעם לשום בקשות אחרות חוץ מ„השכיבנו". אבל כשהקדימו זמן תפלת-מעריב הוסיפו עליה גם את שמונה-עשרה, ואולי באה תפלת י"ח במקום תפלת נעילת-שערים שבמקדש (עיין למטה § 34). אעפי"כ נשארה תפלת-ערבית להלכה רשות ולא חובה (ברכות כ"ז ע"ב), לפיכך אומרים חצי קדיש לפני שמונה עשרה של ערבית ואין בה בשמונה עשרה של ערבית חזרת הש"ץ, וזמן רב לא אמרו בתפלת-מעריב שמונה-עשרה כלל, ובמקומה אמרו תפלה אחרת והיא — „ברוך ה' לעולם אמן ואמן".

7. „ברוך ה' לעולם אמן ואמן" הוא לקוט פסוקים, ביחוד מתהלים, שרובם מכילים שם הקודש ובאו למלאות מקום שמונה עשרה. יש כמה דעות בדבר גרם תקון הברכה. יש אומרים, שבשביל שהיו בתי-הכנסיות שבבבל רחוקים מן העיר (עיין למטה § 48) תקנו קצור שמונה עשרה זה [114]. ויש אומרים, משום שגזרו על ישראל שלא להתפלל תפלת ערבית [115], אבל לא שמענו ע"ד גזירה כזו. ולפי דברי אחרים בקשו לקצר סתם משום קמוץ זמן [116]. ויש דעה שמקוה התפלה בארץ-ישראל [117]. יתכן, שבאחת הארצות הללו היתה נוהגת תפלת י"ח ובחבירתה הקצור מעין י"ח, וכך מובן שאנו מוצאים בכל הנוסחאות מסדר רב עמרם ואילך גם את שמונה עשרה וגם את התמורה. ואמנם ברוב המנהגים „ברוך ה' לעולם" נאמר בלחש, זכר לדבר, שהתוספה טפלה היה.

---

113) ע' מדרש תהלים ו' סס' א'.
114) סמ"ג, עשין י"ט.
115) אבודרהם ל"ט ע"א עפ"י בעל המנהגות.
116) רשב"א עפ"י ארחות חיים מ"ג ע"א סי' ג'.
117) ס' המנהיג סי' ס"ד.

מתי נתחבר לקוט זה ידוע בקירוב. עפ״י סדר רב עמרם „אתו בתראי ותקינו למימר פסוקי דאית בהו שבחות ושמירות בתר שומר ישראל״, ו„בתראי״ אלו רבנן סבוראי הם. לתקופה זו מתיחסות גם כמה תפלות אחרות, שאינן אלא לקוטי פסוקים.

נוסח הלקוט שוה בכל המנהגים, רק בסדר הפסוקים הוא משתנה. אבל בשום נוסחא אין י״ח פסוקים בדיוק, עפ״י רוב אינם אלא ט״ו או ט״ז. אפשר שגם המאמרים „ה׳ מלך״ ו„ברוך ה׳ ביום״ נמנים בכלל הפסוקים, אעפ״י שאינם מקראות כתובים.

הסיום כפול הוא: „אלהינו שבשמים״ ואח״כ „יראו עינינו״, במנהג איטליאנו הסיום השני חסר, ובמקומו נאמר: „תהלה נביע לרוכב בערבות לאל המפואר במקהלות קדושים בא״י אל חי לעד וקיים לנצח״. במנהג רומניא ניתן לבחירה בצד „יראו עינינו״ עוד סיום אחד „יהללוך ה׳ אלהינו כל פה וכל לשון״. שינויים הרבה יש גם בחותם הברכה. הרשב״ם התנגד לכל חותם ברכה בלקוט זה שאין לו יסוד במקורות הקדמונים [118] וכמה מחכמי צרפת וספרד הסכימו לדעתו. ואבודרהם למד מכלל דברי הרמב״ם בהלכות תפלה (פ״ז, י״ח), שאף הוא מסכים לדעה זו. אעפ״כ יש במנהג רומניא שני טופסים של חותם הברכה: אחרי „יראו עינינו״ הברכה הרגילה („המלך בכבודו תמיד״), ואחרי „יהללוך״ ברכה הדומה לברכה הנ״ל שבמנהג איטליאנו, והיא התחלת חותם הברכה שבסידור רב סעדיה, אלא שבסידור רב סעדיה יש גם החותם הרגיל, כי על פיו „ברוך ה׳ לעולם״ נאמר לא רק בלילי־חול אלא גם בלילי שבת והחותם הרגיל שלנו נוהג על פיו בשבתות.

נוסחא לעצמה יש לו לרמב״ם, והיא נהוגה אצל התימנים עד היום. אחרי „השכיבנו״ נאמר „ברוך ה׳ לעולם״ בצירוף הפסוק „בידך אפקיד רוחי״ (תהלים ל״א ו׳), וחוץ לזה, אומר הוא, נוהגים „מקצת העם״ להוסיף באמצע הברכה עוד כמה פסוקים, והוא מביא חמשה פסוקים הנמצאים בנוסחא הרגילה, מסיים „אלהינו שבשמים יחד שמך הקרוי עלינו״, מביא אח״כ עוד תשעה פסוקים („ברוך ה׳ ביום וכו׳ ברוך ה׳ בקומנו תמיד נהללך סלה ונשיח בחוקיך ובאמונתך״) ומסיים: „המלך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך״ וכו׳.

על־פי כל הדברים הללו נראה, שיש כאן צירוף שתי תפלות שונות. קודם כל יש כאן תפלת־לילה. כמה פסוקים באו לבקש מחסה מאת ה׳ בלילה, וביחוד בולט תוכן זה בסדר הרמב״ם ובסידור כ״י של רב סעדיה. וחוץ לזה יש כאן תפלת־גאולה. כל תוכן „יראו עינינו״ של גאולה הוא. יתכן שהוספת

---

118) עי׳ שם, שם.

119) „מלך אל חי לעד וקים לנצח״.

בקשת־גאולה במקום זה באה בדרך זו: במנהג א״י הקדום היתה ברכת „השכיבנו״ מסיימת בגאולה, וכשקבעו בבבל במקומה „שומר ישראל״ הוסיפו בקשת־גאולה לחוד. אבל הדבר צריך עיון, כי „יראו עינינו״ נראה עפ״י סגנונו קדום ביותר.

8. לפנים היו אומרים תחנון גם אחרי תפלת־מעריב [120] ובסידורים שלנו אינו נוהג. מחזור ויטרי מוסיף „פטום הקטורת״ וברכות פ״א מ״ה: „אמר ר׳ אלעזר בן עזריה״. במנהגי איטליאנו וספרד מצוי מזמור של יום לפני תפלת־מעריב, ויש סידורים שמוסיפים אחרי תפלת מעריב מזמור פ״ג או קכ״ד, „אין כאלהינו״ ו„פטום הקטורת״. בדורות האחרונים הוסיפו במנהג אשכנז אחרי עלינו מזמורי תהלים אחדים וכנראה לא באו אלא בשביל שהאבלים יאמרו עוד קדיש אחד.

120) עי׳ סדר רב עמרם במקומו.

פרק שני / התפלה בימים המצויינים

א׳ תפלת שבת

§ 15. קבלת שבת.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ׳ 248 ואילך; אֶלבוגן, מאמר על קבלת שבת ומוצאי שבת בספר היובל של Lewy, עמ׳ 173; מאמרו של A. Mishcon בכרך ראשון של Jew. Review עמ׳ 358 ואילך; מאהרשען, מאמר קבלת שבת, „ישורון" העברי כרך IX תרפ"ב עמ׳ 46.

1. בליל התקדש שבת לא היתה בזמן הקדום נוהגת שום תפלה בצבור. רק שהיו חבורות מתכנסות לסעודה מבעוד יום, ועם חשיכה היה ראש החבורה מברך על כוס יין „קדושת היום"[1]. את תפלת־הערב התפלל כל אחד בפני עצמו, ויכול היה להוסיף מענין היום. הוספה כזאת ידועה לנו מפי ר׳ צדוק (תוספתא ברכות פ"ג ה"ז): „מאהבתך ה׳ אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני־בריתך נתת לנו ה׳ אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה". בימי האמוראים התחילו בבבל מתפללים בצבור בלילי שבת ומקדשים אחרי התפלה. והשתדלו להאריך בתפלה ביותר. בתי־הכנסיות בבבל היו רחוקים מן הערים והמתפללים יראו להשאר יחידים או מועטים בבית־הכנסת, והיו כמה מתפללים שאחרו לבוא לבית הכנסת והתפללו בלחש לאחר שהקהל כבר עמד בתפלה. בכדי שלא להשאירם לבדם בבית הכנסת הוסיפו על התפלה. ובכדי להאריכה תקנו גם מעין חזרת הש"ץ („מגן אבות") שאינה נוהגת בשאר ערבים.

2. מימי מקובלי־צפת ואילך (סוף המאה הט"ז) נוסף לתפלת ליל שבת „סדר קבלת שבת", עפ"י המסופר במס׳ שבת קי"ט ע"א: „רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא אמר בואו ונצא לקראת שבת המלכה, רבי ינאי לביש מאניה מעלי שבת ואמר בואי כלה בואי כלה". המקובלים קיימו את הדברים כפשוטם והיו יוצאים אל מחוץ לעיר לקבל פני שבת ומזמרים את המזמורים צ"ה—צ"ט („לכו נרננה"), ואח"כ מזמור כ"ט ומסיימים: „בואי כלה בואי כלה לשלום שבת

---

1) עי׳ אורשריפט של גייגר, עמ׳ 124 ואילך (ושם הובאו מראי מקומות).

מלכתא". כמה שירי „לכה דודי" הי' מצויים בימים ההם[2] ונתקבל השיר של ר' שלמה אלקבץ שיצאה עליו הסכמת האר"י ונתפשט בקהלות, אעפ"י שנמצאו גם מתנגדים לו ובמנהג רומניא, למשל, איננו. „סדר קבלת שבת" נתפרש לראשונה ב„סדר היום" של ר' משה בן מכיר (1599). במנהגים השונים יש שינויים בבחירת המזמורים, אבל כולם מביאים את השיר „לכה דודי" ובכולם נוהגים שהקהל והחזן מחזירים פניהם אל הפתח, זכר ליציאה אל מחוץ לעיר. „לכה דודי" הוא שיר פיוטי נשגב ונתרגם לועזית בידי הֶרדר והיינה; היינה יחס אותו בטעות לר' יהודה הלוי ומטעות זו יש לראות כמה גדלה מעלת השיר בעיניו. סידורי המתקנים קצרו במספר מזמורי התהלים ובמספר התרוזים של „לכה דודי".

המזמורים צ"ב וצ"ג נכנסו אל התפלה עוד בזמן קדום, וכבר נשאל הרמב"ם אם „מנהג קדמונים" זה נכון הוא או לאו[3]. מצויים הם בכל המנהגים, ולפלא שדוקא השו"ע אינו מזכירם. במנהגי רומניא ופרס נוספו עוד כמה פסוקים ומזמורים ק' וק"ן. לפני מזמור צ"ב נמצאת במנהג רומניא ברכה עפ"י הכתוב מלכים א' ח' נ"ו: „ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל ביום השבת".

3. שאר תפלת-ערבית לשבת היא כבימות החול. עפ"י סדר רב עמרם מתחילים גם בליל שבת „והוא רחום", וכך היו נוהגים לפנים באספמיא[4] אבל במנהג ספרד אינו נהוג. בברכות שלפני שמע ואחריה מוסיפים במנהג איטליאני עפ"י מנהג א"י הקדום: ב„מעריב ערבים" — „אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת קודש", וב„אמת ואמונה" — „בשביעי גזרת (קיימת) דברת" וכו' בסדר א"ב. בסדור רב סעדיה נמצאים פיוטים כאלה גם ב„אהבת עולם" וב„השכיבנו". הסיום של „השכיבנו" בליל שבת הוא בכל המנהגים „ופרוש עלינו סוכת שלומך"[5]. בישיבת סורא היו אומרים קדיש אחרי הברכה ומתפללים „שמונה-עשרה". ובשאר בתי-כנסיות הוסיפו „ושמרו" (שמות ל"א ט"ז–י"ז). רב סעדיה מוסיף גם „כי המלכות שלך היא" „יראו עינינו" וחותם בברכת „המולך בכבודו"; לפי דברי אבודרהם היו נוהגים כך גם באספמיא אלא שבמקום „יראו עינינו" היו אומרים בשבת „ישמחו השמים" (דהי"א ט"ז ל"א).

4. בתפלת שמונה עשרה של שבת משמיטים י"ג ברכות האמצעיות הנוהגות בימות החול ואומרים במקומן ברכת „קדושת-היום" (תוספתא ברכות

2) עי' ערך לכה-דודי באנציקלופדיה היהודית-אנגלית, כרך ז', עמ' 675.
3) תשובות הרמב"ם, סי' ק"ג.
4) עי' מנהיג, שבת סי' ב'.
5) במנהג צרפת ופרובינצא אין אומרים בשבת „ושמור צאתנו", ובמנהג ספרד אין אומרים חוץ מזה גם „והגן בעדנו" וכו'.

פ"ג הי"ב: „מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע"; ועי' ר"ה פ"ד מ"ה) או „קלוס" (סופרים פי"ט ה"ז). ברכה זו היא קיצור שמונה עשרה, מתחילה היא בשבח הבורא, עוברת לערכו של היום ומסיימת בבקשה. לפנים היתה ברכת־שבע שוה לכל תפלות היום ועד היום שוה היא לכל תפלות החג (חוץ ממוסף) בכל המנהגים, ובשבת הבקשה „אלהינו ואלהי אבותינו" משותפת לכל תפלות היום. המאמר „קדשנו במצותיך" והחותם „מקדש השבת" כבר נמצאים בתלמוד (פסחים קי"ז ע"ב), והנוסחא השלימה נמצאת לראשונה בסדר רב סעדיה, אלא שהיא מסיימת „וישמחו בך ישראל אוהבי שמך", הדומה לנוסחת החג. ואעפ"י שבקשה זו נזכרת בתלמוד ונהוגה בכל המנהגים נראה שאינה הקדומה שבבקשות ממין זה, ובודאי הבקשה הקצרה שבסדר רב עמרם „הנח לנו כי אתה אבינו" קדומה לה (ונמצאת גם בברכות הפטרה ובתפלת מנחה). כמו כן קדומה מאד הפתיחה שבסדר רב עמרם „ומאהבתך ה' אלהינו", שהיא הרחבת בקשתו של ר' צדוק הנזכרת בתחלת פרק זה. ואמנם כבר נמצאת במנהג איטליאנו ובכ"י אוכספורד של סדר רב עמרם נוסחת „אתה קדשת", שנתקבלה בכל המנהגים, ומכיון שגם סגנונה פשוט ודאי אף היא קדומה. בסוף „אתה קדשת" מובאים בכל המנהגים פסוקי „ויכלו" (בראשית ב' א' ואילך) ועפ"י אבודרהם יש נוהגין לומר רק „ויברך" (שם ב' ג'). במנהג ספרד אומרים אח"כ „ישמחו במלכותך", ויש מקצרים ואומרים רק את הסיום „ובשביעי רצית בו" [6].

בברכות ראשונות ואחרונות של שמונה־עשרה אין הבדל בין שבת לחול. סדר רב עמרם מוסיף בברכה ראשונה לפני „למען שמו באהבה" — „ורצה והנחיל לבניהם שבתות למנוחה", ויצאו כנגד זה עוררים [7].

5. אחרי תפלת שמונה עשרה בלחש אומרים „ויכלו" (עי' שבת קי"ט ע"ב) אעפ"י שכבר נאמרו הפסוקים בתפלה עצמה. אח"כ אומרים „ברכה אחת מעין שבע" במקום חזרת הש"ץ: ברכה קצרה עפ"י מנהג א"י במקום פתיחה, „מגן אבות" הכולל מעין שבע הברכות ואח"כ „אלהינו ואלהי אבותינו". הנוסחא שוה בכל המנהגים. קדיש שלם מסיים את התפלה [8].

---

6) בנוגע ל„חמדת ימים" כותב לי ידידי ר"י ס ר ל ס: „אין מקום בכל כתבי הקודש שיום השבת נקרא בו חמדת־ימים. ודבר נפלא הוא שגם השומרונים בתפלותיהם קוראים כן לשבת: „דמעון דכל יומיה" שהוראתו חמדת כל ימים. מקור שם זה נמצא בספר היובלות שאינו בידינו אלא בלשון כוש ושם נאמר על השבת (ב' ל"ב) שבורא הכל ברא יום זה לברכה ולקדושה ולחמדת כל ימים", עכ"ל. ו„המנהיג" מביא תרג' ירוש' „ויכל" — „וחמיד".

7) עי' גינצברג, גאוניקא, ח"ב עמ' 51, וס' המנהיג, סי' ח'.

8) במקום „מעין הברכות" מצינו בגניזה נוסח „מ ע ו ן הברכות".

6. אחרי תפלת מעריב באים מסדר רב עמרם ואילך קידוש ו„במה מדליקין" (משנה שבת פ"ב), בצירוף סיום מן האגדה. את הקידוש כבר הזכרנו בתחלת הפרק. מקודם שייך היה לסעודה, אח"כ הונהג בבית־הכנסת וכך היה נוהג בימי האמוראים בבבל. בבבל לא היו נוהגים להתכנס לסעודות של מצוה והיין לא היה מצוי ביותר, לפיכך היו במקומות שאין שם יין מקדשים בבית הכנסת. ואמנם ידעו שאין קידוש אלא במקום סעודה [9] אבל אמרו שבבית־הכנסת מצויים עוברי אורח שסועדים שם. במרוצת הזמנים יצאו עוררים על מנהג אמירת קידוש בבית הכנסת, אבל המנהג נשאר בתקפו, ואפילו המתקנים לא ביטלוהו.

נוסחת הקידוש שוה בכל המנהגים ומכאן ראיה לקדמותה. בסידורי המתקנים הושמטו מתחלה התיבות „מכל העמים", אח"כ חזרו והכניסו אותן למקומן.

את „במה מדליקין" הנהיגו כדי להאריך בתפלה לטובת המאחרים. ובחרו בפרק זה מפני שעוסק בענין ליל שבת. ביו"ט שחל להיות בשבת אין אומרים „במה מדליקין". בשנים האחרונות הושמטה אמירת „במה מדליקין" לא רק בבתי־כנסת של המתקנים אלא גם בכמה בתי־כנסת של החרדים. אחרי „עלינו" אומרים במנהג איטליאנו „יגדל" ובמנהג אשכנז „אדון עולם" ובמנהג פרס „אין כאלהינו". כל שאר התפלות המצויות בסידורים אחר תפלת ליל שבת לקוחות מ„תקוני שבת", שתקנו המקובלים לומר בבית.

§ 16. תפלת שחרית של שבת.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה עמ' 277 ואילך.

1. תפלת שחרית לשבת נחלקת לאותם החלקים שתפלת שחרית של ימות החול נחלקת להם (עיין למעלה, תחלת § 6). בברכות־השחר נוספו מסדר רב עמרם ואילך הפסוקים במדבר כ"ח, ט'–י', ורב סעדיה התנגד להוספה זו [10]; פסוקי־דזמרה מרובים בשבת יתר על ימות החול. סדר רב עמרם מביא אחרי הפסוקים „ה' מלך" את המזמורים ק' וקל"ג, דהי"א ט"ז ח'–ל"ו, מזמור י"ט ואח"כ פסוקים בודדים המכילים שם הקודש, מזמור קל"ה, „ברוך שאמר", מזמורים צ"ב וצ"ג, „יהי כבוד" וכו' כבימות החול. וכך נוהגים עד היום במנהג איטליאנו. אח"כ נוספו מזמורים ל"ג, ל"ד, צ', צ"א, ובמנהג ספרד חוץ לזה עוד מזמורים צ"ה, קכ"א–קכ"ד. גם נשתנה קצת הסדר.

---

9) פסחים ק"א ע"א.

10) ע' אבודרהם מ"ט ע"א.

פסוקי־דזמרה מסיימים בשבת ככל המנהגים בהימנון „נשמת כל חי", שלשונו הפיוטית הנאה מעידה על קדמותו. תחלתו נזכרת בתלמוד: „מאי ברכת השיר רב יהודה אומר יהללוך ה' אלהינו ור' יוחנן אמר נשמת כל חי" (פסחים קי"ח ע"א), ובמקום אחר ר' יוחנן מביא מאמר שלם הימנו: „אילו פינו מלא שירה כים" (ברכות נ"ט ע"ב). ובן־דורו בר קפרא מביא כמה מאמרים מ„נשמת" (ירושי ברכות פ"א ה"ח). בימי הבינים נתפשטה הסברא, שמחבר „נשמת" הוא השליח הנוצרי פטרוס ורש"י התנגד לדעה זו בכל תוקף [11]. לדעת אחרים שם המחבר יצחק [12] ומצאו רמז לשם זה בראשי התיבות הללו: „בפי ישרים תתרומם ובשפתי צדיקים תתברך ובלשון חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל". אבל בזמן הקדום, שבו נתחבר „נשמת", לא היו המחברים מרמזים שמותיהם בראשי תיבות באופן כזה. רק ריבוי השמות הנרדפים ב„נשמת" יתכן שנוסף בזמן מאוחר, אעפ"י שרובם כבר נמצאים במשנה (פסחים פ"י מ"ה). „נשמת" דומה מאד ל„יהללוך" שבסוף הלל ולפי דעת רשב"ם בפירושו לפסחים קי"ח ע"א אין „נשמת" אלא סיום „יהללוך". נשמת מסיים ב„ישתבח" ובחותם הברכה הנהוג בימות־החול.

2. תפלת־יוצר משונה מבימות־החול רק בפתיחתה הארוכה, ובה שלשה חלקים: א) הכל יודוך, ב) אל ארון על כל המעשים, ג) לאל אשר שבת. „הכל יודוך" פותח בתיבה אחרונה של ברכת „יוצר אור" וכופלה כמה פעמים בדרך־פיוט, כולל אח"כ „המאיר לארץ" כבימות־החול עד „משגב בעדנו" ומסיים בדרך־מדרש „אין כערכך" או (במנהגי איטליאנו, רומניא וספרד) „אין ערוך לך". „אל אדון" הוא עיבוד אלפביתי של „אל ברוך גדול דעה" הנאמר בימות החול, אלא שבכל אות באלפבית בא מאמר שלם ולא תיבה אחת בלבד. „לאל אשר שבת" הוא שיור מפיוט קדום לכל ימות השבוע, שבו כל יום ויום משבח את יוצרו בדברי המזמור המיוחד לו (עי' ר"ה ל"א ע"א) [13] בימי הבינים יחסו את החיבור לרב נטרונאי גאון, אבל אין ספק שקדום הוא הרבה ורב נטרונאי גאון אינו אלא ראשון שמביאו. ודאי נתחברו פיוטים כאלה סמוך לחתימת התלמוד.

באספמיא התנגד ר' יהודה בן ברזלי לאמירת „הכל יודוך" בשבת, אבל לא עלתה בידו לבטלה אלא בקהלת טולידו.

11) מחזור ויטרי עמ' 382. על יסוד סברא זו שער גרץ שהיה פייטן אחד ושמו שמעון בן כיפא.

12) אבודרהם נ' ע"ב.

13) ובגניזה נמצא קטע ממזמורים כאלו, עי' שטודיען שלי עמ' 24.

3. תפלת „שמונה עשרה" של שחרית דומה לשל ליל שבת, רק שבמקום „אתה קדשת" אומרים „ישמח משה", ונסחתו שוה בכל המנהגים [14]). המאמר „ולא נתתו" מובא ברמב"ם במוסף ולא בשחרית. במאמר זה נכנסו קצת שינויים, בקטע אחד שנמצא בגניזה כתוב: „ובצלו לא ישכנו גויים וגם במנוחתו לא ישכנו ערלים", והיא הקבלה סגנונית נאה, שאינה בנוסחא הרגילה. הסיום „עם מקדשי שביעי" הוא גם הסיום של „ישמחו במלכותך" שבתפלת מוסף.

ע"ד הקדושה עיין § 9 a.

אחרי תפלת שחרית קורין בתורה, ועי' ע"ד קריאת התורה וסדר הוצאת ספר תורה והכנסתו למטה (§§ 25, 26, 30).

§ 17. תפלת מוסף.

1. מוסף או תפלת המוספין. מוסף היא הוספה לקרבן ולתפלה (עי' מגילה כ"ב ע"א: קרבן מוסף כו' מוסף תפלה וכו'). ובמשנה נאמר: „אין תפלת המוספין אלא בחבר עיר" [15]) (ברכות פ"ד מ"ז), ונראה שאין תפלת־מוסף באה תמורת קרבן מוסף דוקא. ועי' תוספתא ברכות פ"ג ה"ג וה"י ותוספתא סוכה פ"ד ה"ה. ע"ד זמן תפלת מוסף עי' ברכות פ"ד מ"א וכ"ח ע"א.

2. במקדש היו אומרים במוסף של שבת שירת „האזינו" (דברים ל"ב) והיתה מחולקת לששה פרקים, פרק פרק לשבת וחוזר חלילה (ר"ה ל"א ע"א).

נוסחת תפלת מוסף לשבת היתה מתחלה כנראה אותה הנוסחא שבשאר תפלות „שמונה עשרה" לשבת, רק בימי האמוראים הכניסו בה שינויים והוסיפו בה הזכרת קרבן מוסף: „רב אמר צריך לחדש בה דבר ושמואל אמר אין צריך לחדש בה דבר ר' זעירא בעי קומי ר' יוסי מה לחדש בה דבר א"ל אפילו אמר ונעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף יצא" (ירוש' ברכות פ"ד ה"ו). מאמר מעין זה נמצא בכל הנוסחאות של תפלת מוסף לשבת. כפתיחה להזכרה זו נוסף „יהי רצון מלפניך שתעלנו", וקודם לפתיחה זו באה הרצאה ע"ד תקון שבת וקרבן שבת. הרמב"ם והאבודרהם מביאים נוסחא פשוטה: „למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור ובה צויתנו להקריב בה קרבן מוסף שבת כראוי". בשאר המנהגים באה ההרצאה המורכבה: „תקנת שבת רצית קרבנותיה" עפ"י תשר"ק עד „אז מסיני" [16]). במקום „מוסף יום השבת" הנהוג נמצא במחזור

14) רק במנהג פרס מוסיפים אחרי „וכן כתוב בתורתך" את כל עשרת הדברות.

15) ע"ב S. Krauss, Synagogale Altertümer, S. 21.

16) ובקצת מנהגים „אז מסיני נצטוו צווי פעליך כראוי", ר"ת אותיות מנצפ"ך.

ויטרי, ברמב"ם ובמנהג רומניא „מוסף יום המנות הזה", וזהו כנראה הביטוי הקדום. בקטעים שנמצאו בגניזה מצויה פתיחה ארוכה ביותר. בסידורי המתקנים הושמטה כל הפתיחה ובמקומה באה הזכרת מנוחת־שבת.

להזכרת קרבן מוסף שייכים גם הפסוקים במדבר כ"ח ט' וי', רק הרמב"ם משמיטם. אחרי הפסוקים אומרים בכל המנהגים חוץ ממנהג רומניא „ישמחו במלכותך", הרמב"ם מביא במקום „ישמחו" „ולא נתתו" כבשחרית בצירוף הסיום של „ישמחו" („עם מקדשי שביעי"). הברכות הראשונות והאחרונות כבשחרית לרבות קדושה וברכת־כהנים.

3. אחרי תפלת מוסף אומרים בכל המנהגים „אין כאלהינו" (וסדר רב עמרם אינו מביא כלום). במנהג ספרד אומרים קודם לכן פרק משניות בסיום מן האגדה ואח"כ „תנא דבי אליהו" כבימות־החול. במנהג איטליא ואשכנז מוסיפים „פטום הקטורת" ו„עלינו", במנהג איטליאנו גם „יגדל" ו„ברוך ה' אשר נתן מנוחה", אח"כ אומרים במנהג אשכנז מזמור צ"ב ובכמה קהלות „שיר־הכבוד". בקצת קהלות, ביחוד בפולין, מוסיפים משיר־היחוד: „אז ביום השביעי נחת".

§ 18. תפלת מנחה בשבת.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 338 ואילך.

1. בדבר תפלת מנחה בשבת בזמן שבית המקדש היה קיים נאמר בתלמוד (ר"ה ל"א ע"א): „במנחתא דשבתא מה היו אומרים אמר ר' יוחנן אז ישיר ומי כמוך ואז ישיר כו' כל שבתא ושבתא אמרי חד". ונהגים היו לדרוש בתורה ביום השבת [17]) ומתפללים אחרי הדרוש תפלת מנחה. וכזכר־לדבר שהיתה תפלה סמוכה לדרוש אנו מוצאים במנחה של שבת אמירת „ובא לציון", שהיא תפלה לאחרי הדרוש (עי' למעלה § 10). התלמוד מזכיר קריאה בנביאים (שבת כ"ד ע"א) ובכתובים (שם קט"ז ע"ב) בשבת. ורב נטרונאי ידע מפי גאונים שקדמו לו מנהג זה, שהיו קורין בשבת לפני תפלת מנחה פרקים מן הסדרה [18]) ומן ההפטרה ולבסוף קרא החזן בקול פסוק אחרון של הסדרה והקהל חוזרו וענו אחריו ומיד אמרו „ואתה קדוש", הוא „ובא לציון" בלי שני הפסוקים הראשונים [19]). במנהגי איטליאנו ורומניא תפלת מנחה פותחת בפסוקי גאולה (ישעיה נ"ח י"ג–י"ד, נ"ב ז', זכריה ט' ט', מלאכי ג' א', כ"ב, כ"ד).

---

17) עי' שבלי הלקט סי' צ"ו עפ"י תנחומא ויקהל, ילקוט סי' ת"ח עפ"י מדרש אבכיר, רש"י מגילה כ"א ע"א ד"ה ואין מוסיפין.

18) עי' שבת כ"ד ע"א רש"י ד"ה המפטיר.

19) מנהג זה נוהג עד היום בעדת הספרדים בלונדון (מפי החכם ישראל אברהמס בקמברידז).

אחרי „ובא לציון" אומרים קדיש ופסוק „ואני תפלתי" (תהלים ס"ט י"ד). המקור הקדום לאמירת פסוק זה הוא, כנראה, רש"י[20], ויש בפוסקים כמה טעמים לדבר, והטעם המספיק הוא שזמן המנחה „עת רצון" היא. באיטליא היו אומרים את הפסוק ג' פעמים, במנהג ספרד אומרים אותו פעמים. בדורות מאוחרים אומרים אותו באיטליא רק פעם אחת ומוסיפים את הפסוק תהלים פ"ז י' ו„אחד אלהינו".

ע"ד קריאת התורה למנחה עי' למטה §§ 25—27.

2. הברכה האמצעית שב„שמונה עשרה" פותחת בסדר רב עמרם: „הנח לנו כי אתה אבינו", ונוסחא זו נמצאת גם בגניזה. אבל עוד במקורות קדומים נמצאת גם הנוסחא הרגילה „אתה אחד" אלא שנוסף עליה: „למשה עבדך בסיני אמרת לו פני ילכו והניחותי לך מנוחה שלמה" וע"י כך אפשר להבין במקצת את הדיבור המוקשה: „אברהם יגל יצחק ירנן יעקב ובניו ינוחו בו". בשמות הנרדפים שבסוף „אתה אחד" יש כמה שינויי־נוסחאות. אחרי „אתה אחד" אומרים „אלהינו ואלהי אבותינו" וכו' עד סוף „שמונה־עשרה".

3. אחרי „שמונה־עשרה" אומרים „צדקתך צדק", והם שלשה פסוקים מתהלים (קי"ט קמ"ב, ע"א י"ט, ל"ו ז') וכבר נזכרו בסדר רב עמרם. ויש מנהגים שקוראים את הפסוקים בסדר מהופך (עי' אבודרהם), כסדר המזמורים שהפסוקים לקוחים מהם. המנהג לומר פסוקים אלו קדום הוא, והטעם לפי דברי סדר רב עמרם „משום כבודו של משה רבנו ז"ל שנפטר באותה שעה בשבת", והרי זה מעין צדוק הדין. מאותו טעם הנהיגו גם קריאת פרקי אבות בשבת בצירוף פרק קנין־תורה, ולא נאמר בסדר רב עמרם אם קוראים כל הפרקים בכל שבת ושבת או פרק פרק לשבת. סדר רב עמרם מביא גם אמירת פ"א ופ"ג מדרך־ארץ זוטא, אבל מנהג זה אינו נזכר בשום כ"י ובשום מנהג.

הטעם הנכון לאמירת פרקי אבות בשבת הוא ודאי התוכן המוסרי שבהם. כי יום השבת קדוש היה מאז לתורה, וכשפסק הדרוש שבעל־פה הנהיגו קריאת מסכת זו המלאה וגדושה פתגמי־מוסר. יש נוהגים לומרה במשך כל שבתות השנה ויש שאין אומרים אותה אלא בחדשי הקיץ, או רק בשבתות שבין פסח לשבועות, הכל לפי המנהג. עפ"י רוב קורין אותה קודם תפלת מנחה. לפני כל פרק אומרים את המשנה „כל ישראל יש להם חלק" (סנהדרין פ"י מ"א) ואחרי כל פרק אומרים את המשנה „ר' חנינא בן עקשיא אומר" שבסוף מס' מכות. בחורף אומרים במנהג אשכנז (מן המאה הי"ד ואילך, אחרי מחזור ויטרי) את המזמורים ק"ד וק"כ—קל"ד („ברכי נפשי" ו„שירי־המעלות"). במנהג ספרד מוסיפים אחרי מנחה מזמור קי"א.

---

20) עי' שבלי הלקט השלם סי' קכ"ז.

§ 19. מוצאי שבת.

ספרות: לאנדסהוט, מקור הברכה, עמ' 384 ואילך; אֶלבוגן, מאמר על קבלת שבת ומוצאי שבת בספר היובל לכבוד Lewy, עמ' 173 ואילך.

1. במוצאי שבת (אפוקי שבתא, עי' פסחים ק"ה ע"ב, ירוש' תענ' פ"א ה"ו) היו בזמן קדום ג"כ מזדמנים לחבורות וסועדים כבערבי שבתות, וכשחשך היום הביאו נרות ומוגמר הנהוג לאחר סעודה (ברכות פ"ו מ"ו) ובירכו עליהם. לברכת־המזון שהיו נוהגים לברך על הכוס צירפו גם ברכת הבדלה. תקון הבדלה קדום הוא ומיוחס כתקון הקידוש לאנשי כנסת הגדולה. בימי התנאים הכניסו את ההבדלה לתוך התפלה. מנהג הסעודות פסק במרוצת הזמנים ואדרבה נהגו איסור באכילה ושתיה עם חשיכה, ובימי הבינים [21] נתנו טעם לדבר שהמתים הנידונים בימי השבוע בגיהנם ונחים בשבת מתקררים שעה זו במים ואין „לגזול" אותם. ובסדר רב עמרם נאמר, שיש להאריך בתפלת מוצאי שבת „כדי להאריך מנוח לרשעים מלחזור לגיהנם" [22]. כנראה היו נוהגים גם ללמוד תורה במוצאי שבת ואין זכר למנהג זה בסדר התפלה, רק בסדר רב עמרם כ"י אוכספורד מצינו זכר לדבר: „ותנין בני אוריאן וגרסי כל חד וחד כפום דבעי וכד גמרין הלכתיהו קאים חד בר בי רב ואמר (ברוך אלהינו וענו כולהו ברוך אלהינו שבראנו לכבודו" וכו'. יתכן שאחרי הלמוד אמרו מזמורי תהלים ומהם נשתיירו המזמורים הנאמרים במוצאי שבת לפני התפלה בכל המנהגים וכן גם אמירת קדושה דסדרא.

2. בכל המנהגים אומרים קודם התפלה מזמורים קמ"ד וס"ז, ויש מוסיפים מזמור ע"ה ועוד. תפלת ערבית במוצאי־שבת היא כבשאר ימות־החול, רק סדור רב סעדיה מוסיף ב„המעריב ערבים": „אל המבדיל בין קודש לחול", ובמקום „אהבת עולם בית ישראל": „אותנו הבדלת להיות לך לעם", ואח"כ „אמת ואמונה אמרה איומה הבדילני" (כולם בסדר א"ב). בשמונה־עשרה מוסיפים בברכה רביעית לפני הבקשה ברכת הבדלה. הנוסחא במנהג איטליאנו ובמנהג ספרד היא „אתה הבדלת וכו' כשם שהבדלתנו", ובמנהג אשכנז הנוסחא אחרת לגמרי: בהמשך ל„אתה חונן" פותחת היא „אתה חוננתנו", „ותבדל" וכו' ומסיימת בבקשה הנזכרת בתלמוד: „החל עלינו את הימים ששת ימי המעשה הבאים לקראתנו לשלום (ירוש' ברכ' פ"ה סוף ה"ב); התוספה „חשוכים מכל חטא" דומה לנוסחא שבסדר רב עמרם. כפל הדברים „אתה חונן" ו„אתה חוננתנו" לא בטל אעפ"י שגדולי הפוסקים התרעמו על כך [23].

---

21) עי' למשל תשובות ר' תם סי' מ"ה סעיף ו' (עמ' 84).

22) ובירוש' תענ' פ"א ה"ו מצינו: „נש"א דנהגן דלא למיעבד עובדא בפוקי דשובתא אינו מנהג, עד דיתנני סדרא [„עד שהסדרים שולמים" בס' רב עמרם] מנהג".

23) עי' בשו"ע או"ח סי' רצ"ד דברי המפרשים שם.

3. אחרי התפלה מובא עוד בסדר רב עמרם מזמור צ"א המכונה בתלמוד „שיר של פגעים" (שבועות ט"ו ע"ב) ובמחזור ויטרי הוא מכונה „שיר של ברכה" אולי משום כך מתחילים בפסוק „ויהי נועם" של המזמור הקודם. אח"כ אומרים קדושה דסידרא כבמנחה, רק שמשמיטים שני הפסוקים הראשונים ומתחילים „ואתה קדוש". וכשחל יו"ט בשבוע המתחיל אין אומרים „ואתה קדוש". אח"כ אומרים (ממחזור ויטרי ואילך) „ויתן לך", זהו לקוט של פסוקי ברכה והצלחה, בתוכם „שלש הפוכות, שלש פדויות ושלש שלומות" הנזכרות בתלמוד (ברכות נ"ה ע"ב). כמובן, יש כמה שינויי נוסחאות בלקוט זה, השמטות והוספות לפי מנהג המקום. כל הנוסחאות מסיימות באגדה שבסוף מס' ברכות: „תלמידי חכם מרבים שלום בעולם". אח"כ אומרים „הבדלה".

4. בסדר־הבדלה מברכים על היין, על הבשמים ועל הנר ועל ההבדלות „בין קודש לחול בין אור לחושך" וכו' (פסחים ק"ד ע"א). לפני הבדלה נאמרים פסוקים אחדים שיש בהם משום בקשת־ברכה לששת ימי המעשה הבאים: „הנה אל ישועתי" וכיוצא בהם.

ב׳ ראשי חדשים ותעניות; חנוכה ופורים·

§ 20. ראש חודש.

ספרות: לאנדסהוט, מקורי הברכות, עמ' 411 ואילך; אבלס, יום כפור קטן (בגרמנית), 1911.

1. ראש־חודש היה עוד במקרא יום חג ומועד, יום מנוחה ועצרה. בתקופה שלאחרי המקרא ירדה חשיבותו של ראש־חודש, ונעשה חציו חול וחציו מועד ולא החמירו באיסור מלאכה [24]. קביעת החודש או קידוש החודש היה אחד מתפקידיה החשובים של הסנהדרין. במס' סופרים (פי"ט ה"ט) מתואר קידוש החודש בימי הסנהדרין. ומשהנהיגו לוח קבוע (שנת 360 לערך) נהגו להכריז את החודש בבית הכנסת בכל שבת שלפני ראש חודש אחרי קריאת התורה. הנוסחא הקדומה של הכרזת החודש היא במנהג רומניא: „הקול כל עמא הבו דעתכון למשמע קל קדוש ירחא הדין כמה דגזרו מרנן ורבנן חבורא קדישא דהוו יתבין בארעא בישראל אית לן ריש ירחא די בכך וכך בשבת חושבניה ומניניה בכך בשבת". הארמית היא זכר לזמן שהיו סנהדרין מקדשין החודש. ובמנהג איטליאנו הנוסחא עברית היא וזו לשונה: „כך גזרו רבותינו המכובדים שנכריז בפני הקהל הקדוש הזה שיהיו יודעים גדולים וקטנים שיש לנו ראש חודש... בחשבון רבותינו יום... ויום..."

24) ועי' מגילה כ"ב ע"א ורש"י שם ד"ה ראשי חדשים ותוס' שם ד"ה שאין.

הכרזה זו באה תמורת לוחות־השנה שלא היו מצויים בימים ההם. ונוספה עליה בקשת ברכה והצלחה לחודש הבא. במנהג רומניא נאמר: „מלכא דעלמא יעבדיניה לסימנא טבא לנא ולכל עמיה בית ישראל". ובמנהגי אשכנז וספרד באה אחרי ההכרזה הקצרה: „ראש חודש פלוני יהיה ביום פלוני הבע"ל" בקשת „יחדשהו" המפורטה והנאה. בכל המנהגים, חוץ מרומניא, אומרים לפני ההכרזה „מי שעשה", ויש לבקשת־גאולה זו כמה שינויי נוסחאות. לפני „מי שעשה" מוסיפים במנהג אשכנז „יהי רצון", והיא תפלת רב בכל יום (ברכות ט"ז ע"ב), ובמנהג ספרד „יהי רצון" שאומרים בשני וחמישי אחרי קריאת התורה.

במרוצת הזמנים נעשתה ההכרזה טפל והבקשות נעשו עיקר, ושוב לא „מכריזין החודש" אלא „מברכין החודש".

2. מסוף המאה השש עשרה ואילך פשט המנהג, מתחלה בא"י ואח"כ בשאר ארצות, ש„חסידים ואנשי־מעשה" מתענים בערב ר"ח. צום זה נקרא יום־כפור קטן ואומרים בו סליחות. רמזים לצום זה יש למצוא עוד בספרות הקדומה, אבל לא הונהג בחיים אלא מימי האר"י ותלמידיו. ר' משה קורדובירו הביא את המנהג לאיטליא ומשם פשט בארצות הצפון (וכל נוסח הסליחות מאיטליא הוא ושם המחבר ר' יהודה די מודינא). בדורות האחרונים מנהג זה הולך ונשכח. ע"ד הסליחות הנוהגות ביום כפור קטן עי' למטה § 33.

3. בערב ראש חודש בתפלת מנחה ובראש־חודש עצמו אין אומרים תחנון, ואם שבת היא אין אומרים „צדקתך צדק". תפלת י"ח כבכל יום, רק שמוסיפים בברכה י"ז אחרי „רצה" מעין המאורע ומזכירים של ראש חודש (עי' תוספתא ברכות פ"ג ה"י; בבלי שם כ"ט ע"ב; ירוש' שם פ"ד ה"ג). התחלת ההוספה „יעלה ויבוא" מובאה במס' סופרים (פי"ט ה"א) וכולה בסדר רב עמרם ונוסחא זו שוה בכל המנהגים. רק במנהג א"י הנוסחא ארוכה יותר [25].

4. אחרי תפלת שחרית אומרים בראש־חודש הלל או „הלל המצרי" (תהלים קי"ג—קי"ח) ומדלגים על „לא לנו" ו„אהבתי" (בלשון הפוסקים: „אומרים חצי הלל"). בימי התנאים לא היו אומרים הלל בר"ח, ורב התפלא כשבא לבבל וראה שאומרים הלל בר"ח [26]) ומאז פשט המנהג לומר בר"ח חצי הלל. קודם הלל מברכין „לקרוא את ההלל" ואחריו „ברכת השיר", היא „יהללוך" (פסח' קי"ח ע"א). בנוסחת „יהללוך" שיש כדומה לה במשנת ערבי־פסחים, יש כמה שינויים במנהגים,

25) עי' כרך נ"ה מונאטסשריפט עמ' 439.

26) תענ' כ"ח ע"ב: רב איקלע לבבל חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא סבר לאפסוקינהי כיון דחזא דקא מדלגי דלוגי אמר ש"מ מנהג אבותיהם בידיהם.

הנוסחא הקצרה ביותר היא בסדר רב עמרם ובמנהג רומניא: „יהללוך מעשיך ישבחוך עמוסיך יודוך חוסיך כפי גודל נסיך כל הנשמה תהלל יה הללויה" וחותם הברכה: „מלך מהולל בתשבחות". אחר הלל קורין בתורה (עי' למטה § 25).

5. בר"ח מתפללים תפלת מוסף, וכבר היתה נהוגה בימי הלל[27]. נראה הדבר שבארץ־ישראל היתה נוסחת „שמונה־עשרה" של מוסף לר"ת כנוסחת מוסף לשלש רגלים. שכן מצינו בירושלמי (ברכות פ"ט ה"ב) דעה אחת שצריך לומר „והשיאנו" (עי' למטה § 28). ובכתבי־יד התפלה האמצעית פותחת „אתה בחרת" כבשלש רגלים. במנהגינו מקובלת נוסחא מאוחרה: „ראשי חדשים לעמך נתת", הכוללת גם פסוקי הקרבן ובקשת ברכה לחודש הבא וחותמת „מקדש ישראל וראשי חדשים".

בראש חודש שחל להיות בשבת אומרים בתפלת מוסף „אתה יצרת" (סגנונה כסגנון תפלות א"י, והיא ארוכה מ„ראשי חדשים" וסגנונה נעלה ביותר. מזכירים בה פסוקי קרבן שבת וקרבן ראש־חודש כאחד. אומרים גם „ישמחו במלכותך" וחותמים „מקדש השבת וישראל וראשי חדשים". הנוסחא שוה בעיקרה בכל המנהגים ובודאי קדומה היא. בסדורי המתקנים הושמטה הזכרת הקרבנות כבכל תפלות־מוסף[28].

§ 21. ימי תענית.

ספרות: דושאק, Geschichte und Darstellung des jüdischen Kultus עמ' 310 ואילך; מאמרו של ישראל לוי בכרך ל"ז של REJ עמ' 123 ואילך.

1. בימי תענית־צבור נכנסים שנויים לתפלה. לפנים היו גוזרים תענית בשעות צרה[29], ביחוד בעצירת גשמים (משנה תענית פ"א ופ"ג). לימים כאלה קבוע היה „סדר־תעניות" כמפורש במשנה תענית פ"ב, ולא היה נוהג אלא בא"י („אין תענית צבור בבבל", תעני' י"א ע"ב), וכשפסקה הנשיאות בא"י (שנת 350 לערך) לא היה נוהג כלל, אעפ"כ מצינו סדר־תענית בימי צרה בשנת 1000[30].

חוץ מתעניות אלו שהזמן גורם היו כמה תעניות נוהגות לזכר פורעניות שאירעו לישראל. אף הן בטלו ברובן אעפ"י שבסוף מגילת תענית נאמר עליהן שהן מן התורה[31]. לא נתקיימו אלא ארבע התעניות האמורות במקרא (זכריה ח' י"ט): „צום הרביעי [י"ז בתמוז] וצום החמישי [ט' באב] וצום השביעי [צום גדליה]

27) תוספתא ברכות פ"ג ה"י.
28) ובתלמוד נזכר „שיר של ראש חודש" (סוכה נ"ד ע"ב) ואולי הוא מזמור ק"ד הנהוג עד היום.
29) והם הצומות הנזכרים בתנ"ך (יואל א' י"ד, ב' ט"ו ועוד).
30) שו"ת „חמדה גנוזה" סי' ק"ס וקס"א, אשכול ח"ב עמ' ו'.
31) עי' מארמורשטיין ב„הצופה לחכמת ישראל" שנת תרפ"א כרך ה' עמ' 239.

תצום העשירי [י׳ בטבת]״. ונוספה עליהם תענית־אסתר בי״ג באדר. ומן המאה הי״ג ואילך נהגו לצום אחרי חג הפסח וחג הסוכות, בתחלת אייר ותחלת מרחשוון, שני וחמישי ושני בשבת, ודאי מפני הגזירות. חוץ לזה יש כמה תעניות מקומיות לקהלות ולארצות על שם גירושים ושחיטות שאירעו במקומות ההם [32]. ויש לספרדים סדרי־תפלה מיוחדים „סדר ד׳ [או ה׳] תעניות״.

2. באספמיא וצרפת היו נוהגים להכריז על כל תענית בשבת שלפניה כמו שמכריזין את החודש. במקומותינו אין מכריזין אלא על שני וחמישי ושני (בה״ב) בצורת „מי שברך״ בשביל „כל מי שקבל עליו להתענות״. בתפלת שמונה־עשרה של יום התענית מוסיפים צלותא דתעניתא היא „עננו״ (עי׳ למעלה § 9, II, ברכה שביעית).

3. בחזרת הש״ץ אומרים בברכה רביעית „סליחות״ (מנהג שכבר היה נהוג בימי הגאונים) לכפר על חטאים שגרמו לפורעניות. ע״ד הסליחות עי׳ באריכות למטה § 33. במנהגי איטליא ורומניא אומרים „קרובות״ לכל ברכות שמונה־עשרה (עי׳ למטה § 32).

בתפלת שחרית ותפלת מנחה קורין בתורה, ובמנחה גם מפטירין בנביא, ועי׳ למטה §§ 25, 26. בתפלת מנחה אומרים ברכת־כהנים שלא כבשאר ימות־החול, לפיכך אומרים גם במנהג אשכנז „שים שלום״.

4. מקום מיוחד בין התעניות תופס יום תשעה באב, שהוא גם יום אבל. עפ״י מס׳ סופרים (פי״ח ה״ד ואילך) וסדר רב עמרם יש לנהוג בתשעה באב אבילות כבמיתת קרובים, ומנהג זה נתקיים במקצת עד היום, לתפלה נכנסים בו ביום כמה שינויים. במס׳ סופרים נזכרו רק פסוקים אחדים הנאמרים בליל תשעה באב (ירמיה י״ד י״ט—כ״ב, תהלים ע״ט וקל״ז), מנהג רומניא מוסיף עליהם מזמור ע״ד. סדר רב עמרם מוסיף בברכה י״ד של שמונה עשרה במעריב, שחרית ומנחה תפלת „רחם״ עפ״י ירוש׳ תענ׳ פ״ב ומסיים בבקשה זו: „נערה ה׳ אלהינו מעפרה והקיצה מארץ דויה נטה עליה כנהר שלום וכנחל שוטף שלל גויים״, ותפלה זו נהוגה גם במנהג איטליא ורומניא. בסדר רב עמרם כ״י נמצאת הנוסחא „נחם״, הנהוגה במנהגי אשכנז וספרד. חותם הברכה בשתי הנוסחאות הוא: „מנחם ציון ובונה ירושלים״. ויש נוסחאות „מנחם אבלי ציון״. בימי הבינים היו בקצת מדינות נוהגים לומר ערבית ושחרית „נחם״ ובמנחה „רחם״. ב„קדושה דסדרא״ משמיטים את הפסוק „ואני זאת בריתי״, ובתשעה באב שחל להיות בשבת משמיטים את המזמורים צ״א וכו׳.

---

32) ועי׳ צונץ, ריטוס עמ׳ 124 ואילך.

עפ״י סדר רב עמרם אומרים ערבית „איכה״, ובמס׳ סופרים נאמר (פי״ח ה״ד): „יש שקורין ספר קינות בערב ויש מאחרין עד הבוקר״. לפי מס׳ סופרים שם אין אומרים בערב „ברכו״ ובתפלת מנחה אין אומרים „קדושה״ וקדיש, אבל מנהגים אלו לא נתקבלו. בכל המנהגים נוהגים שלא לומר תחנון. בימי הבינים היו משמיטים, כנראה, שירת הים[33], אח״כ חזרו לומרה. במנהג רומניא אמרו במקום שירת הים שירת האזינו. היו נוהגים להשמיט עוד כמה מזמורים ופסוקים (מזמור ק׳, למשל, „הודו״ ועוד), כמו כן השמיטו „תתקבל״ בקדיש[34] במקום „סליתות״ המוזכרות בסדר רב עמרם נהגו לומר „קרובות״ „וקינות״ (עי׳ למטה § 33), במנהג איטליאנו ורומניא באמצע שמונה עשרה לפני חותם הברכה הי״ד: „אלהי דוד ובונה ירושלים״, במנהג ספרד אחרי שמונה עשרה ובמנהג אשכנז אחרי קריאת התורה. בקצת מקומות נהגו לומר קינות בבית[35], במקומות אחרים (מנהג רומניא) אומרים ספר איוב בבית הכנסת.

§ 22. חנוכה ופורים.

ספרות: אנציקלופדיה יהודית־אנגלית ערך חנוכה, כרך ו׳ עמ׳ 224; שם ערך פורים כרך י׳ עמ׳ 274.

א. 1. בשמונת ימי חנוכה אין שינויים הרבה בנוסח התפלה. בברכת מודים מוסיפים מעין המאורע (עי׳ למעלה § 9a, ברכת מודים). הנוסחא מובאה לראשונה בקיצור במס׳ סופרים (פ״כ, ה״ח) והיא משונה מן הנוסחא הנהוגה.

2. אין אומרין תחנון בחנוכה. ונוהגים מאז מקדם לומר הלל שלם (תוספתא סוכה פ״ג ה״ב) ומברכים „לגמור את ההלל״ (בכל המנהגים חוץ ממנהג אשכנז). ע״ד קריאת התורה עי׳ § 25. ובמס׳ סופרים (פי״ח ה״ב) מוזכר מזמור „ארוממך ה׳״ לחנוכה ואפשר שמשום כן הוסיפו בתחלת המזמור את הפסוק „מזמור שיר חנוכת הבית״.

3. נרות חנוכה היו מדליקים מתחלה רק בבתים, אח״כ נהגו להדליק גם בבתי־כנסיות. מימי האמוראים נוהגים לברך על הדלקת הנרות. נוסח ברכה ראשונה („להדליק נר של חנוכה״) הנהוג עד היום בכל המנהגים נמצא בשבת כ״ג ע״א, נוסח אחר נמצא בירוש׳ סוכה פ״ג ה״ד. נוסח שתי הברכות „שעשה נסים״ ו„שהחינו״ אף הוא ודאי קדום. במס׳ סופרים (פ״כ ו׳) נמצא גם „הנרות הללו״.

33) מחזור ויטרי עמ׳ 226.
34) עי׳ רמ״א, שו״ע או״ח סי׳ תקנ״ט, ד׳.
35) ארחות חיים צ״ו ע״א סי׳ כ׳.

במנהג אשכנז נוהגים לזמר זמר „מעוז צור ישועתי" (שם המחבר „מרדכי" בראשי החרוזים) שנתחבר במאה הי"ג [36].

ב. 1. תענית־אסתר אינו צום קדום ביותר, וכ"ז שהיו חוגגים „יום ניקנור" (מגילת תענית פי"ב) לא היה מקום לצום בי"ג באדר. במס' סופרים נאמר (פי"ז ה"ד): „לפורים שלשה ימי הצום אין מתענין אותם רצופין אלא פרודין שני וחמישי ושני רבותינו שבא"י נהגו להתענות אחר ימי הפורים מפני טקטר וחבריו". עפ"י כל שאר המקורות נוהגים לצום בי"ג באדר, אבל אין צום זה חשוב כארבעת הצומות שבמקרא. בתפלת תענית־אסתר חלים השינויים שבשאר־התעניות.

2. בפורים אומרים „על הנסים" כמו בחנוכה (עי' סופרים סוף פ"כ). אין אומרין הלל בפורים, והילכך נוהג בסדר רב עמרם תחנון, בימי הבינים התנגדו לאמירת תחנון וביטלוה [37].

3. בפורים קורין מגילת אסתר, והוא מנהג קדום, כנראה מן המשנה. מימי האמוראים נוהגים „לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום" (מגילה ד' ע"א). לפני קריאת המגילה מברכים שלש ברכות: „על מקרא מגילה", „שעשה נסים" ו„שהחיינו" (שם כ"א ע"ב), אחרי המגילה מברכים „הרב את ריבנו" (שם שם) ואח"כ מזמרים פיוטים הבנויים על המאמר „ארור המן ברוך מרדכי" (שם ז' ע"ב). בסדר רב עמרם נזכר המנהג הנהוג עד היום שפסוקים אחדים נאמרים בקול ע"י חזן וקהל. בשעת קריאת המגילה נהגו מאז להפסיק בתרועות שמחה והוללות [38].

§ 23. שלש רגלים.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 437 ואילך; אֶלבוגן, מאמר על תפלת יו"ט בכרך נ"ה של מונאַטסשריפט, עמ' 426 ואילך ובכרך נ"ח עמ' 323 ואילך.

1. שלש הרגלים חטיבה אחת לענין תפלה ואין שינוי בין רגל לרגל אלא בהזכרת ענין הרגל. שמות הרגלים במשנה הם פסח, עצרת, חג (סוכה פ"ג מ"ה) ובארמית: פסחא, עצרתא, חגא. במשנה אין אלא יום אחד בכל רגל, וכן המנהג בא"י עד היום, ובבבל ובתפוצות הגולה הנהיגו יו"ט שני של גלויות [39] ובר"ה חוגגים גם בא"י שני ימים („יומא אריכתא").

---

36) עפ"י צונץ, Literaturgeschichte, עמ' 580 נתחבר קודם שנת 1250.

37) עי' ס' המנהיג, מגילה סי' כ"ג; תוספות מגילה ה' ע"ב ד"ה שאסורים.

38) עי' י. אברהמס Jewish life in the Middle Ages, עמ' 33 ועמ' 262.

39) מגילה ל"א ע"א; ביצה ו' ע"א; ירוש' עירובין סוף פ"ג.

2. סדר התפלה דומה לתפלת שבת, נוסח ערבית שחרית ומנחה שוה וגם מוסף אינו אלא הרחבת דברים מתפלה זו, ב„שמונה עשרה" אומרים שבע ברכות, שלש ראשונות ושלש אחרונות כבימות החול, וברכה אמצעית מענין יו"ט. התחלת נוסח הברכה האמצעית „אתה בחרתנו" נזכרת ביומא פ"ז ע"ב מפי ראשוני האמוראים, „ותתן לנו" נזכר בברכות ר"ג ע"ב, „והשיאנו" נזכר בירושלמי ברכות פ"ט ה"ג, וחותם הברכה „מקדש ישראל והזמנים" נמצא בפסחים קי"ז ע"ב. ביו"ט שחל להיות בשבת אומרים „מקדש ישראל והזמנים" [40].

3. כל הנוסחאות הללו מקור בבלי להן. ויש לנו עוד שירי נוסח א"י. במס' סופרים פי"ט ג' נאמר, „שצריך להזכיר יום טוב מקרא קודש הזה יום חג הזה", וכן מביא גם הרמב"ם. עפ"י מס' סופרים (פי"ט ז') אומרים בימים טובים בתפלה ביוצר במנחה בערבית „גלה כבוד מלכותך", „והשיאנו" ו„יעלה ויבוא", ואילו במנהגינו אומרים „גלה" רק במוסף ו„יעלה ויבוא" בכל התפלות חוץ ממוסף. חותם הברכה במס' סופרים הוא: „מקדש עמו ישראל והזמנים ומקראי קודש", ואין דומה לו במנהגינו. אבל הקטעים שנמצאו בגניזת קאירו שרידי נוסח א"י הם, ובמה שיבוא נציין אותם בקיצור בשם נוסח א"י.

4. בתפלת מוסף מוסיפים „ומפני חטאינו" בין „ותתן לנו" — „והשיאנו" ומשמיטים „יעלה ויבוא". מסדר רב עמרם ואילך נוסחת „ומפני חטאינו" שוה בכל המנהגים. רק נוסח א"י מקצר גם בתפלה זו, אחרי „ותתן לנו" נאמר בו מיד: „להקריב בו קרבן מוסף ככתוב בתורתך" [41]. ואחר „והשיאנו" הבקשה הנזכרת בירוש' ברכות פ"ד ה"ו: „ונעשה לפניך את חובותינו" וכו'. שאר השינויים בנוסח א"י עי' במאמרנו הנזכר בראש הסעיף ובנספחות.

5. עיקר שינויי הנוסחאות בתפלת שלש רגלים אלו הם: נוסח בבל וההולכים אחריו הוא „אתה בחרתנו" כו' „ותתן לנו", „יו"ט מקרא קודש" כו', „חגים וזמנים לששון" (ור' יצחק אבן גיאת מוסיף עוד „ימים טובים לישועה"). נוסח א"י הוא: „אתה בחרת", „ותתן לנו", „יו"ט מקרא קודש הזה יום חג הזה", „ככתוב בתורתך", „אנא גלה", „ויאמרו מעשיך ה' אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה", „ויהי יום מקרא קודש הזה יום... הזה סוף וקץ לכל צרותינו תחלה וראש לישועתנו". נוסח „ומפני חטאינו" אינו נמצא בנוסח א"י ומתפללין במוסף כבשחרית, רק מוסיפים: „ועינינו תאיר בבית מאויינו ושם נראה לפניך בשלוש פעמי רגלינו".

40) ועי' תוספתא ברכות פ"ג הי"ג.

41) פסוקי הקרבנות נזכרים בסדר רב עמרם, ומנהג ספרד משמיטם עפ"י הנאמר במס' ר"ה ל"ה ע"א כיון שאמר ובתורתך.

6. ביום טוב שחל להיות בשבת מוסיפים של שבת בשמונה־עשרה: ב„ותתן לנו“ מוסיפים לפני שם הרגל: „שבתות למנוחה“ ואת „יום המנוח הזה“ או „את יום השבת הזה“ ואחרי שם הרגל את התיבה „באהבה“. ל„קדשנו במצוותיך“ מוסיפים „רצה במנוחתנו“ וכיוצא בזה. במוסף מוסיפין חוץ לזה פסוקי קרבן שבת „וישמחו במלכותך“.

ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת אומרים בתפלת ערבית לפני „ותתן לנו“ „ותודיענו“ (ברכות ל״ג ע״ב) במקום ברכת הבדלה.

7. בתפלת מעריב הכל כבימות החול, רק במנהגי ספרד ואשכנז חותמים „השכיבנו“ כבשבת. במנהג איטליאנו וספרד מוסיפים אחרי „השכיבנו“ פסוק „אלה מועדי ה׳“ (ויקרא כ״ג ד׳) ובמנהג אשכנז „וידבר משה“ (שם שם מ״ד). במנהג רומניא אומרים בכל רגל פסוק אחר. אחרי שמונה עשרה אומרים קידוש, הדומה בנסחתו לברכה אמצעית של „שמונה עשרה“.

פסוקי־דזמרה בתפלת שחרית כבשבת. במס׳ סופרים פי״ח ה״ב וה״ג ופי״ט ה״ב נקבע לכל חג וחג מזמור בפני עצמו. אחר־כך אומרים „נשמת“ ותפלת יוצר כבימות החול רק בשבת אומרים „הכל יודוך“.

בכל שלש הרגלים אומרים הלל שלם, חוץ מחג הפסח, שאומרים בו הלל שלם רק בשני הימים הראשונים ובשאר הימים חצי הלל, מימי הבינים ואילך נהגו לקרות בכל רגל אחת מחמש המגילות [42].

ע״ד קריאת התורה עי׳ למטה § 25.

8. בחול המועד של פסח וסוכות מתפללים כבימות החול, אלא שמוסיפים בשמונה עשרה „יעלה ויבוא“ ומשמיטים תחנון. תפלת מוסף מתפללים כביו״ט, ואומרים לפניה „אשרי“, „ובא לציון“ כבראש חודש. „הלל“ וקריאת התורה נוהגים גם בחול המועד.

8. לכל רגל ורגל בפני עצמו יש להעיר:

א) פסח נקרא בתפלה „חג המצות, זמן חרותנו“. בליל ראשון ושני של פסח אין אומרין קידוש בבית הכנסת, ואם חל להיות בשבת אין אומרין „מגן אבות“[43]. במנהג ספרד נוהגים לומר הלל בבית הכנסת בשני לילות ראשונים של פסח [44]. מחמש מגילות קורין „שיר השירים“ בשביעי של פסח או בשבת חול המועד. בתפלת מוסף ליום ראשון של פסח מפסיקים לומר „משיב הרוח“,

---

42) עי׳ ס׳ המנהיג, הלכות החג, סי׳ נ״ז ואילך.
43) עי׳ שם הלכות פסח סי׳ נ״ב.
44) עי׳ שו״ע או״ח סוף סי׳ תפ״ז ובמפרשים שם.

במנהגי ספרד, רומניא ואיטליאנו מתחילים לומר „מוריד הטל" ובמנהג ספרד אינם מזכירים כלום. בזמן מאוחר הוסיפו לתפלת מוסף זו תפלת־טל מיוחדת (עי' למטה § 32).

על קריאת התורה עי' למטה § 25.

ב) חג השבועות נקרא בתפלה „זמן מתן תורתנו". מחמש מגילות קורין מגילת רות. על קריאת התורה עי' למטה § 25.

ג) חג הסוכות נקרא „זמן שמחתנו". אחרי תפלת מוסף של סוכות או אחרי הלל מקיפין בארבעה מינים ואומרים „הושענות" (עי' § 32). יום ה' דחול המועד נקרא בתלמוד „יומא דערבתא", במנהגי איטליאנו ורומניא „יום ערבה", ובזמן מאוחר נקרא „יום הושענא", „הושענא רבה". בימי הבינים ציינו יום זה כיום הדין, ועוד במחזור ויטרי נקבע לומר בו „נשמת", קדושה רבה ושאר תפלות של חג. בימי הקבלה (מן המאה הי"ד ואילך) נחשב הושענא רבה כיום הכפורים ויש שהתענו בו[45]. במאה העשירית נוהגים היו בירושלים להקיף את הר הזיתים בהושענא רבה ובהקפות אלו השתתפו כמה עולי רגל שבאו ממרחקים[46].

ד) שמיני עצרת „רגל בפני עצמו הוא" (ר"ה ד' ע"ב) ונזכר בתפלה „יום השמיני [חג] העצרת", אבל אף הוא נקרא „זמן שמחתנו" כחג הסוכות. מחמש המגילות קורין בשמיני עצרת מגילת קוהלת. במוסף לשמיני עצרת מתחילים לומר „משיב הרוח" (תענית פ"א מ"א) ומכריזין על כך קודם תפלת מוסף[47]. ונוהגים גם להתפלל תפלת גשם עם פיוטים (עי' למטה § 32). יו"ט שני של שמיני עצרת נקרא משנת 1000 לערך בשם „שמחת תורה"[48] כי בו ביום גומרים את התורה ומתחילים שוב מבראשית (עיין למטה § 25). לכבוד היום נוספו כמה תפלות וזמירות (עי' למטה § 30), אבל גופי התפלה הם כדאתמול.

§ 24. ימים נוראים.

ספרות: לאנדסהוט, מקור ברכה, עמ' 456 ואילך; מאיר איש שלום מאמר בכרך א' של REJ עמ' 62 ואילך.

---

45) עי' שד"ל, וכוח על הקבלה עמ' 5 ואילך.

46) עי' ס' חסידים, סי' תר"ל; הרכבי, Studien und Mitteilungen, ח"ה עמ' 215.

47) אבודרהם פ"א ע"ב.

48) עי' ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת קי"ח וס' הפרדס מ"ה ע"ב. וכראב"ן (הוצ' אלבק עמ' 40 תשובה מ"ח) נקרא „ת ש י ע י עצרת".

א. ראש השנה.

1. השם ראש־השנה נמצא עוד במשנה[49], ובירושלמי נאמר (עירובין ספ"ג): „שני ימים טובים של ראש השנה הן מתקנת נביאים ראשונים". בתורה נקרא יום ראשון לתשרי „יום תרועה" (במדבר כ"ט א), „זכרון תרועה" (ויקרא כ"ג כ"ד), ולפיכך ר"ה נקרא בתפלה „יום הזכרון" ו„יום תרועה", ואם חל להיות בשבת „זכרון תרועה". רק בנוסח א"י נמצא גם בתפלה השם ראש־השנה.

2. תפלת ראש־השנה מצטיינת מתפלת כל שאר החגים בתקיעת שופר. כנראה תקעו מתחלה בתפלת שחרית ואח"כ שינו את המנהג. ומסופר בירושלמי (ר"ה פ"ד ה"ח) „פעם אחת תקעו בראשונה והיו השונאים סבורין שמא עליהן הם הולכין ועמדו עליהן והרגום מיגו דאינון חמי לון קראו שמע ומצלין וקוראין באורייתא ומצלין ותוקעין אינון אמרין בנימוסין אינון עסיקין". ואף במשנה נאמר (שם פ"ד מ"ז): „השני מתקיע". ובכדי שלא להמתין בתקיעות יותר מדאי הנהיגו קודם תקיעות־מוסף („תקיעות מעומד") תקיעות לאחר תפלת שחרית („תקיעות מיושב"). בימי האמוראים לא עמדו על טעמו של דבר ואמרו: „למה תוקעין ומריעין כשהן יושבין ותוקעין ומריעין כשהן עומדין כדי לערבב השטן" (ר"ה ט"ז ע"א וע"ב).

3. בתוספתא מצינו (ברכות פ"א ה"ו): „אלו ברכות שמאריכין בהן ברכות של ראש השנה". ובבבלי (ר"ה ל"ד ע"ב–ל"ה ע"א) אמרו, שחייב שליח צבור להסדיר תפלתו בר"ה ויו"כ „משום דנפישי קראי". תפלת שמונה־עשרה של ראש השנה ארוכה היא ביותר וכוללת שלש ברכות יתרות על שאר החגים: „מלכויות", „זכרונות" ו„שופרות". ואעפ"י שנוספו שלש ברכות של יו"ט לא עשר הן בכללותן אלא תשע, כי ברכת־מלכויות נתחברה עם ברכת קדושת השם (השלישית) או עם ברכת קדושת־היום (הרביעית). כפי הנראה מראש־השנה פ"ד מ"ה היה סדר הברכות אחד בכל תפלות היום, אבל כשדחו תקיעת־שופר לתפלת מוסף אמרו רק בתפלה זו מלכויות זכרונות ושופרות, ורק „ובכן תן פחדך" שמקומו נשכח נשאר בכל התפלות, ונמצא שיש לנו בכל התפלות מעין מלכויות ובתפלת מוסף שני מיני מלכויות.

4. המלכויות והזכרונות והשופרות לא היו מתחלה אלא פסוקים מלוקטים, שחתמו בבקשה ובברכה. ספק גדול הוא אם הפתיחות קדומות הן. כל פסוק נקרא בשם „שופר", „זכרון", „מלכות". לפי המשנה (ר"ה פ"ה מ"ו) „אין פוחתין

49) ובמקרא נאמר (יחזקאל מ' א'): „בראש השנה בעשור לחודש".

מעשרה מלכיות מעשרה זכרונות מעשרה שופרות, ר' יוחנן בן נורי אומר אם אמר שלש שלש מכולן יצא". ונוהגין לומר עשרה עשרה פסוקים, חוץ ממנהג אשכנז שאין לו אלא תשעה „זכרונות". הפסוקים מלוקטים מן התורה מן הנביאים ומן הכתובים, מתחלה באים פסוקי־התורה, אח"כ פסוקי כתובים ואח"כ פסוקי הנביאים . המלכויות מסיימות שוב בפסוק מן התורה. האמוראים נחלקו בדבר בחירת הפסוקים, אבל במנהגים כל הנוסחאות שוות. בנוסח א"י מספר הפסוקים מרובה על הנהוג.

5. קודם הפסוקים נאמרת פתיחה. לפני מלכויות אומרים „עלינו לשבח" ו„על כן נקוה", לפני זכרונות „אתה זוכר" ולפני שופרות „אתה נגלית". הפתיחות שוות בכל הנוסחאות מסדר רב עמרם ואילך. מקור הפתיחות אינו ידוע. „עלינו" מיוחס ליהושע בן נון ואין אלו אלא דברי אגדה[60]. מפתיחת „אתה זוכר" מובאים ביטויים אחדים בתלמוד (ירוש' ר"ה פ"א ה"ג וע"ז פ"א ה"ב, ועי' בבלי ר"ה כ"ז ע"א), ושם הדברים מיוחסים ל„תקיעתא דבי רב", ולפי שסגנון כל שלש הפתיחות שוה הוא ופעולתו של רב בתקון תפלות ידועה יתכן שכל הפתיחות למלכויות זכרונות ושופרות של רב הן. ואפשר שעד שהגיעו לסדר רב עמרם חלו בהן שינויים.

לא כל הפתיחות עלו יפה כל צרכן. המלכויות מצטיינות ברעיונן הנשגב והמרכזי וביפי הביטויים. ודאי השתמש המחבר בתפלות אחרות, ביחוד בתפלת „מלך על כל העולם" שהיתה נוהגת בא"י בכל יום טוב. „אתה זוכר" נאה ג"כ בתחלתה, אעפ"י שיש שם כפל ענין במלים שונות, אבל המעבר אל הפסוקים דחוק הוא, כל ענין נח לא הובא כאן אלא בשביל הפסוק „ויזכור אלהים את נח" ואין לו שום שייכות אל הפסוקים הבאים. כמו כן אין ענין העקדה בבקשה שלפני הברכה מתישב על עיקר התוכן ואינו מתאים לפסוק הבא אח"כ, והמאמר שלפני חותם הברכה „ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכור" אין מקומו כאן כלל והמאמר „ואין שכחה לפני כסא כבודך" הוא ממש מעין הפתיחה: „כי אין שכחה" וכו'. פתיחת „אתה נגלית" אינה מדברת אלא על מעמד הר סיני ואילו רוב הפסוקים והבקשה והברכה מכוונים לשופרו של משיח. ההוספה „את קרבנות חובותינו" בבקשת „תקע בשופר" אין לה טעם כנראה מן ההמשך, ובנוסחאות מדויקות אינה, חותם הברכה הוא במחזור רומי כבמשנה „שומע תרועה".

6. מפני האריכות היתרה של תפלת מוסף לראש השנה כבר תקן רבן גמליאל דיבנה ש„שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן" (ר"ה פ"ד מ"ט) וכך נהגו

---

60) עי' בלוך, שערי תורת התקנות, ח"א עמ' 42.

גם בבבל עד ימי הגאונים. אבל באירופא פשט המנהג בימי הבינים שכל אחד אומר כל התפלה כמות שהיא[51]).

7. יש בתפלת „שמונה עשרה" של ראש השנה עוד שינויים אחרים מענין היום. מכיון שראש־השנה הוא גם ראש־חודש „אמר ר' דוסא בן הרכינס העובר לפני התיבה ביו"ט הראשון של ר"ה אומר החליצנו ה' אלהינו את יום ראש החודש הזה" (עירובין פ"ג מ"ט). אמוראי בבל התנגדו לכך, לפי ש„זכרון אחד עולה לכאן ולכאן" (שם מ' ע"א) ויש דעה כזו גם בירושלמי (שבועות' פ"א ה"ז). אבל במס' סופרים, המוסרת נוסח א"י, נאמר בפירוש: „בראש השנה צריך להזכיר ביום טוב מקרא קודש הזה ובראש החודש הזה וביום ראש השנה הזה וביום תקע שופר הזכרון הזה" (פי"ט ה"ה), וחותם הברכה בקטעי כ"י מנוסח א"י: „מקדש ישראל וראשי שנים ומחדש חדשים וזכרון תרועה ומועדי שמחה והזמנים ומקראי קודש". כנראה היו מזכירים בתוך פסוקי הקרבנות גם „ובראשי חדשיכם" (במדבר כ"ח י"א—ט"ו). ובודאי היו מצויים באיטליא סידורים שראש־חודש לא נזכר בהם לא ב„ותתן לנו" ולא בחותם הברכה, אבל קרבן ראש־חודש נזכר בהם, ודבר זה גרם למחלוקת עצומה באשכנז ובצרפת [52]).

8. „והשיאנו" נאמרת גם בר"ה בכל המנהגים ומנהג זה נזכר במס' סופרים, ורק במנהג אשכנז אין אומרים „והשיאנו", לפי שביטלה ר' יצחק הלוי מפני ש„ברכת מועדך" לא התאימה לדעתו אלא לשלש רגלים בלבד, והראיה שבחותם הברכה משמיטים „והזמנים" (אמנם במנהג א"י לא השמיטו „והזמנים"). שאלה זו תלויה בשאלה אחרת: אם ר"ה בכלל יום־טוב. המשנה אומרת בפירוש: „יום טוב של ראש השנה" (ר"ה פ"ד מ"א; עירובין סוף פ"ד), ומנהגי איטליא וספרד אינם משנים בראש־השנה ממטבע התפלה שבשאר החגים, אבל מנהגי רומניא ואשכנז משמיטים „מועדים לשמחה" וכיוצא בזה. ראש־השנה נחשב בעיקר ליום־הדין ולא ליום טוב. וכבר מצינו בתלמוד: „אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בר"ה וביום הכפורים אמר להם אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו וישראל אומרים שירה" (ר"ה ל"ב ע"ב).

9. חותם הברכה השלישית משתנה בר"ה ל„המלך הקדוש", והוא מנהג בבל, ומנהג א"י הוא „האל הקדוש" או „אדיר המלוכה האל הקדוש" וכן גם מנהג

---

51) עי' סוף ר"ה; ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת ח"א כ"ח, סידור רש"י עמ' ע"ח, רא"ש לר"ה פ"ד י"ד בסוף, שבלי הלקט סי' ר"צ.

52) מחזור ויטרי עמ' שנ"ז; סידור רש"י עמ' ע"ו; תוספות עירובין מ' ע"א ד"ה זכרון, ביצה ט"ז ע"א צ"ה איזה; ר"ה ח' ע"ב ד"ה שהחודש, ל"ה ע"א ד"ה אילימא.

רומניא. בברכה ראשונה מוסיפים „זכרנו לחיים", בברכה שניה „מי כמוך", בברכה שלפני אחרונה „וכתוב" ובאחרונה „בספר חיים". כל ההוספות הללו מתקופה שאחרי התלמוד הן. לפי דברי מס' סופרים פי"ט ה"ח התירון בקושי ובמשך כל ימי הבינים לא פסקה מחלוקת בענין זה לפי שאסור להרצות בקשות בברכות ראשונות ואחרונות, אבל הגאונים צדדו בזכותן ופשט המנהג לומרן.

10. אחרי שחרית ומנחה (אם אין ר"ה חל בשבת) אומרים „אבינו מלכנו", תפלה שהתחלתה וסיומה נזכרים בתלמוד (תענית כ"ה ע"ב) בשם ר' עקיבא שהתפלל על הגשמים. בסדר רב עמרם נמנו כ"ה חרוזים ובמרוצת הזמנים נוספו עליהם עוד כמה וכמה חרוזים. „היום תאמצנו" נמצאה בסדר רב עמרם בכל תפלה ותפלה שבר"ה, ושם הא"ב נמצאה עד כ"ף. ע"ד קריאת התורה עי' § 25.

בימי הבינים היו מצויים יחידים שהתענו בראש השנה וכשנאסר הצום ביו"ט הראשון צמו ביו"ט שני עד שנאסר גם ביו"ט שני[53]. חוץ מזה היו נוהגים בארצות הנגב להתפלל בכריעה ולומר סליחות[54].

11. הימים שמן ר"ה עד ליו"כ מכונים בשם „עשרת ימי תשובה". ההוספות בברכות ראשונות ואחרונות והשינויים בברכה ג' (המלך הקדוש), י"א (המלך המשפט) וי"ט (עושה השלום) נוהגים בכל הימים הללו בשוה. ובכולם אומרים „אבינו מלכנו" כנ"ל. מימי הגאונים ואילך נהגו לקום בלילה בעשרת ימי תשובה ולומר סליחות (עי' § 33), ומשנת 1000 לערך פשט המנהג לומר סליחות בהשכמה מר"ח אלול ואילך[55] ובקצת מקומות מחצי אלול ואילך. במנהג אשכנז נהגו להתחיל בסליחות ביום ראשון בשבת שבה חל ר"ה, ואם ר"ה חל בתחלת השבוע הקדימו שבוע אחד בסליחות. בשנים האחרונות צמצמו בימי הסליחות, ובארצות המערב אין אומרין סליחות בהשכמה אפילו בקהלות החרדים הקיצונים. וכשם שהתחילו בימי הבינים אומרים סליחות בר"ח אלול התחילו בו ביום גם לתקוע בשופר[56] ומנהג זה נתפשט הרבה. ונהגו לתקוע אחרי תפלת שחרית בלא ברכה.

ב. יום הכפורים.

1. יום הכפורים (צומא רבא) הוא יום שכולו תפלה, כמו שכבר העיר ידידיה האלכסנדרוני. ועוד בא"י היו רואים בתפלת יוה"כ אריכות יתרה וכשהיו

53) עי' ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת מ"ג ואילך וס' המנהיג הלכות ר"ה סי' א'.

54) עי' ס' המנהיג סי' ג', סי' כ"ה.

55) עי' שם סי' כ"ה; אבודרהם ע' ע"ג. ע"ד שינויי נוסחאות בענין הקימה בלילה או בהשכמה עי' ברלינר Randbemerkungen ח"ב עמ' 24.

56) עי' שם ס' כ"ד.

רוצים לומר על תפלה שהיא ארוכה ביותר אמרו „אפילו כסדר יום הכפורים" (תוספתא ברכות פ"ג ה"ו), ומסופר ש„ר' עקיבא היה מבטל בית המדרש בשביל תינוקות שיאכילום אבותיהם" (תוספתא יום הכפורים פ"ד ה"ב). חוץ מזה נוספת ביוה"כ עוד תפלה רביעית שאינה נהוגה בשום יום מימות השנה, היא תפלת נ ע י ל ה.

2. בכל תפלות יוה"כ חוזר ונכפל ה ו ד ו י. כמה שינויים חלו בוידוי במרוצת הזמנים. פעם ראשונה הוידוי נזכר במקרא: „והתודה עליו (על השעיר לעזאזל) את כל עונות בני ישראל" וגו' (ויקרא ט"ז כ"א); במשנה ניתנה נוסחת הוידוי: „אנא השם עויתי פשעתי חטאתי לפניך אני וביתי" וכו' (יומא פ"ג מ"ח), אבל אין זה אלא וידויו של כהן גדול בבית־המקדש, ובנוגע לוידוי שבתפלת כל אחד אין התנאים אומרים אלא ש„צריך לפרוט את החטא" (תוספתא יוה"כ פ"ה הי"ד) ורק האמוראים מביאים נסחאות (יומא פ"ז ע"ב), שקצתן נכנסו גם למנהגינו. בשלימותן נשארו וידוייהם של רב ושמואל: „אתה יודע רזי עולם" ו„אבל אנחנו חטאנו". וידוי אחרון זה הוא בתפלתנו סוף הפתיחה „תבוא לפניך תפלתנו", שאחריה בא הוידוי בסדר א"ב: „אשמנו בגדנו גזלנו". הנוסחא לא נשתנתה במנהגים מימי רב עמרם, רק לפעמים נוספת תיבה או שתים. אחרי הא"ב אומרים „סרנו ממצותיך", „ואתה צדיק על כל הבא עלינו", והם פסוקים מעובדים. אח"כ אומרים וידויו של רב הנ"ל בצירוף בקשה לקוחה מירושלמי סוף מס' יומא: „יהי רצון שתכפר לנו על כל פשעינו" ואחריה רשימת „על חטא" שנתחברה כנראה במאה החמישית. בסדר רב עמרם אין אנו מוצאים אלא שמונה חרוזים „במזיד, בשוגג, בסתר, בגלוי" וכו', אבל בנוסחא אחרת שכל המנהגים הולכים אחריה הרשימה אלפביתית היא, ומנהג אשכנז כופל את האלפבית. „ועל חטאים" שבסוף הוידוי קדום הוא. הוידוי מסיים בדברי רב המנונא (סוף מס' יומא): „עד שלא נוצרתי איני כדאי". במנהג אשכנז מפסיקים אחרי אות י' ע' ות' באמירת „ועל כולם".

הוידוי נאמר בכל התפלות של יו"כ ואפילו במנחה של ערב יו"כ (תוספתא יוה"כ פ"ה י"ד); יחיד אומרו אחר תפלתו וש"צ אומרו באמצע (יומא פ"ז ע"ב). בימי הבינים היו קורין ל„אשמנו" — „וידוי זוטא" ול„על חטא" — „וידוי רבא" [57].

3. חוץ מן הוידוי תפלת „שמונה־עשרה" של יום הכפורים שוה לשל ראש־השנה. חותם ברכת קדושת היום הוא עפ"י תפלת כהן גדול בבית המקדש (ירוש' יומא פ"ז ה"א): „מוחל עונות עמו ישראל ברחמים" ומנהג א"י מאריך יותר (מס'

57) סידור רש"י עמ' צ"ז.

סופרים י"ט ו'). אחרי שמונה עשרה אומרים „אבינו מלכנו", ויש קהלות שמשמיטות „אבינו מלכנו" אחרי מנחה.

4. בזמן שבית המקדש היה קיים היו אנשי־המעמד מתפללים ארבע פעמים ביום והפעם אחרונה נקראה תפלת „נעילת שערים" (תענית פ"ד מ"א), מכאן שם תפלת נעילה ביוה"כ. תפלה זו היא אחרונה לסדר תפלת יום־הכפורים וכבר נאמר בתלמוד (ירוש' יומא פ"ח ה"ח): „יום הכפורים מכפר משתחשך". ולפיכך אומרים בה „חתמנו" בכל מקום שאומרים בשאר התפלות „כתבנו". תפלת שמונה־עשרה של נעילה היא כבמנחה, רק הוידוי נשתנה. אין אומרים „על חטא", ואחרי „אתה יודע רזי עולם" אומרים „אתה נותן יד". עיקר בקשה זו („מה אנו מה חיינו") מקורה ביומא פ"ז ע"ב, ורמב"ם ומנהג ספרד פותחים בתיבות אלו. בכל שאר המנהגים פותחים „אתה נותן" ואין שינויי נוסחאות בפתיחה זו, סימן לקדמותה. אפשר ש„אתה הבדלת" הבא אחרי „אתה נותן" נוסחא אחרת היא, ואולי אחד מהם נוסח א"י ואחד נוסח בבלי. לפני נעילה אומרים „אשרי, ובא לציון" כמו לפני מנחה בימים אחרים.

ע"ד קריאת התורה ביוה"כ עי' למטה § 25, 26.

ע"ד הסליחות הנהוגות ביוה"כ, שהוא יום צום עי' למטה § 33. ע"ד ס ד ר ה ע ב ו ד ה במוסף יום הכפורים עי' למטה § 32.

5. תפלת ליל יוה"כ מתחילה ב„כ ל נ ד ר י"[58]. זוהי מסירת מודעה של התרת נדר ואין לה שום שייכות לתפלת יום הכפורים וקשה למצוא טעם לדבר שהכניסוה דוקא כאן. כמו כן אין ידוע מתי נתחברה ומתי נכנסה לסדר התפלה. יש לשער שנתחברה בתחלת ימי הגאונים ומחוץ לבבל, כי גאוני בבל התנגדו לה בכל תוקף[59]. אעפי"כ לא בטלה ונהגת בכל המנהגים. רבינו תם הכניס בה שינוי: במקום „מיום כפורים שעבר עד יום כפורים זה" לומר „מיום כפורים זה עד יום כפורים הבא"[60] וכך הנוסחא במנהג אשכנז, ואילו מנהגי רומניא ואיטליאנו החזיקו בנוסחא הקדומה, ומנהג ספרד אחז בזו וגם בזו. לשון כל נדרי היא במנהגי אשכנז וספרד ארמית, ובמנהגי רומניא, איטליאנו כמו בסדר רב עמרם ובכל כתבי הגאונים

---

58) עיין אנציקלופדיה יהודית־אנגלית כרך ז' עמ' 539 ואילך; ריאל־אֶנציקלופדיה פרוטסטאנטית (בגרמנית) כרך י' עמ' 649 ואילך.

59) עי' ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת ח"א עמ' ס'; ארחות חיים ק"ה ע"ד.

60) עי' ס' הישר סי' קמ"ד. וכבר צוח בעל הלבוש על הלשון הבלתי מדוקדקת של כל נדרי, שיש בה מעשה לסתור בין עבר ועתיד יחיד ורבים: „רוב נוסח של כל נדרי אשר נדפס במחזורים איז בו ממש ואיז לו שום פירוש אלא הניגון בלבד ואינם יודעים ואינם מבינים מה שאומרים ואם אישר חילי אתקניניה וכמה פעמים רציתי לתקנו וללמדו לחזנים כהוגן ולא היו יכולים לשנות בעת תפלתם מפני הרגל הניגון שבפיהם" (לבוש לאו"ח סי' תרי"ט).

עברית: „כל נדרים ואיסרים ושבועות וקיומין וחרמין שנדרנו ושאסרנו ושחרמנו ושנשבענו על נפשנו בשבועה מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים הזה הבא עלינו בכולם חזרנו ובאנו לפני אבינו שבשמים אם נדר נדרנו אין כאן נדר אם שבועה נשבענו אין כאן שבועה אם קיום קיימנו אין כאן קיום בטל הנדר מעיקרו בטלה השבועה מעיקרה בטל הקיום מעיקרו אין כאן לא נדר ולא איסור ולא חרם ולא שבועה ולא קיום יש כאן מחילה וסליחה וכפרה ככתוב בתורתך ונסלח" וגו'. „כל נדרי" זכתה לפרסום רב לא בשביל תוכנה אלא בשביל נגונה הנהדר ומקומה בפתיחת תפלת יום הקדוש. גייגר חיבר במקום „כל נדרי" תפלה זו: „כל פְּשָׁעֵי ופשעי הקהל הזה ופשעי כל עמך ישראל מתם והעבירם מנגד עיניך וטהר לבנו מיום כפורים זה עד יום כפורים הבא עלינו לטובה לבנו נשבר רוחנו נדכאה מעשים אין אתנו בצדקתך נשעננו נא רחום אל תעזבנו כי עפר אנחנו כעונותינו נא אל תגמול, ונסלח" וגו' („סדר תפלה דבר יום ביומו", ברסלוי 1854). בשאר סידורי המתקנים מזמרים במקום כל נדרי מזמור קל"ט („שיר המעלות ממעקים").

קודם „כל נדרי" מכריזים: „בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה על דעת המקום ועל דעת הקהל אנו מתירים להתפלל עם העבריינים", הם הפושעים [61] שעברו על תקנות הקהלות [62].

---

61) עי' ארחות חיים ק"ו ע"ב.

62) „בליל יו"כ קודם שיעמוד החזן מתירים חרם לעבריינים להתפלל עמהם ומתעטף החזן ואומר כל נדרי" (הגהות מיימוניות לסדר תפלות כל השנה).

פרק שלישי / קריאת התורה ודרישתה

§ 25. קריאת התורה.

ספרות: צונץ, Gottesdienstliche Vorträge פרק א'; מאיר איש שלום בכרך ג' של „בית־תלמוד" עמ' ו' ואילך; תיאודור בכרך ל"ד של מונאטסשריפט עמ' 351 ואילך; א. ביכלר בכרך חמישי של JQR עמ' 420 ואילך; ערך קריאת־התורה באנציקלופדיה היהודית־אנגלית כרך ז' עמ' 647 ואילך (ועי' שם כרך י"ב עמ' 254 ואילך); דו"ח של כניסת הרבנים השניה בפראנקפורט (גרמנית), 1845.

1. קריאת התורה היא אחד המנהגים הקדומים בתפלה בצבור ולא עוד אלא שבודאי קריאת התורה גרמה לתפלה בצבור. על קריאת־התורה עברה השתלשלות והתפתחות ארוכה כמו על התפלה עצמה ולא תמיד המקורות מאירים את דרכנו ובעל כרחנו אנו מסתייעים בהשערות.

כדי לעמוד על קרקע מוצק נשים לפנינו את קריאת התורה כפי שהיא נהוגה בימינו. בבית־הכנסת קורין בתורה ארבע פעמים בשבוע: בשחרית ובמנחה של שבת ובשחרית של שני וחמישי. חוץ לזה קורין בשחרית של ימים טובים וראשי חדשים, תעניות, חנוכה ופורים, ובמנחה של תעניות. בשבתות וימים טובים, בתשעה באב ובשאר תעניות מפטירין אחרי קריאת התורה בנביאים, ובשאר הימים שקורין בהם בתורה אין מפטירין. לשם קריאה בצבור נחלקה התורה לחמשים וארבע סדרות (או סדרים) או פרשיות, שכל אחת מהן נקרית בשבת אחת, ומכיון שלא בכל שנה מספר השבתות מרובה כל כך יש שמחברים בשבת אחת שתי פרשיות. פרשה אחרונה שבתורה נקרית בשמחת־תורה ואחרי החג מתחילים שוב מבראשית. במנחה של שבת ובשני וחמישי קורין רק התחלת הפרשה הבאה. בשביל ימים טובים, שאר ימים המצויינים ותעניות נקבעו פרשיות מיוחדות. אם אחד מן הימים הללו חל בשני או בחמישי נקרית הקריאה הקבועה לאותו יום ולא פרשת השבוע, והחגים הגדולים וחול־המועד דוחים אפילו קריאת־השבת. רק אם ר"ח או חנוכה חלו בשבת קורין תחלה פרשת השבוע ואח"כ פרשת היום. בארבע שבתות בין שבת אחרונה לחודש שבט (ובשנה מעוברת שבת אחרונה לחודש אדר ראשון) ושבת ראשונה של חודש ניסן („ארבע פרשיות" ובמנהג

רומניא „ארבעה ערכים״[1]) קורין חוץ מפרשת השבוע עוד פרשה קצרה (פרשת שקלים, פרשת זכור, פרשת פרה, פרשת החודש). לקריאת התורה „עולים״ בזה אחר זה שלשה או שבעה מבני הצבור ויותר, הכל לפי היום [2]). הקורא מקרא לכל אחד מהם קטע מן הפרשה הנקראת, והעולה מברך לפני הקריאה ולאחריה. גם בהוצאת ספר התורה והכנסתו, גלילתו והגבהתו משתתפים בני הקהל.

2. לפי המקורות הקדומים תקן משה לישראל „שיהיו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חדשים ובחולו של מועד״ (ירוש׳ מגילה פ״ד ה״א ועי׳ משנה מגילה ספ״ג), ועזרא תקן שיהיו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה״ (ירוש׳ שם, ועי׳ בבלי ב״ק פ״ב ע״א), ובמקום אחר נאמר: „התקינו להם הזקנים והנביאים שיהיו קורין בתורה בשבת בשני ובחמישי״ (מכילתא שמות ט״ו כ״ב). מי ומתי תקנו קריאת התורה בתעניות, בחנוכה ובפורים לא נאמר. מכאן אנו למדים שגם עפ״י המסורת הונהגה קריאת התורה לא בבת אחת. המשנה (מגילה פ״ג מ״ד—מ״ו) קובעת את הפרשיות הנקראות ביו״ט ראשון של כל חג ובכל ימי חג הסוכות, בחנוכה, בפורים, בראש חודש, בתעניות ו„בארבע השבתות״, ומוסיפה „בב׳ וה׳ ובשבת במנחה קורין כסדרן״ ולא נתפרש סדר זה מהו. בתוספתא נמנו גם הפרשיות הנקראות בכל ימי הפסח (תוספתא מגילה פ״ד ה׳—ט׳). בתלמוד בבלי נוספות הפרשיות הנקראות ביו״ט שני של כל חג (מגילה ל״א ע״א), ושם נזכר, שבא״י היו נוהגים לסיים חמשה חומשי תורה בשלש שנים ולא בשנה אחת (שם כ״ט ע״ב). בדרך כלל מנהגנו היום הוא לפי מנהג תלמוד בבלי, אבל יש בו קצת שינויים ממנהג המשנה ויש בו עוד סימנים המוכיחים שקריאת התורה לפנים לא כך היתה.

3. הציווי הראשון לקרוא את התורה ברבים נמצא בס׳ דברים (ל״א י׳): „במועד שנת השמטה בחג הסוכות וגו׳ תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם״. וקריאת־התורה הראשונה הידועה לנו היא המסופרת בנחמיה פ״ח (שנת 444). אין ספק שלכל המוקדם קריאה פומבית זו בימי עזרא גרמה להנהיג קריאת התורה בבית־הכנסת, וכשם שעזרא קרא ביו״ט כדי להוציא מלבם של שומרונים [3]) כך היו הקריאות הראשונות בימים טובים והיו „שואלין ודורשין בענינו של יום הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת הלכות חג בחג״ (מגילה ל״ב

1) שם זה נמצא בפיוט הקליר למוסף פרשת החודש: „קוראים ענין ארבעה ערכים, ארבעה ערכים אשננה״.

2) מגילה פ״ד מ״א—מ״ג.

3) עי׳ גייגר Nachgelassene Schriften ח״ג עמ׳ 293.

ע"א) [4]. ביום הכפורים היה כהן גדול קורא בתורה בבית־המקדש (יומא פ"ז מ"א) וכן עשו גם בבית־הכנסת. ומכיון שקראו בכל חג וחג אי אפשר היה שלא לקרוא בתורה גם בראש השנה.

קריאת התורה בשבת התחילה ב„ארבע הפרשיות" הנ"ל. מתי היה הדבר ומה גרם לכך אין ידוע, אבל מדברי המשנה (מגילה פ"ג מ"ד) ברור לנו, שהקריאה בשבתות אלו אין לה שום שייכות לקריאת פרשת השבוע בשבתות בכלל. אלא מכיון שקראו בתורה בשבתות אלו נהגו לקרוא בכל שבת ושבת [5]. אח"כ נהגו לקרוא גם בשני וחמישי, הם „ימי הכניסה" (תוספתא תענית פ"ב ה"ד). ולבסוף הנהיגו קריאת התורה בחנוכה ובפורים ובתעניות כדי שלא יהא יום מסויים בלי קריאת התורה.

כל זמן שהיו קורין בתורה רק בימים טובים וארבע השבתות היו בוררים רק פרשיות מסויימות, אבל כשהנהיגו קריאה תדירה בכל שבת ושבת קבעו לקרוא כל התורה כולה על הסדר („מדלגין בנביא ואין מדלגין בתורה", מגילה פ"ד מ"ה). מחשיבות יתרה זו שנוהגין בתורה לגבי הנביאים יש ללמוד, שקריאת־התורה הונהגה לכל המאוחר עד שנסתם חזון הנבואה, כי רק מפני שספרי הנביאים לא נתחמו עדיין לא החמירו בהם כל־כך. יכולים אנו איפוא לשער, שקריאת־התורה הונהגה לפני אמצעיתה של המאה השלישית לפני סה"נ. וגם מתרגום השבעים שנעשה לצורך בית־הכנסת יש להוכיח קדמות מנהג קריאת־התורה. ידידיה ויוסיפוס מזכירים קריאת התורה כמנהג קדמון וכן גם „הברית החדשה" [6].

4. הפרשיות הקדומות לא היו ארוכות ביותר. מן הפרשיות הנזכרות במשנה (מגילה פ"ג מ"ד ומ"ה) הקצרה שבהן, של ראש השנה, אין בה אלא שלשה פסוקים (וידבר עולה מן המנין) וכמספר הזה יש גם בקריאה לפרשת זכור, והארוכה שבהן, ליום הכפורים, אין בה לכל היותר אלא ל"ד פסוקים, אם קורין כל הפרק כולו. וכן גם בשבתות הסתפקו בפסוקים מועטים, וכ"א פסוקים נחשבו למספר מספיק [7]. וכנראה היו מתחלה קורין בשבתות לא את התורה על הסדר אלא בוררים „ענין" הנרצה, ואפילו כשהתחילו קוראים על הסדר עדיין לא

---

4) במשנה שנינו (מגילה פ"ג מ"ו): „בפסח קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ובעצרת כו' ביו"ט הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג". הבדל זה שבין פסח לסוכות מקורו בקריאת עזרא שבס' נחמיה שכתוב בה „יום ביום מן היום הראשון עד היום האחרון" (נחמיה ח' י"ח).

5) ר' מאיר איש שלום (בית תלמוד ח"ג עמ' 100) משער, שטעם הקריאה הוא שפירשו „מקרא קודש" קריאת קודש.

6) ב„מעשי השליחים" נאמר בפירוש: כי מדורות עולם יש למשה דורשים בכל עיר ועיר ומדי שבת בשבתו יקרא בבתי כנסיות" (ט"ו כ"א).

7) עי' מגילה כ"ג ע"א.

היה מחזור קבוע בדבר. לדברי ר' מאיר, למשל: „מקום שמפסיקין בשבת שחרית שם קורין במנחה, במנחה שם קורין בב', בב' שם קורין בה', בה' שם קורין לשבת הבאה" (מגילה ל"א ע"ב). לפי סדר זה אין לסיים את התורה בקריאת פרשיות קצרות אלא בשתי שנים ומחצה, ואם לקרוא כסדר האמור שם בדברי ר' יהודה אין לסיים את התורה אלא בחמש שנים ומחצה. ובכלל לא היה מחזור קבוע, כנראה מתוספתא מגילה (פ"ד י"ח): „אין משיירין בסוף הספר ט' בסוף התורה" ט', והרי במחזור קבוע אין מקום לשיור כלל. אבל במשך הזמנים קבעו מחזור מסויים לקריאת התורה. לראשונה נזכר מחזור כזה בממ' מגילה כ"ט ע"ב: „לבני מערבא דמסקי לאורייתא בתלת שנין". מחזור א"י זה של שלש שנים מונח ביסוד כמה מדרשים (למשל ויקרא רבא ומדרש תנחומא) ועליו בנויה גם חלוקת המסורה ל„סדרים". מספר הסדרים הוא בין קנ"ג וקס"ז [8] והמדרש מונה קנ"ה [9] וזהו בערך מספר השבתות של שלש שנים. מחוץ לא"י הונהג מחזור שנה אחת, ולשם זה נתחלקה התורה לנ"ד פרשיות ארוכות ואף לפרשה כזו קראו „סדרא". מנהג זה נתפשט בכל תפוצות ישראל ומועטים הם היוצאים מכלל זה. ב„מסעות בנימין" (שנת 1170 לערך) מסופר שבבית הכנסת של אנשי א"י בקאירו נוהג היה מחזור של שלש שנה [10], והרמב"ם מזכיר ג"כ מנהג כזה, ועוד בשנת 1670

---

8) אנו נותנים בזה דוגמאות מסדר ההפטרות למחזור של שלש שנים (שנמצא בכ"י בגניזה (Bodl. Heb. f. 22: „שלמ' ויהי אברם. כי ההרים ימושו והגבעות תמטינה עד עניה סערה פסוקין פק"ט: שלמת' וירא אליו י"י. מלך ביפיו תחזינה עיניך תראינה עד כי יום נקם לי"י שנת שלמים: אשלמ' ויבואו שני המלאכים. לעת ערב והנה בלהה בטרם בקר עד בעת ההיא יובל שי לי"י צבאות: שלמת' ויסע משם אברהם. ונודע בגויים זרעם וצאצאיהם בתוך: עד שוש אשיש בי"י פסוקין פק"ט [שנים] וגסמו [וגם] אשלמ' דשוש: שלמת' וי"י פקד את שרה. כי פקד י"י את חנה ותהר ותלד עד ובחר אותו מכל שבטי ישראל: שלמ' והאלהים נסה. הן אראלים צעקו חוצה מלאכי עד כי י"י שפטני י"י מחוקקנו י"י: שלמת' ואברהם זקן. שמעו אלי רדפי צדק מבקשי י"י עד ופדויי י"י ישבון ובאו ציון ברנה: שלמ' ואבא היום אל העין. ושאבתם מים בששון ממעיני עד ולקחום עמים והביאום: אשלמ' ויוסף אברהם. ויקח דוד עוד פלגשים ונשים עד ויוסף עוד דוד את כל בחור: אשלמ' ואלה תלד' יצחק. לא ייגעו לריק ולא ילדו לבהלה עד מי שמע כזאת מי ראה כאלה: אשלמ' ויזרע יצחק. נשבע י"י בימינו ובזרוע עזו אם עד חסדי י"י אזכיר תהלות י"י: שלמ' ויהי כי זקן יצחק. שמעו אלי בית יעקב וכל שארית בית ישראל העמוסים מני בטן הנשואים". ועי' פינפר, מסורת התורה והנביאים עמ' ל"ט.

9) עי' ריש אסתר רבה.

10) „ושם [במצרים] שני בתי כנסיות אחת לאנשי ארץ ישראל ואחת לאנשי ארץ בבל. וקוראין לכנסת אנשי ארץ ישראל כנסי אל שאמיין. ולכנסת אנשי בבל כנסי אל עראקיין ואינ' נוהגין כולם מנהג אחד בפרשיות ובסדרים של תורה כי אנשי, בבל נוהגין לקרות בכל שבוע פרשה כמו שעושין בספרד וכמנהגנו שאנו נוהגין ובכל שנה ושנה מסיימין את התורה. ואנשי ארץ ישראל אינן נוהגין כך אבל עושין מכל פרשה ג' סדרים ומסיימין את התורה לסוף ג' שנים ויש ביניהם מנהג ותקנה להתחבר כולן ולהתפלל ביחד ביום שמחת תורה וביום מתן תורה". מסעות בנימן הוצ' אדלר עמ' צ"ח.

קיים היה מנהג זה[11]. וב„חילוף מנהגים" מובא בשם „ים של שלמה": „אין עושין שמחת תורה בכל שנה ושנה בחג הסוכות וכל מדינה וכל עיר ועיר קורין בפ׳ אחת בא״י אין עושין שמחת תורה אלא לשלש שנים ומחצה וביום שישלימו הפרשה שקורין בפלך זה אין קורין בזה". ובויק״ר מצינו: „ר׳ חנינא בר אבא אזל לחד אתר אשכחא הדין פסוקא ראש סדריא והנותרת מן המנחה וגו׳" (פ״ג), והוא פסוק שבאמצע הסדר הנהוג.

באספת הרבנים המתקנים בפראנקפורט ע״נ מיין בשנת 1845 הוצע להנהיג מחזור של שלש שנה כדי לקצר בקריאת התורה, ובקצת קהלות הנהיגו מחזור זה. בסידור של קהלת־ההיכל בהאמבורג שנדפס בשנת 1845 נתפרסמה חלוקת התורה לפי שיטה זו. אבל החלוקה הישנה והרגילות לציין כל שבוע עפ״י הפרשה שלה חזקות היתה ביותר והחלוקה החדשה לא נתקבלה. בקצת קהלות החזיקו בחלוקה הישנה לפרשיות אלא שקראו בכל שבוע רק שליש הפרשה וסיימו את התורה בשלש שנים. בקהלות אחרות נוהגים לקרוא בשבת חלק הפרשה ואת הנותר קוראים בשני וחמישי ונמצא מתחילים בכל שבת פרשת השבוע. ויש קהלות שנוהגים בהן לקרוא בכל שנה שליש אחר מן הפרשה, באופן שקוראים בכל שבת פרשת השבוע אבל רק בשלש שנים קוראים כל התורה כולה. בכמה קהלות חדשות נוהגים לקרוא בכל שבת פרק מפרשת השבוע.

5. מחזור השנה מתחיל אחרי חג הסוכות ובודאי גם מחזור שלש השנים כך והראיה שבתלמוד (מגילה כ״ט ע״ב) מדובר על קריאת פרשת שקלים (בסוף שבט) ופרשת „את קרבני לחמי" (במדבר כ״ח) בשבת אחת ודוק ותמצא שהדבר לא יצוייר אלא אם כן התחלת המחזור אחרי חג הסוכות היא. מספר הפרשיות הוא בבראשית י״ב, בשמות ודברים — י״א בכל ספר, ויקרא ובמדבר — י׳ בכל ספר. מכיון שהפרשה האחרונה בס׳ דברים („וזאת הברכה") נקראת בשמחת־תורה נשתיירו לשבתות נ״ג פרשיות. חלוקת הפרשיות לא היתה תמיד ובכל מקום שוה[12] אבל המספר הכולל לא נשתנה. שמות הפרשיות הן עפ״י התיבות הראשונות או שאר תיבות חשובות שבפסוק ראשון או שני, ואין הם קדומים ביותר. מכיון שאין בשנה פשוטה נ״ג שבועות, ובכמה שבתות חלים ימים טובים וקריאת הפרשה נדחית, יש שקוראים בשבת אחת שתי פרשיות „מחוברות" (שתים שתים בשמות ובדברים, שלש פעמים שתים בויקרא, ושתי פעמים שתים במדבר). גם בענין זה היו לפנים מנהגים אחרים. חיבור שתי פרשיות בשבת אחת תלוי

11) עי׳ סמברי, עמ׳ 118 בח״א של Med. Jew. Chron.

12) עי׳ מאמרו של Loeb בכרך ששי של REJ, עמ׳ 250 ואילך ומאמרו של דרנבורג שם בכרך שביעי עמ׳ 146.

בקביעות השנה. וכבר נאמר בתלמוד (מגילה ל"א ע"ב): „עזרא תיקן להם לישראל שיהיו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת ושבמשנה תורה קודם ר"ה", ולפי זה כיוונו לחבר את הפרשיות הנ"ל לאחדות. ר' יהודאי גאון נתן בהן סימנים: „לעולם קורין פרשה של צו את אהרן קודם הפסח, ופרשת וידבר תחלת הספר קודם עצרת, וצמים בט"ב קודם ואתחנן, ופרשת אתם נצבים קודם ר"ה וסימן פקי"ד ופס"ת, מנ"י ועצ"ר, צו"ם וצל"י, קו"ם ותק"ע [13].

יש שהיו משנים מסדר הפרשיות הקבועות. המשנה אומרת (מגילה פ"ג מ"ו): „לכל מפסיקין לראשי חדשים לחנוכה לפורים לתעניות" [14] והיו נוהגים לקרוא בשבתות של ארבע הפרשיות רק את חלק הפרשה שאנו קורין היום להפטורה של ארבע השבתות. שמות „ארבע הפרשיות" שאולים מקריאת התורה בשבתות אלו: „שקלים" עפ"י שמות ל' י"א—ט"ז [15]; „זכור" עפ"י דברים כ"ה י"ז—י"ט; „פרה" עפ"י במדבר י"ט או—כ"ב; „החודש" עפ"י שמות י"ב א'—כ'. השבתות שבין פרשה לפרשה מארבע הפרשיות הללו נקראות „הפסקות". עוד בימי התוספתא היו קורין בשבתות של ארבע פרשיות רק את הפרשיות המציינות אותן, ומימי האמוראים נהגו לקרוא פרשת השבוע כנהוג ולהוסיף את הפרשה המציינת.

כמו כן נהגו בר"ח או בחנוכה שחלו בשבת. מתחלה היו קורין בר"ח רק „ובראשי חדשיכם" ובחנוכה קטע מפרשת נשיאים (במדבר ז'), אח"כ נהגו לקרוא פרשיות אלו כתוספה לפרשת השבוע. ויש שצריכים לשתי תוספות: „ר"ח אדר שחל להיות בשבת מוציאין שלש תורות וקורין בהן אחד בעניינו של יום [פרשת השבוע] ואחד בשל ראש חודש ואחד בכי תשא [פרשת שקלים]" (מגילה כ"ט ע"ב). הקריאה במנחה של שבת אינה משתנית בארבע השבתות או בר"ח וחנוכה שחלו בשבת, אבל ר"ח, חנוכה או פורים שחלו בשני וחמישי קורין רק פרשת היום ולא פרשת השבוע.

בתענית צבור צריך עפ"י המשנה (מגילה ספ"ד) לקרוא „ברכות וקללות" (ויקרא כ"ו ודברים כ"ח), ועפ"י התוספתא (שם פ"ד ה"ט) קורין בתשעה באב „כי תוליד בנים" (דברים ד', כ"ה—מ') ומנהג זה של קריאת תשעה באב נתקבל. והגאונים פירשו את המשנה הנ"ל רק לענין תענית בשל עצירת גשמים ולשאר

---

13) הלכות גדולות עמ' 617 ואילך; הלכות ראו עמ' 132 ואילך; סדר רב עמרם הוצ' מארגם עמ' כ' ואילך; הוצ' פרומקין ח"ב עמ' 187; תורתן של ראשונים, הוצ' הורוויץ עמ' 38 ואילך; מחזור ויטרי עמ' 203 ואילך, עמ' 221 ואילך. ועי' מאמרו של אברהם עפשטיין בהגרן ג' 59.

14) „ולמעמדות וליום הכפורים" שבהמשך לא נאמר אלא אגב גררא, וכבר הרגישו בזה התוס' שם כ"ט ע"א.

15) ולדעת רב (מגילה כ"ט ע"ב) „את קרבני לחמי" (במדבר כ"ח).

תעניות תקנו קריאת „ויחל" „ופסל לך" (שמות ל"ב י"א – י"ד ול"ד א' – י'), וזהי הקריאה היחידה שיש בה „דילוג". בתשעה באב נהגו בא"י לקרוא „אם לא תשמעו לי" (ויקרא כ"ו י"ד), וקריאה זו נזכרת גם בתוספתא ובמס' סופרים ובאיכה רבה. קריאת „ויחל" נוהגת בתענית גם במנחה, והוא מנהג מאוחר[16].

קריאת התורה בימי החגים נקבעה במשנה (מגילה פ"ג ז' וח') אבל אין כמעט אף קריאה אחת שנתקיימה עד היום כמו שנקבעה שם. לשלש רגלים אין המשנה קובעת אלא פסוקי „פרשת המועדות" (ויקרא כ"ג), ולחג השבועות ביחוד „שבעה שבועות" (דברים ט"ז ט' – י"ב) מפני שכבר קראו בפסח כל פרשת המועדות ופרשת העומר בכלל כדי להוציא מלבם של צדוקים. בימי האמוראים נקבע לכל חג פרק שלם: ליו"ט שני של פסח ולשני הימים הראשונים של סוכות: „שור או כשב" (ויקרא כ"ב, כ"ו – כ"ג, מ"ד), לאחרון של פסח וליום שני של שבועות ולשמיני עצרת „כל הבכור" (דברים ט"ו י"ט – ט"ז י"ז). מנהגנו היום בקריאת התורה בפסח הוא לפי הסימן שנתן אביי (מגילה ל"א ע"א): „משך תורא קדש בכספא פסל במדברא שלח בוכרא", כלומר ביום א' „משכו" (שמות י"ב כ"א), ביום ב' „שור" (ויקרא כ"ב כ"ו), ביום ג' „קדש" (שמות י"ג א'), ביום ד' „אם כסף תלוה" (שמות כ"ב כ"ד), ביום ה' „פסל לך" (שמות ל"ד), ביום ו' „במדבר" (במדבר ט'), ביום ז' „בשלח" (שמות י"ג י"ז – ט"ו כ"ו) זכר לקריעת ים סוף שהיתה לפי המסורה בשביעי של פסח, ביום ח' „כל הבכור" (דברים ט"ו י"ט). בשבת חול המועד נהגו עוד בבבל (מגילה ל"א ע"א) לקרוא „ראה אתה" (שמות ל"ג י"ב). ביום א' של שבועות („זמן מתן תורתנו") קורין „בחודש השלישי" (שמות י"ט וכ') ומנהג זה נזכר גם בתוספתא. בר"ה קורין ביום א' עפ"י התוספתא כמנהגנו „וה' פקד את שרה" (בראשית כ"א), כי לפי המדרש נפקדה שרה בראש השנה, וביום ב' עפ"י התלמוד (ר"ה י"א ע"א) פרשת עקדה (בראשית כ"ב). רק ביום הכפורים נשאר בידנו מנהג המשנה לקרוא „אחרי מות" (ויקרא ט"ז). בחוה"מ של סוכות קורין „בקרבנות החג" ככתוב במשנה (מגילה פ"ה מ"ו), אבל מפני שאין לכל יום אלא שלשה פסוקים ומשום ספיקא דיומא קורין בכל יום של שני ימים ויותר, הכל לפי המנהג[17].

בשמחת־תורה קורין כל פרשת „וזאת הברכה" (מגילה ל"א ע"א). בזה מסיימים מחזור השנה ובו ביום מתחילים שוב מבראשית. ר' יהודה אלברצלוני

---

16) אור זרוע ח"ב סי' שצ"ב: כתוב בדברי הגאונים בי"ז בתמוז קרו ג' גברי מן ויחל משה עד אשר אני עושה עמך בפרשת כי תשא ולא בעו אפסוקי במעשה העגל כי היכי דמפסקינן בשאר תעניות אלא קרי כוליה מעשה העגל ומעשה שבירת הלוחות משום דעניננו של יום הוא דת"ר בי"ז בתמוז נשתברו הלוחות מיהו אנו נוהגים שאנו מפסיקין וקורין כבשאר תעניות.

17) עי' סוכה נ"ה ע"א; הלכות גדולות עמ' 619, רש"י במחזור ויטרי עמ' 442, ס' המנהיג ח"ג הלכ' החג סי' מ"ז. לענין הקריאה בשמיני עצרת עי' ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת ח"א עמ' 117.

בפירושו לס' יצירה (עמ' 166) הוא הראשון שמביא מנהג זה, והוא מספר שהיו נוהגים להרצות פרשת בראשית בעל פה ולדרוש בענין זה. כמנהג הזה נהגו בישיבות שבבבל במנחה של יום הכפורים [18]. כבוד גדול הוא לעלות לתורה לסיום ולהתחלה והעולים נקראים „חתן תורה" ו„חתן בראשית".

קריאת־התורה למנחה נזכרת במשנה רק לשבת (מגילה פ"ד מ"א), ובתלמוד גם ליום הכפורים (שם ל"א ע"א). מה שקורין במנחה של יו"כ בפרשת עריות אינו אלא כהמשך „אחרי מות" ולפנים היו קורין בשחרית עד כמעשה ארץ מצרים (ה"ג הוצ' הילדס' עמ' 19). הקריאה במנחה של יו"ט נזכרת רק במס' סופרים (פ"א ה"ה) ויש להטיל ספק במקור זה [19]) מימי הגאונים ואילך קוראים בתורה למנחה גם בימי תענית־צבור.

בימים טובים קורין, מימי רב יהודאי גאון ואילך, חוץ מן הפרשה הקבועה לאותו יום גם פרשת הקרבנות של אותו חג מספר במדבר (ובחנוכה פרשת נשיאים) ולפי שפרשה זו סמוכה להפטרה (§ 26) קורין לה „מפטיר". יש שפרשה זו רחוקה בספר התורה מפרשת היום וצריך לגלול הרבה עד שימצאוה, לפיכך תקנו — כדי שלא לעכב את הצבור — לקרוא בשני ספרי־תורה, באחת פרשת היום ובשניה — פרשת הקרבנות. ולפעמים קורין בשלש ספרי־תורה (למשל בר"ח טבת שחל להיות בשבת: פרשת השבוע, פרשת ראש חודש ופרשת חנוכה). בימי הבינים יש שבשעת גירושים וגזירות היו מוכרחים לקרוא בספר־תורה אחד מפני שלא היו לקהלות ב' או ג' ספרי־תורה, ויש שלא היה להם אפילו ס"ת אחד והיו מוכרחים לקרוא בחומשים [20].

6. מתחלה היה אחד קורא כל הפרשה כולה. הפרשה קצרה היתה, והקריאה לא היתה תכלית לעצמה אלא נושא לדרוש (עי' למטה § 28, 29). לאחר זמן כשנעשתה הקריאה עיקר נהגו, שאחדים מבני הקהלה עולים לתורה בזה אחר זה. ע"ד מספר העולים נאמר במשנה: „בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין שלשה אין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן כו' בראשי חדשים ובחולו של מועד קורין ארבעה כו' ביו"ט חמשה ביוה"כ ששה בשבת שבעה אין פוחתין מהם אבל מוסיפים עליהם" (מגילה פ"ד מ"א ומ"ב).

---

18) ברכות ח' ע"ב, ועי' ס' השטרות הוצ' שוח"ה, מלואים לפי' ר"י ברצלוני ע"ס יצירה עמ' 152.

19) מאמר התלמוד „שאלמלא שבת אין נביא ביו"ט" (שבת כ"ד ע"א) אינו מותחר כל צרכו וכבר התקשו בו הראשונים (עי' רש"י ותוס' שם).

20) אשכול ח"ב נ"ב; ארחות חיים ח"א כ"ג ע"ב (ועי' מחזור ויטרי עמ' פ"ט ואילך).

7. הקרוי עומד לקרות ו„עולה" לתורה. יוצא מן הכלל ריש גלותא שבבבל: „תמן מובילין אורייתא גבי ריש גלותא" (ירוש' יומא פ"ז). מתחלה היו הכל עולים לתורה: „הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אשה אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד צבור" (מגילה כ"ג ע"א), ובמשך הזמן הוציאו נשים וקטנים ופוחחים (מגילה פ"ד מ"ז) מכלל העולים לתורה.

העולה לתורה היה קורא בעצמו. הפרשיות קצרות היו ובני־הקהל היו בקיאים במקרא. אבל כשנתמעטה ידיעת התורה וגם צריך היה לקרוא בתורה בנעימה קשה היה למצוא עולים לתורה שיכולים לקרוא בעצמם. בבבל נהגו שהחזן מסייע לעולים בקריאתם, מתחלה עשה זאת בלחש, אח"כ התחיל לסייע בקול, ביחוד בנעימה, עד שפשט המנהג שהחזן או קורא מומחה קרא בקול והעולה לתורה עמד על ידו ושתק[21].

8. לעולה לתורה לא נשאר אלא לברך ברכת התורה. לפנים נהגו ש„הפותח וחותם בתורה מברך לפניה ולאחריה" (מגילה פ"ד מ"א), כלומר שאין מברכים אלא בתחלת קריאת התורה ובסיומה. אח"כ תקנו המנהג, שכל העולה לתורה מברך לפניה ולאחריה. מתחלה הוא אומר „ברכו" (ירוש' ברכות פ"ז ה"ב) והקהל עונה „ברוך ה' המבורך"[22]. אח"כ הוא מברך ברכה שלפני הקריאה: „אשר בחר בנו מכל העמים" (ברכות י"א ע"ב). אחרי הקריאה הוא מברך: „אשר נתן לנו תורת אמת" (מס' סופרים פי"ג ח', וברכה ראשונה הנזכרת שם היא כנראה נוסח א"י). הברכה שלפני הקריאה „מן התורה" היא (ברכות כ"א ע"א) ושלאחרי הקריאה אינה אלא ק"ו מברכת המזון (שם), מכאן ראיה שהברכה שלפני הקריאה קדומה היא.

9. מתחלה לא היה סדר קבוע לעולים. כל זמן שאחד היה קורא כל הפרשה היו מכבדים כנראה בקריאה את החשוב שבקהלה, ולפי דברי ידידיה היה אחד הכהנים או זקני הקהלה קורא בתורה. הילכך נהגו אח"כ לקרוא את הכהן ראשון לתורה,וכבר נאמר במשנה: „כהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל" (גיטין פ"ה מ"ט). במקום שאין כהן פקעה גם זכותו של לוי ומתחילין מישראל, ואסור לכהן לחלוק כבוד לאחרים ולותר על זכותו; אחרי הכהנים והלויים קוראין ת"ח[23]. לפיכך נהגו לקרוא לרב „שלישי".

---

21) עי' חילוף מנהגים סי' מ"ז עמ' מ"א.

22) עי' אשכול ח"ב נ"ח.

23) גיטין נ"ט ע"ב: אחריהן קורין ת"ח הממונין פרנסים על הצבור ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הציבור ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הצבור ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם.

במקרים מיוחדים יש „חיוב" לאדם לעלות לתורה, למשל חתן בשבת שלפני החופה ושלאחריה. בימי הבינים פשט המנהג לנדב לצדקה בשכר עליה לתורה או „גלילה", ויש שהיו קונים „מצוות" אלו ומוסרים אותם להרב ושאר תלמידי חכמים („כבודים").

10. קריאת התורה מותרת רק מתוך מגלת־ספר כתובה עפ"י כל חומר הדין. צריך שיהי' בספר־תורה כל חמשת החומשין ואם לאו פסול הוא לקריאה בצבור. ספרי־התורה נשמרים בתיבה עשויה לדבר, הוא „ארון הקודש" (עי' למטה § 50) ומשם „מכניסין" ו„מוציאין" אותם. לפני קריאת התורה (ורק באשכנז ובפולין אחרי ה) „מגביהין" אותה ומראין לקהל ואומרים „וזאת התורה" (דברים ד' מ"ד). אף „הגבהה" בכלל „מצוות" ו„כבודים" היא.

§ 26. הפטרה.

ספרות: שי"ר, ערך מלין, ערך אפטרתא, עמ' 167 ואילך; אדלר, מאמר בכרך י"א של מונאטסשריפט, עמ' 222; ביכלר, בכרך ו' של JQR עמ' 1 ואילך; ערך הפטרה באֶנציקלופדיה היהודית־אנגלית כרך ו', עמ' 135 ואילך (ועי' שם כרך י"ב עמ' 254 ואילך).

1. אחרי קריאת התורה מפטירים בנביא (מגילה פ"ד מ"ג, ועי' ס' המנהיג, שבת סי' ל"ה), כלומר מסיימים בפרק מספרי הנביאים (הפטרה, בארמית אפטרתא, אשלמתא), וכן נאמר בפסיקתא רבתי כמה פעמים „השלים בנביא" (ובירוש' סנהדרין פ"א ה"ב: אשלים).

2. על זמן הנהגת מנהג זה אין בידינו אפילו דברי אגדה. לפי דברי אליהו בחור הונהגה קריאת הפטרה בימי הרדיפות של מלכות יָוָן כשנשרפו ספרי התורה וקראו במקום דברי תורה דברי נביאים. בכל אופן ברור, שמנהג קריאת הפטרה מאוחר לקריאת התורה אבל קדום לחתימת הנביאים. הנביאים אינם נקראים כסדרם אלא פרקים מלוקטים ויש ששני קטעים מנביא אחד או משני נביאים מחוברים לאחדים. את ההפטרה מותר לקרוא מכל ספר שהוא ואין בזה חומרות יתרות כמו בקריאת התורה. אין ספק שמנהג קריאת הפטרה קדם לצמיחת הנצרות, כי ספרי הברית החדשה מכירים מנהג זה (לוקס ד' י"ז; מעשי השליחים י"ג ט"ו). גם מן המשנה יש לראות שמנהג קדום הוא.

3. המשנה (מגילה ספ"ד) קובעת אמירת הפטרה בשבת ובימים טובים ואוסרת להפטיר בפרקים מסויימים אבל אינה אומרת בפירוש מה הם הפרקים שמפטירין בהם. התוספתא (שם) קובעת בדיוק את ההפטרות לארבע פרשיות, ובתלמוד

(מגילה ל"א ע"א) קבועות ההפטרות לימים טובים, לשבת חול המועד, לשבת חנוכה ושבת ראש חודש ולתשעה באב. רק בזמן מאוחר נקבעו ההפטרות לשבתות. ההפטרות נבחרו עפ"י צד דמיון לפרשת־התורה של אותו יום (מגילה כ"ט ע"ב: „דדמי ליה"). דמיון זה אינו לפעמים אלא עפ"י דרוש, ויש שאין כאן אלא גזירה שוה של מלה דומה. את השינויים שבין המנהגים בבחירת ההפטרות יש לבאר במעבר שבין מחזור שלש השנים למחזור שנה אחת: כל מנהג בחר לו אחת משלש ההפטרות. רשימת ההפטרות נמצאת בסוף ס' תפלות לרמב"ם, באֶנציקלופדיה היהודית האנגלית כרך ו' עמ' 136 ובכמה ספרי־תנ"ך וחומשים. מחזור מסויים של הפטרות נקבע לשבתות משבעה עשר בתמוז עד חודש תשרי („תלתא דפורענותא" ו„שבעה דנחמתא") וכנראה קדום הוא, כי פסיקתא נסדרה על פיו וכל המנהגים, לרבות של הקראים, נוהגים על פיו.

4. לפנים מצויים היו ספרי־הפטרות, שהיו מכילים רק כל ההפטרות (גיטין ס' ע"א; ס' ההלכות לר' יצחק אבן גיאת ח"א ק"ה). מנהג זה נשתמר זמן רב בארצות המושלמים. בארצות אירופא נהגו לקרוא את ההפטרות מתוך ספרים. ורק כיוצא מן הכלל יש שההפטרות נקראות מתוך מגילות מיוחדות[24].

5. את ההפטרה קורא אחד בלבד. ובכדי שלא יהא כבוד הפטרה גדול משל תורה הנהיגו שהמפטיר קורא גם בתורה (מגילה כ"ג ע"א), מתחלה היה קורא במקום שהפסיק הקודם, ואח"כ נהגו שהמפטיר כופל וקורא מה שקרא הקודם. להפטרה רשאים לעלות גם קטנים מפני שחשיבותה פחותה משל תורה, חוץ מהפטרות מיוחדות (שבת חזון ועוד) שמכבדין בהן את הרב ושאר נשואי־פנים.

6. „אין המפטיר רשאי להפטיר בנביא עד שיגלל ספר תורה" (סוטה ל"ט ע"ב). מברכין לפני הפטרה ולאחריה, והברכה נזכרת עוד בתלמוד (שבת כ"ד ע"א, פסחים קי"ז ע"ב).

עפ"י התלמוד שם חותם הברכה הוא „מגן דוד" ועוד לו להזכיר „של יום". מספר ברכות הפטרה חמש, אחת לפניה וארבע לאחריה, הברכה שלפניה („אשר בחר בנביאים טובים") היא כברכת־התורה בנוסחא האמורה בדברים רבה. הנוסחא הקדומה של ברכות־הפטרה נמצאת במס' סופרים (פי"ג ט'—י"ד ופכ"ב ואילך), ובעיקרה דומה היא למנהגנו.

---

24) ראיתי פעם אחת בפרנקפורט ע"נ מיין קורין הפטרה מתוך מגילה ונוהגים כך גם בליטא ובריסן.

§ 27. חמש מגילות.

ספרות: ערך חמש מגילות באנציקלופדיה היהודית־אנגלית כרך ח׳, עמ׳ 429 ואילך.

1. מן הכתובים אין קורין בצבור אלא חמש מגילות. כי בזמן שנקבעה קריאת התורה וקריאת הפטרות לא היו הכתובים חלק מכתבי הקודש. המשנה אינה מזכירה אלא קריאת מגילת־אסתר (מגילה, פ״א מ״א), ונחלקו בה חכמים אם קורין כולה או קצתה (שם פ״ב מ״ג). בירוש׳ מגילה נפסקה הלכה לקרוא את כל המגילה כולה, וכך נוהגים עד היום. מגילת אסתר נקראת פעמים, בליל פורים וביום פורים, ובארץ ישראל היו נוהגים לפנים לקרוא אותה בי״ד ובט״ו ו„הכפרים מקדימין ליום הכניסה״ [25]) ומצוה לקרותה דוקא מתוך מגלה מיוחדה, לפיכך מגלה סתם מגלת אסתר היא. „הכל כשרין לקרות את המגלה חוץ מחרש שוטה וקטן״ (מגילה פ״ב מ״ד). מתחלה לא החמירו בברכה: „מקום שנהגו לברך יברך ושלא יברך לא יברך״ (שם פ״ד מ״א). ועפ״י התלמוד „לפניה מצוה לברך״ (שם כ״א ע״ב). נוסח הברכה נזכר בתלמוד (שם שם, ועי׳ מס׳ סופרים פי״ד, ה״ג וה״ה).

2. קריאת רות, שיר השירים ואיכה נזכרת במס׳ סופרים (פי״ד ה״ג). מגילת רות היתה נקראת חציה ביו״ט ראשון של שבועות וחציה ביו״ט שני, וכמה קהלות נוהגות כך. ושיר השירים חציו בשביעי של פסח וחציו באחרון של פסח. במנהג אשכנז קורין את רות כולה ביום ב׳ של שבועות ושיר השירים כולו בשבת חוה״מ פסח או בשביעי של פסח. מגלות אלו נאמרות בלי ברכה, ובמנהג אשכנז כל אחד אומרן לעצמו. מגלת איכה נקראת בליל תשעה באב, אף היא בלי ברכה (שלא כמס׳ סופרים פי״ד, ה״ג).

קריאת קוהלת בסוכות לא נזכרה במס׳ סופרים, אבל יש גורסים שם גם קוהלת (ס׳ המנהיג חג סי׳ נ״ז). ונקרא בשבת חול המועד או בשמיני עצרת.

מנהג קריאת חמש מגלות קדום הוא, כנראה מן המדרשים הקדומים שלהן.

§ 28. תרגום קריאת־התורה.

ספרות: שד״ל, אוהב גר; אנציקלופדיה יהודית־אנגלית ערך מתורגמן כרך ח׳ עמ׳ 521 ואילך.

1. תכלית קריאת התורה היתה להרבות ידיעת התורה והבנתה בעם, לפיכך צריך היה להשמיע את התורה לעם בצורה הנאותה לו. ובהמוני העם היתה ידיעת הלשון העברית הולכת ומשתכחת, אפילו בארץ ישראל בימי נחמיה היו כמה

---

25) מגילה פ״א מ״א.

מן היהודים בלתי „מכירים לדבר יהודית", ובתפוצות הגולה היו רבים שלא הבינו את הלשון כלל. ואת התורה צריך היה לקרוא „מפורש ושום שכל" (נחמיה ח' ח'). לפיכך נוסף על קריאת־התורה התרגום, בא"י ובבבל היו מתרגמים את התורה ארמית וכך נקרא התרגום הארמי „תרגום" סתם, ולתרגום אחר קראו „תרגום לעז" או „תרגום בכל לשון" (מגילה פ"ב מ"א). חוץ מן התרגום ליונית (ירוש' מגילה פ"א הי"א) נזכרים בתלמוד תרגום לגיפטית, לעילמית, למדית (שבת קט"ו ע"א). בזמן מאוחר השתמשו בבית הכנסת בתרגום ערבי ותרגום פרסי. ובעל „שבלי הלקט" (סי' ע"ח) אומר בשם קרובו הפילוסוף יהודה רומאנו: „הלעז שלנו כתרגום שלהם", כלומר שפת המדינה בימינו כתרגום ארמי בימי התלמוד.

2. בזמן קדום היה מתורגמן עומד בשעת קריאת התורה ומתרגם לקהל (מגילה פ"ד מ"ד—מ"י). פעמים היה החזן מתרגם ופעמים אחד מבני הקהל או אדם הממונה לכך. ויש שהיו מכבדים בתרגום אדם של צורה. בבבל, למשל, היו נוהגים בשעת מינוי ריש־גלותא חדש, שריש־גלותא קורא בעצמו את פרקו בתורה והגאון מסורא משמש לו מתורגמן (עי' נתן הבבלי עמ' 84). „בבית הכנסת של לעוזות", כלומר במקום שהקהל לא הבין עברית היו קוראים את התורה לכתחלה רובה או כולה בשפת המדינה (תוספתא מגילה פ"ד הי"ג).

3. התרגום חפשי היה, לא רק מפני שנעשה בלי הכנה קודמת, אלא גם אסור היה „לתרגם פסוק כצורתו". צריך היה להסביר את התוכן לקהל בלשונו ואמרו: „המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי והמוסיף הרי זה מגדף" (תוספתא מגילה פ"ד המ"א). תרגום השבעים יכול לשמש דוגמא לתרגום שהיה נהוג בימים ההם. מן התרגומים הארמיים שבידינו התרגום המיוחס ליונתן הוא הקדום ביסודו ואנו רואים הימנו שהתרגום חפשי ביותר ודרשני היה. ראוי לשים לב אל הביטוי השגור שם „עמי עמי בני ישראל" שכנראה היה נוהג בבית־הכנסת. כשראו שהמתורגמנים נוהגים חירות יתרה בתרגומם קבעו תרגום מסויים, הוא „תרגום אונקלוס" (שנת 250 לערך).

4. תכלית התרגום היתה לקרב הבנת התורה „להדיוטות לנשים ולטף". ובכדי שלא להכשיל את העם בדברים שיש לטעות בהם השמיטו כמה מקראות (מגילה פ"ד מ"י) שהם „נקראים ולא מתרגמים", למשל „מעשה ראובן" (בראש' ל"ה כ"ב, סוף פסוק) ו„מעשה עגל השני" (שמות ל"ב כ"א—כ"ה). אעפי"כ אין בתרגומים שהגיעו לידינו שום השמטות כאלו.

5. לאחרי שהנהיגו תרגומים קבועים בטלו המתורגמנים, כי לא היה צורך בהם. תרגום אונקלוס הונהג בכל מקום, אפילו בארצות שהיהודים אינם מדברים ארמית כלל. באירופא נהגו שכל אחד קורא תרגום ארמי לעצמו, בבית הכנסת לא נשאר אלא בקריאת־התורה של שביעי של פסח ויום א׳ של שבועות. התרגום לשתי פרשיות אלו במחזור ויטרי הוא צירוף תרגום אונקלוס ותרגום אחר. לתרגום זה נוספו גם פתיחות („רשויות") בלשון ארמית, ואחת מהן נשתמרה במחזור שלנו עד היום, היא „אקדמות מלין" ביום א׳ של שבועות (עי׳ למטה § 41).

6. לתרגום ההפטרה היה לפנים ערך מרובה מערך התרגום לתורה, כי דברי הנביאים קשים להולמם. ואולי דוקא מפני קושי זה בטל תרגום זה בבית־הכנסת קודם לביטול תרגום התורה. רק בהפטרות לימים טובים נשתמר מנהג התרגום ביחוד במחזור ויטרי. ובמקרה נשתמרה גם מהן במנהג אשכנז פתיחה אחת, היא „יציב פתגם" ליום ב׳ של שבועות.

§ 29. דרישת התורה.

ספרות: ש״ר ערך אגדה ב„ערך מלין", עמ׳ ו׳ ואילך; W. Bacher, Agada der Tannaiten, I (2. Aufl.) S. 450.

1. כדי להעמיד את העם על דברי התורה היו החכמים „מבינים את העם לתורה" (נחמיה ח׳ ז׳) ו„מלמדים בעם" (דהי״ב י״ז, ט׳), ומגידים לו דברי תורה. ובעזרא מצאנו, ש„הכין לבבו לדרוש את תורת ה׳". השם מדרש הוראתו במקרא (דהי״ב י״ג כ״ב, כ״ד כ״ז) ובספרות התלמודית הקדומה פירוש ועיבוד, לאו דוקא של דברי המקרא. רק לאחרי החורבן הונח השם „דרשן" והפעל „דרש" על הדרוש בצבור (סוטה פ״ט מט״ו).

2. ה„הבנה" שבימי עזרא היתה נסמכת על הפרשה שנקראה בתורה ומפרשת אותה, ואולי לא היתה אלא תרגום מפורש ומסביר. בהמשך הזמן נתרחב החומר ונתרבו הנושאים ושוב לא היה ההסבר ארוך במקרא. טופס של דרשה חפשית כזו היא דרשתו של פאולוס במעשי השליחים י״ג ט״ז ואילך. שמעיה ואבטליון, בני דורו של הורדוס, הם הראשונים הנקראים בשם „דרשנים גדולים" (פסחים ע׳ ע״ב), ואעפ״י שהיו נוהגים בזמן ההוא לדרוש „בענינו של יום" לא היה ענין זה אלא יתד לתלות עליו את הרעיונות, שהיו כשהם לעצמם חפשיים. בתקופה זו נהפכה הדרשה מלמוד להטפה ועיקר תוכנה היתה הנחמה, עד שיטולה היתה להדרש „ברבים" מחוץ לבית הכנסת ע״י חכם ומתורגמן.

§ 30. התפלות לפני קריאת התורה ולאחריה.

1. יציאה, הוצאה. פרטי הוצאת ספר תורה במקדש מתוארים במשנה (יומא פ"ז מ"א; סוטה פ"ז מ"א). תפלות של הוצאה לא נזכרו לא במשנה ולא בתלמוד. רק במס' סופרים (פי"ד ה"ח – הי"ד) נזכרו כמה תפלות של הוצאת ספר תורה ומסדר רב עמרם ואילך מצויות הן בכל המנהגים בשינויי נוסחאות.

תפלות ההוצאה מחולקות לשלשה חלקים. קודם ההוצאה אומרים פסוקים אחדים, במס' סופרים תשעה במספר, אח"כ השמיטו והוסיפו בהם, הכל לפי המנהג. „ויהי בנסוע" (במדבר י' ל"ה) נהוג היה בצרפת הדרומית עוד באמצע המאה הי"ג, ובאשכנז נוהגים לומרו ממאה הט"ז ואילך [26]. הפסוקים שלפני „ויהי בנסוע" — „אין כמוך" לקוחים ממס' סופרים (פי"ד ה"ח). בשעת הוצאת ספר־התורה אומרים בכל המנהגים „גדלו" (תהלים ל"ד, ד'), והפסוקים „שמע" ו„אחד אלהינו" הלקוחים ממס' סופרים (שם) אינם נוהגים אלא במנהגי רומניא ואשכנז, ובמנהג אשכנז ג"כ רק בשבתות וימים טובים. בשעת הכנת ספר־התורה לקריאה אומרים „על הכל" (מס' סופרים שם). מנהג נשיקת ס"ת נזכר בימי מסע הצלב [27].

מנהג אשכנז מוסיף חוץ לזה לפני הוצאת ספר־התורה קטע מזוהר לפ' ויקהל: „בריך שמיה", שנכנס בהשפעת המקובלים. בהשפעתם נהגו ג"כ לומר בימים מסויימים שלש עשרה מדות. בדורות האחרונים הוסיפו בימים טובים תפלת „רבונו של עולם" (נתפרסמה לראשונה ב„שערי ציון" לר' נתן האנובר, פראג 1662).

הידור מיוחד יש להוצאת ספר־התורה ביום שמחת־תורה, שבו קורין פרשה אחרונה שבתורה ומוציאים כל ספרי התורה שבארון הקודש ומקיפים בהם את הבימה. אין אנו יודעים בדיוק מתי התחיל מנהג זה של „הקפות", אבל בסוף ימי הבינים אנו מוצאים מנהג זה בכל הארצות. ויש חילופים בזמן ההקפות: בקהלות אשכנז, למשל, מקיפים בתפלת ערבית ושחרית ובקהלות הספרדיות נוהגים להקיף סמוך למנחה. כמו כן יש חילופים בתפלות שבשעת ההקפות. בכל המנהגים חוץ ממנהג אשכנז מרבים בפיוטים ובמנהג אשכנז אומרים לפני ההוצאה פסוקי „אתה הראית" ובשעת ההקפות עצמן רק את הפיוט הפשוט בסדר א"ב: „אנא ה' הושיעה נא". ריבוי הפיוטים בא בהשפעת הקבלה שהנהיגה שבע הקפות דוקא. במשך הדורות נעשתה שמחת־תורה לשמחת־עם בבית־הכנסת וההקפות נעשו למין שעשועים וראוה לעם ובקצת מקומות הגיעו הדברים לידי הוללות והפקרות.

---

26) ארחות חיים ח"א ס"ה ע"א, סי' ו'; כל בו סי' ל"ז.

27) „אי תורה הקדושה... כשהיינו משתחוים בבית הכנסת ונשקו לה בנינו הקטנים וכבדנו אותה (ר' שלמה ברי שמעון על גזרת תתנ"ו). Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland II, nachweisliche Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge S. 10.

2. כניסה, הכנסה. במקורות הקדמונים ומס' סופרים בכלל לא נאמר כלום על הכנסת ספר־התורה. ורק בסדר רב עמרם מצינו: „מחזירין ספר תורה למקומו ואומרים יהללו וגו' וירם" (תהלים קמ"ח י"ג, י"ד). פסוקים אלו נמצאים בכל המנהגים ויש שמוסיפים עליהם מזמור כ"ט או מזמור כ"ד. בשעת החזרת ספר תורה להיכל אומרים בכל המנהגים „ובנחה יאמר" (במדבר י' ל"ו) ו„השיבנו" (איכה ה' כ"א) ומוסיפים עוד פסוקים שונים.

3. בשעת קריאת התורה. בימי הבינים הנהיגו שלכבוד כל עולה לתורה נאמר „מי שברך" ויכול העולה לנדב לצדקה ובשכר זה לדרוש שיאָמר „מי שברך" לטובת אחרים [28]. הספרדים נוהגים לנדב בשכר שתאָמר תפלת השכבה לנשמת הקרובים שמתו.

4. אחרי קריאת התורה. קודם שמחזירים את ספר התורה לארון אומרים עוד תפלות אחרות, ואלו הן:

א) בימות החול. מסדר רב עמרם ואילך אומרים בשני וחמישי בקשות קצרות אחדות המתחילות „יהי רצון".

ב) בשבתות. מימי הגאונים ואילך נוספו כמה תפלות:

1) „מי שברך" לקהל, בעברית ובארמית (יקום פורקן ב').

2) ברכת „יקום פורקן" לגדולי ישראל, ראשי הגולה וראשי הישיבות. מקורה בימי הגאונים ומפני שנתחברה בבבל ארמית היא.

3) „הנותן תשועה", תפלה לשלומה של מלכות, הנסמכת על ירמ' כ"ט ז' ועזרא ו' י'. אף היא קדומה מאד, כי כמעט נוסח אחד לה במנהג אשכנז וספרד.

4) אחרי מסעי הצלב נהגו במדינות אשכנז ואח"כ גם באיטליא להזכיר נשמות הקדושים מבני הקהלה או גדולי ישראל שמסרו נפשם על קדושת השם והיא מקור תפלת „אב הרחמים". לאחר זמן נהגו גם יחידים לומר „אל מלא רחמים" לנשמות קרוביהם שמתו.

5) בספרד נהגו לומר בכל שבת תפלה ארוכה בלשון ארמית לטובת הקהלות הנמצאות בצרה („מצלאין אנחנא") [29].

6) ע"ד ברכת החודש עי' למעלה § 20, סעיף 1. דומה להכרזת ראש חודש היא הכרזת ימי־התעניות, שהיתה נהוגה לפנים ובטלה במשך הדורות ואין נוהגים להכריז אלא על „שני וחמישי ושני" (עי' § 21).

28) עי' אור זרוע ח"ב כ"א ע"ב. אסמכתא לנדבות העולים לתורה מצאו במקרא: „איש כמתנת ידו" (דבר' ט"ז י"ז), ויש שקראו ליו"ט „יום מתנת יד".

29) ארחות חיים ח"א כ"ו ע"ב.

ג) בימים טובים. ביו"ט שאינו חל בשבת מדלגים במנהג אשכנז על כל התפלות הנוספות הללו, ובשאר המנהגים אומרים אותן. ביום אחרון של כל חג, חוץ מראש השנה, מזכירים נשמות הקרובים שמתו (ובמערב אשכנז רק ביום הכפורים). בראש השנה נוהגים לפני הכנסת ספר התורה לתקוע בשופר בברכה ובאמירת פסוקים אחדים. תקיעות אלו, המכונות „תקיעות דמיושב" אינן עיקר התקיעות, אבל נהוגות הן עוד מימי התנאים.

ד) בשמחת תורה נוספו לאחר הקריאה פיוטים מיוחדים לכבוד התורה. הפיוט „אשר בגלל אבות" כבר ידוע היה לרב סעדיה גאון ועל פיו נכנסו בו שינויים. מימי הגאונים ידוע גם הפיוט „אשריכם ישראל" ועוד פיוטים שיש בהם שבח לישראל ולמשה. הרבה השתמשו הפייטנים במדרש הנאה על פטירת משה.

פרק רביעי / הפיוט

§ 31. השקפה כללית.

ספרות: L. Dukes, Zur Kenntnis der neuhebräischen religiösen Poesie; L. Zunz, Gottesdienstliche Vorträge, 2. Auflage, S. 395b; Synagogale Poesie, S. 60 ff; Duschak, S. 224 ff; Perles, Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien, S. 63 ff. אנציקלופדיה יהודית־אנגלית, ערך פיוט כרך י', עמ' 65 וערך פזמון, שם עמ' 68.

1. התפלות שעסקנו בהן עד כאן הן העיקריות, המשותפות לכל סידורי התפלה, ונוסחן שוה בכללו בכל המנהגים, חוץ ממנהגי המתקנים בדורות האחרונים. אלו הן התפלות הידועות כבר בתלמוד, שלאחר חתימת התלמוד נתרחבו ולבשו צורה מסויימה ונתקבלו לחובה ולהלכה, ל„מטבע של תפלה“ שאין לסור ממנו.

אבל רוח העם לא הסתפקה במסגרת זו של תפלה מקובלת ובקשה תדיר להוסיף נופך משלה לצורות התפלה שנמסרו מן הדורות הראשונים. וכך נוספו בצד התפלה הקבועה של חובה תפלות של רשות, שהושפעו מן הצרכים הדתיים והנטיות והטעמים של ארצות וזמנים שונים ומן התרבות של הסביבה והמצב המדיני והחברתי, ועל פי כל ההשפעות הללו נתרבה או נתמעט ערך התוספות ומקומן בתפלה נתרחב או נצטמצם. יש שהתוספות הללו היו רוב מנין ורוב בנין בתפלה ויש שהיו מונחות בקרן זוית. כבר רמזנו על תוספות כאלו בתפלות שלפני קריאת שמע (§§ 11, 12) ושלאחר שמונה עשרה (§ 10), אבל התוספות הללו קדומות ביותר היו ונתקבלו בכל המנהגים לקביעות. כאן כוונתנו להרצות בדבר התוספות האחרונות, והן שירי־קודש שנצטרפו אל התפלה, „שירת בית־הכנסת“ לפי הגדרתו של צונץ, פיוט עפ״י מלה יְוָנית שנכנסה לעברית בתקופת ביצאנץ, או חזנות עפ״י מלה ערבית שמקורה בתקופה הערבית.

2. פייטן, פייטנא — כנוי למחבר שירי־תפלה ונמצא במדרש: „הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתא זמנין מיחסל לה וזמנין דלית מיחסל לה“ (שיר רבה פ״א, ז׳). ממלה זו נתהוה הפעל פייט [1] והשם פיוט. בתרגום ירושלמי למלכים ב׳ ג׳ ט״ו הפעל נגן מתורגם פייט. בשם פיוט מכוּנה כל מין שירה, ור׳ שבתי

---

1) עי׳ צונץ, Gottesdienstliche Vorträge עמ׳ 393; Synagogale Poesie עמ׳ 60.

דונולו למשל קורא לפתיחתו אל פירושו לספר יצירה בשם פיוט, אבל בעיקר נתיחד השם על שירה דתית הנכנסת לתוך התפלה. חוץ מ„פיוט" נקראת שירה זו גם בשם הסתום טיידי, הבא תמיד בצד פוט ופירושו כנראה „שירה דתית" ויש לה תדיר א"ב בראשי החרוזים [2].

3. המלה חזנות אינה שכיחה כמלה פיוט, אבל רגילה היא בארצות הקדם, מקום התהוות שירת־הקודש. בשם זה (או „חזאנה") נתכנו פיוטי גדולי הפייטנים הקדמונים, והם מצויים ברשימות־הספרים שעד המאה הי"ב [3] ולמטה נראה שתיבה זו שאח"כ פסק שמושה חשובה מאד להבנת התחלת שירת־הקודש.

4. ועוד שם אחד מצוי לפיוטים, הוא השם פזמון (שנתיחד גם להוראה מצומצמת) ומקורו בפעל פזם הנמצא בתרגום (ירושלמי שמות ט"ו כ"א ואיוב ל' א' לפעל ענה); במדרש נמצא שורש זה בהוראת „חביבות" וכנראה קרוב הוא ל„פסאלמוס" היוני. פירוש המלה מעיקרה — שירים בחרוזים מחולקים לבתים, ואח"כ נתיחדה הוראתה לשירים בעלי חרוז החוזר חלילה [4].

על־פי תכנה שירת־הקודש מתחלקת לשני סוגים: שירי הודיה (פיוטים) ושירי תחנה (סליחות).

§ 32. הפיוטים.

הספרות: דוכס, שם; צונץ, שם; Brody H. und Albrecht K. Die neu-hebräische Dichterschule der spanisch-arabischen Epoche אנציקלופדיה אנגלית־יהודית, ערכים עבודה, כרך א', 75; אזהרות, ב', 368; קרובות, ז', 468; יוצרות, י"ב, 622.

1. מעיקרו מציין השם פיוט, כמו שראינו, כל מין שירה של תפלה. אבל בשמוש הלשון נוהגים לכנות בשם זה רק את שירי השבח וההודיה. השם פיוט מציין את הסוג, והמינים השונים של שירה מכונים בשמות מיוחדים על־פי הצורה החיצונית או על־פי התוכן והמקום של השיר בתוך התפלה.

2. השמות המציינים את הצורה החיצונית כלליים הם וניתנו להשתמש בנוגע לכל פיוט ופיוט מכל תוכן שהוא. שאולים הם מלשונות שונות ומראות על הסביבות התרבותיות שהפייטנים הושפעו מהן, ואלו החשובים והמצוינים שבהם:

2) עי' קרויס, Lehnwörter ח"ב 443, 262; קבוצת חכמים לוארנהיים עמ' 107.
3) צונץ, Synagogale Poesie עמ' 60, ועי' עפשטיין במונאטסשריפט הברסלוית, כרך נ"ב עמ' 467.
4) עי' תשובות יוסף אבן מיגאש, סי' ר"ד.

א) אלפביטא, וברבים אלפביטין (בקצור גם פיביטא) — כל מין פיוט שעל־פי אלף־בית [5];

ב) רהיט, רהוטה, וברבים רהיטים — בריחים או קורות, כך היו מכונים מתחלה תיבות מקראיות בודדות או שברי פסוקים שהיו משבצים בהם את הפיוטים, אח״כ הושאל כנוי זה לעצם הפיוטים המשובצים או לפיוטים הדורשים תיבה מקראית כמין חומר. יש שבמקום רהיט נאמר דרמוש והיא דרומוס היוני, היינו רץ, ומוסב על פסוק המשמש פזמון וגם על פיוטים שהיו נאמרים במרוצה בלי נעימה [6].

ג) מֻוַשח, צורה פיוטית שאולה מן השירה הערבית, והוא החרוז הסובב. לפני השיר בא חרוז נושא, וכל סופי הבתים חורזים בו. פיוטים כאלה אינם מצויים אלא בשירת הספרדים [7].

ד) קיקלר, כנראה מן circulare ברומית, והוא שהפסוקים שבסוף כל בית מסיימים תמיד באותה מלה עצמה ונמצאת מלה חוזרת חלילה בכל הפיוט, אף פיוטים כאלה אינם מצויים אלא בשירת הספרדים [8].

ה) עסטריטא, כנראה מן estribot, estrambot שבספרדית הקדומה, והוא מין שיר שיש בו פזמון [9].

3. קצת מכנויי הפיוטים שאולים ממקומם בתפלה. השם המצוי ביותר הוא רשות, שבו מציינים את המבוא לכל מיני פיוטים. מבוא זה בא בשביל התפלה או בשביל הפייטן המתיצב בזה לפני הקהל (באופן האחרון אומרים ביתר דיוק: נטילת רשות). במקום רשות משתמשים גם בכנוי פתיחה או — בערבית — בכנוי מקדמה [10]. ונראה הדבר שגם מחרך (עי׳ למטה בסעיף ז׳) פירושו כך. שמות מיוחדים יש גם לפיוטים שבסוף: שירי סיום גדולים מכונים סלוק, קצרים נקראים כרוג או גמר [11].

4. שמות הפיוטים על־פי תכנם תלויים מתפקידם בתפלה. בעיקר באים הפיוטים בשני מקומות שבתפלה: בברכות שמע ובשמונה עשרה.

---

5) שטיינשניידר, ספרות ישראל, § 18.
6) שטיינשניידר, ספרות ישראל, § 19 הערה י״ט.
7) עי׳ מ. הארטמאן Hebräische Verskunst עמ׳ 84.
8) פרלס בכרך ב׳ של Byzant. Zeitschrift עמ׳ 573 גוזר את המלה מלשון קוקליאון ביונית.
9) עי׳ פרלס, מונאטסשריפט הברסלוית לשנת 1886, עמ׳ 231 ואילך.
10) עי׳ סדר רב עמרם ח״ב כ״ג ע״א, וברודי, דיואן לר׳ יהודה הלוי ח״ג עמ׳ 209 ואילך.
11) על סלוק וכרוג עי׳ ספרם הנ״ל של ברודי ואלברכט עמ׳ 114 וס׳ מחזור ינאי לדווידסון עמ׳ XXVII, ועל גמר עי׳ סדר רב עמרם ח״ב א׳ ע״א, ג׳ ע״ב.

I. הפיוטים שבברכות שמע

א. בתפלת שחרית.

בתפלת שחרית של שבתות וימים טובים מוסיפים בין ברכות־שמע פיוטים המכונים בכללותם יוצר (ברבים יוצרות[12]). בימים הראשונים היו פיוטי היוצרות מחולקים לשלשת הפרקים הללו:

א) יוצר, עפ"י תחלת הברכה הראשונה יוצר אור, שאחריה בא הפיוט. הפיוט הקדום ממין זה הוא „אור עולם אוצר חיים אורות מאפל אמר ויהי", הנאמר במנהג איטליאנו בכל שבת ושבת ובמנהג אשכנז רק ביום שיש בו יוצרות. נושא ה„יוצר" הוא עפ"י רוב ענין מעשה בראשית, והבתים או הפזמון שלו נוהגים לסיים ב„קדוש".

ב) אופן, סמוך לפני „והאופנים", אלא שביום שאומרים בו יוצרות מחליפים את „והאופנים" בפיסקא „והחיות ישוררו" שמקורה ודאי במנהג א"י. נושא הפיוט הזה הוא, לפי מקומו בתפלה, תאור „קדושה" של המלאכים.

ג) זולת, סמוך לפני „עזרת אבותינו", המחובר ל„אין אלהים זולתך" ומביע את התקוה לעתיד לבוא, ויש שהפיוט עוסק בצרות הזמן. „על הראשונים" שלפני „זולת" נהוג בנוסח הקצר שבמנהג א"י.

בנין זה הוא הפשוט ביותר, ויש שהוא מתרחב, ואחרי האופן והזולת נוספים עוד מיני פיוטים:

אחרי אופן — א) מאורה, המחוברת ל„יוצר המאורות", ב) אהבה, לפני „הבוחר בעמו ישראל באהבה".

ואחרי זולת — א) מי כמכה, לפני הפסוק „מי כמכה" שבשירת הים, ב) ד' מלכנו, באותם המנהגים שמצויות בהם תיבות אלו לפני „ד' ימלך", ולבסוף ג) גאולה, סמוך ל„גאל ישראל", ובה נוהגים במנהג אשכנז לחתום „בגלל אבות" עפ"י מנהג א"י. תוכן הפיוטים הללו הוא עפ"י רוב אהבת אלהים לישראל או שהם עוסקים במצוות בודדות ומוצאים בהן תקוה לחסד עליון. כל היוצרות כולם בשכלול כזה אינם מצויים אלא בשירת הספרדים, וגם אין הכרח שיבואו כולם ביחד, ויש שרק מין אחד, „מאורה" או „אהבה" מעובד ליום שבת או חג.

משוררי ספרד בתקופת הזהב התחילו בהוספותיהם עוד לפני „ברכו", והקדימו ל„ברכו" ולקדיש שלפניו שתי פתיחות המכונות רשות, ולא עוד אלא שעיבדו גם את „נשמת" המסיימת בשבתות ובימים טובים את פסוקי דזמרה.

הפיוטים ל„נשמת" מחולקים לחלקים אלו:

---

12) עי' שטיינשניידר שם.

א) פתיחות המכונות „רשות לנשמת" או – בערבית – מחרך. צורת המתרך היא: חרוז בראש הפיוט, ולתיבה אחרונה שבו תורזים כל סופי הבתים.

ב) נשמת, ברבים נשמתים, כלומר פיוטים, שכל בית ובית שבהם פותח ב„נשמת". נאמרים הם אחרי פרשה ראשונה של „נשמת" לפני „אלו פינו מלא שירה כים" ועפ"י רוב מסיימים הם בתיבות אלו גם בסוף הבית האחרון, אבל יש עוררים על קדמות הבתים האחרונים וסבורים שהוספה מאוחרה הם[13].

ג) אלו פינו – פיוטים הפותחים ב„מודים", היא תיבה אחרונה שלפני „אלו פינו", ואולי פיוטים אלו הם הם הבתים הנוספים שבפיוטי „נשמת" בסופם.

ד) כל עצמותי, ה) מי כמוך – שניהם מחוברים לראש הפסוק תהלים ל"ה י' ולסופו עד כמה שהוא מובא ב„נשמת". ויש פיוטים גם ל„המלך היושב" ול„שוכן עד" אלא שאין להם כנוי מיוחד. תוכן כל הפיוטים הללו שיר ושבח הוא ועפ"י רוב יש בהם מענינא דיומא. צורתם בדרך כלל צורת מתרך.

שפע שירתו של ר' יהודה הלוי ל„נשמת" ו„ליוצר" יש לראות בספרם של ברודי ואלברכט, עמ' ק' ואילך.

ב. בתפלת ערבית.

בימים טובים, ולפנים גם בשבתות, נאמרים פיוטים גם בתפלת מעריב. פיוטים אלו מכונים בשם מעריבות, מערבים ובדורות האחרונים מערבות[14]. כנויים מיוחדים לפיוטים בודדים אינם ידועים. לכל פרשה שבתפלה נוסף פיוט קצר אחד. נמצא לפני שמע שני פיוטים, אחד לפני „המעריב ערבים" והשני לפני „אוהב עמו ישראל". אחרי שמע באים ארבעה פיוטים, אחד לפני „מי כמכה", אחד לפני „ה' ימלך", אחד לפני „גאל ישראל" ואחד לפני „הפורש סוכת שלום", וזאת לדעת שביום אמירת פיוט סיום התפלות הוא עפ"י מנהג א"י. לששת הפיוטים הקצרים הללו נלוה פיוט ארוך אחד, לפני הפיוט הקצר של „מי כמכה", ובו עפ"י רוב אלפבית פשוטה או כפולה ופזמון החוזר תלילה. יש שמוסיפים לפני פיוט „הפורש" פיסקא ארוכה בהלכה והיא מכונה בכור או תוספת בכור (במנהג אשכנז אין הוספה כזו אלא בליל שני של פסח). מצויות גם פתיחות (רשות למעריב).

פיוטי־מעריב נתחברו לכל החגים בלי יוצא מן הכלל אלא שלא כולם נאמרים. בארצות־הקדם מצויים היו פיוטים כאלה גם לשבתות המצויינות[15]. משוררי ספרד לא עסקו בהם מעולם וגם אין נוהגים במנהג ספרד לומר פיוטים למעריב.

---

13) עי' שד"ל, בתולת בת־יהודה, עמ' ל"ז ע"א; ברודי, דיואן ח"ג עמ' ה'.
14) עי' צונץ, Synagogale Poesie עמ' 69 ואילך.
15) Neubauer-Cowley, Catalogue of the Hebr. Manuscr. in the Bodleian Lib. II, 2714/7, 2712/18, 2631/3

II. פיוטים לשמונה עשרה

א. קרובות.

השם הכולל לפיוטי שמונה עשרה הוא קרובה או קרובות. מקור הכנוי הוא במלה קרובא, הוא העובר לפני התיבה (ונמצא במדרש: „ההוא חזנא דקרב"). כנוי זה נשתבש ונקרא גם קרובץ, ובדקו ומצאו שאלה הם ראשי התיבות של הפסוק: „קול רנה וישועה באהלי צדיקים" (תהל' קי"ח ט"ו), ויש שכל המחזור נקרא בשם קרובץ[16]. יש קרובות לימות־החול המצויינים, לשבתות ולימים טובים[17]. בימות החול מוסיפים לכל ברכה מברכות י"ח פיוט אחד. הקרובות לימות החול כולן קדומות הן ומקורן בארצות־הקדם שנהגו כמנהג א"י, לפיכך מספרן י"ח והן מכונות ג"כ „שמונה עשרה". לפי ערך היום שנועדו לו הן מאריכות בברכה אחת „מעין המאורע", למשל, בתשעה באב בברכת י"ד (ולירושלים) ובשאר תעניות בברכה י"ב (ולמלשינים). בשבתות ובימים טובים מספר חלקי הקרובות שבעה וכנוין שבעתא[18]; נאמרות הן רק בתפלת מוסף. בתפלת שחרית אין קרובות אלא לשלש ברכות ראשונות ולפתיחת־קדושה. שם הקרובות הללו „שחרית" או „תמיד" ואלו חלקיהן:

א) רשות או נטילת רשות, היא הפתיחה שבה הפייטן מתיצב לפני הקהל. הפתיחה הקדומה היא „מסוד חכמים ונבונים", ובזמן מאוחר לא הסתפקו בה ופייטני צרפת ואשכנז חברו פתיחות חדשות.

ב) מגן, לפני ברכת־אבות, ובימים הנוראים לפני „זכרנו", בפיוט זה שני חלקים: הפיוט עצמו והבית המסיים. הפיוט מסיים בהזכרת פרשת היום: „ככתוב" ומוסיף עוד פסוקים אחדים. בתיבה אחרונה של הפסוק האחרון מתחיל ה„סלוק" המשמש מעבר לברכה („מעין החתימה"). פייטני ספרד קורין לסלוק כרוג ומשמיטים את הפסוקים וכן נהגו קצת כותבי כ"י והמדפיסים.

ג) מחיה, לפני ברכת־גבורות או לפני „מי כמוך". הבנין הוא כבפיוט מגן.

ד) משולש, לפני ברכה שלישית, כלומר לפני ה„קדושה" (המכונה „קדושה משולשת" ומכאן הכנוי „משולש"). אף פיוט זה מסיים בפסוקים, ועפ"י רוב „ימלוך" (תהל' מ"ו י), „ואתה קדוש"[19] (תהל' כ"ב, ד'). כאן משמיטים את

---

16) עי' צונץ, שם, 65 ואילך; ברלינר, Randbemerkungen II, 66; Studien שלי, 47; זקש, Religiöse Poesie 178.

17) צונץ שם 73; Studien שם.

18) עי' צונץ שם עמ' 69.

19) עי' מחזור ינאי לדוידסון עמ' XXVIII ואילך.

הבית האחרון לפי שהרבה פיוטים באים סמוכים. הפייטנים הקדומים היו עוסקים בפיוטים ב) ג) וד) בתולדות אחד משלשת האבות ורק אחרי הפיוט ד) עוסקים בענינא דיומא. אחרי ד) באים עפ״י רוב עוד ארבעה פיוטים:

ה) פותח „אל נא“ ומסיים „חי וקים נורא מרום וקדוש“;

ו) פיוט אגדי־תולדי ואחריו „אל נא לעולם תוערץ“, והוא כנראה שיור מפיוט אלפביתי של קדמוני הפייטנים (עי׳ מחזור ינאי XXXII).

ז) פיוט שחרוזיו מסיימים „בקדוש“ או העוסק בתוכן קריאת־התורה.

ח) סלוק, פיוט ארוך הפותח „ובכן לך תעלה קדושה“ והוא מעבר אל ה„קדושה“ ועפ״י רוב אין בו חרוזים ותוכנו ספורי, ולפיכך הוא מכונה גם בשם „ספירת מעשים“ (עי׳ מחזור ינאי XXXV ואילך). הפייטנים הספרדים מדלגים על כל הפיוטים ה)—ז) וה„סלוק“ בא מיד אחרי ה„משולש“, אלא שתחת זאת הם מוסיפים פיוט מיוחד בשם „קדושה“. לפי טוב השבת או החג יש מקום עוד לתוספות אחרות, והספרדים, למשל, מוסיפים פזמון וסליחה, עי׳ דוגמאות של בנינים משוכללים כאלה בסדר רב עמרם ח״ב מ״ג ע״ב ואילך, ובדיואן של ברודי ח״ג עמ׳ 240 ואילך.

יש חגים שבהם הקרובות מתרחבות עוד על־פי קריאת התורה. בחג השבועות שבו קורין עשרת הדברות ובשביעי של פסח שבו קורין שירת־הים מוסיפים לפני הסלוק כמה פיוטים, המלוים את הפסוקים הבודדים של הפרשה ומסיימים על פי רוב בפיוט של קבלת עול מלכות שמים. בנין כזה נקרא רהיט או רהוטה (עי׳ למעלה).

קרובה מיוחדה מוקדשת למוסף יום ראשון של פסח ושמיני עצרת, שבהם מתפללים תפלת טל ותפלת גשם. הפיוטים מגיעים רק עד אמצע ברכה שניה, עד „משיב הרוח“. כמה פיוטים כאלו נתחברו [20] אבל לתפלה לא נכנסו אלא פיוטי הקליר. מתחילים הם משני פיוטים בני חמשה חרוזים, שמהם האחד נאמר לפני „מגן אברהם“ והשני אחרי „אתה גבור“. לשני נוספים ארבעה פיוטים ארוכים עפ״י א״ב, שהראשון מהם מעין רשות הוא. השני (א״ב) והשלישי (תשר״ק) מרצים השקפה היסטורית על פלאי הגשם והטל במקרא ובשניהם הבתים מסיימים בפסוקים: „ככתוב“. ברביעי כ״ב בתים, ובכל אחד ארבעה חרוזים כפולים, וכל שני בתים כוללים בקשת טל וגשם לחודש אחד, בית אחד מרמז לשם החודש ובית שני למזל של אותו חודש ולי״ב השבטים [21]. לבסוף באה בקשה קצרה

20) עי׳ צונץ שם עמ׳ 69; (גשם דר׳ נחמיה) Neubauer-Cowley Nr., 2710/1

21) גם הפיוטים המכונים קדוש ורחום לר׳ פינחס (נדפסו ע״י מארמורשטיין ב„הצופה לחכמת ישראל“ ה׳) מרמזים על המזלות.

על טל ועל גשם המסיימת „שאתה הוא ה׳ אלהינו משיב הרוח" וכו׳. הקרובות לטל ולגשם אינן מצויות אלא במנהגי רומניא ואשכנז. ודאי נמצאו לפנים גם במנהג איטליאנו, וכעת לא נשארו במנהג זה אלא הפסוקים האחרונים. במנהג ספרד נוהגים ג״כ פיוטים ובקשות ממין זה („תקון הטל והגשם") אלא שהם נאמרים לפני תפלת מוסף בשעת הכנסת ספר תורה.

כשם שבתפלת יוצר לא כל הפיוטים נאמרים בכל פעם ויש שרק קצתם נתחברו ונכנסו לתפלה, כך נמצאים גם בקרובות פיוטים בודדים לברכות מסויימות. במנהג איטליאנו למשל אומרים בתפלת מוסף של שלש רגלים לפני הסיום פיוטים המכונים „שים שלום" או „עושה השלום". פייטני הספרדים חברו פיוטים כאלה לרוב. וגם על הקדושה נתחברו פיוטים, ובעצם אין המאמרים שבין פסוקי־הקדושה אלא מין פיוט. חוץ מהוספות אלו שנתקדשו מפני קדמותן ונעשו קבע מצויות היו הוספות ארוכות באמצע הקדושה ולא נשתמרו אלא בימים הנוראים. בימים טובים ובקצת שבתות נוהגים במנהג אשכנז להוסיף אחרי „אני ה׳ אלהיכם" פסוקים אחרים הפותחים ב„אלהיכם" ושמם כן.

ב. שאר הוספות שבשמונה עשרה.

א) בימים הנוראים נוספים על הקרובות כמה רהוטים. במוסף של ימים נוראים וביוה״כ גם בשחרית באים פיוטים גם לאחרי הקדושה קודם חזרת „ובכן תן פחדך". בפיוטים אלה אפשר לראות המשך הקרובות, אבל יש במוסף עוד הוספות שאין בהן משום קרובות והן קדומות מהן. הוספות אלו פותחות ב„אוחילה לאל" (ובמנהג אשכנז באה עוד פתיחה אחת: „הִיֵה עם פיפיות" הקדומה מאד וכנראה ממקור א״י היא), והוא מעין רשות, שהפייטן מתְיַצב לפני הקהל ומבקש סיעתא דשמיא לתפלתו וכנראה היה הפייטן מתיצב מתחלה במקום זה כי בימים הראשונים לא ידעו פיוטים אחרים הקודמים בתפלה.

ב) בראש השנה באות אחרי פתיחה זו הפיוטים לשלש הברכות המיוחדות: מלכיות, זכרונות, שופרות. אין הם מפסיקים את תפלת שמונה־עשרה כקרובות אלא באים לפני התפלות „על כן, אתה זוכר, אתה נגלית". עוסקים הם בתוכן שלש התפלות הללו, מאירים אותו ע״י דוגמאות מן המקרא, ובנויים באופן שכל בית מסיים בתיבה המתאימה לתפלה (מלכות, זכרון, שופר). אחרי כל בית בא פסוק מן המקרא, עפ״י רוב מן הפסוקים שבתפלה עצמה (כמה מעתיקים ומדפיסים השמיטו את הפסוקים, ואולי לא באו הפיוטים כשירים נוספים לתפלת

„על כן" אלא במקום התפלות, כפתיחות ל„על כן"). שם הפיוטים כשם התפלות תקיעות, תקיעתא. נוהגים הם רק במנהג אשכנז [22]) ושאר המנהגים המפסיק את הבקשה. בכל המנהגים אומרים אחרי תקיעת שופר „היום הרת עולם", ובמנהגי אשכנז ורומניא מוסיפים גם „ארשת שפתינו", והוא כמין סלוק לכל אחת משלש התפלות.

ג) ביום הכפורים מתחברות הקרובות והסליחות (§ 33) לחטיבה אחת. חוץ מזה נוהג ביום הכפורים סדר העבודה, והוא ציור עבודת כהן גדול ביוה"כ בשעה שבית המקדש היה קיים. כעת אין אומרים סדר עבודה אלא במוסף, ולפנים היו אומרים אותו גם בשחרית ובמנחה. אין לפיוטים הללו שייכות פנימית אל התפלה, רק שהם נאמרים בשעת חזרת הש"ץ לפני סיום הברכה האמצעית. אמירת סדר־עבודה בפי שליח־צבור מוזכרת עוד בתלמוד, והנוסח הקדום ביותר המתחיל „שבעת ימים" הוא לפי נוסח המשנה בדיוק. הנוסחאות המאוחרות פיוטיות הן, ואעפ"י שמשונות הן זו מזו כולן בנויות בתבנית אחת וכנראה נסמכות הן על נוסחא קדומה אחת, בודאי נוסח „אתה כוננת" הנהוג בספרדית. סדר העבודה כולל הרצאת דיני המשנה על עבודת יום הכפורים ומוסיף עליהם ציור חי ממעשי הכהן בו ביום. מתחלה באה פתיחה המכילה מעשה בראשית ודברי הימים עד בחירת שבט לוי ואהרן ובניו. ואחרי העבודה באה בקשת שנת־ברכה וציור הדר עבודת־המקדש וזיו הכהן הגדול וקינה על התורבן. כמה פייטנים חברו סדרי־עבודה שונים, רובם פותחים ב„רשות לסדר עבודה", ויש שחברו רשות לסדרי־עבודה של אחרים. כל מנהג ומנהג בחר לו פיוט אחד ממין זה וכך ניצלו מאבדן. אבל מספר סדרי־העבודה שנשתמרו אינו אלא מיעוט קטן מן הפיוטים ממין זה שנתחברו בשעתם. בכתבי־היד שבגניזה נמצאו כמה קטעים שיש לראות מהם מה גדול היה כח המושך של נושא זה על הקהלות ועל הפייטנים [23]).

פייטני הספרדים נהגו לחבר גם בשביל תפלת שחרית של יום הכפורים פיוטים המציירים מעשי הכהן הגדול עפ"י הנאמר בפרשת „אחרי מות" וקראו לפיוטים אלו ג"כ „סדר עבודה" [24]).

---

22) לא נודעו פיוטים למו"ש חוץ מאותם של מחזור אשכנז, וזה מקרוב הדפיס הח' דוידסון שיר חדש לפייטן מישאל בירבי אלסטל החזן סר"ט [סופר טוב] בכרך ח' לסדר החדש של J Q R עמ' 431 ואילך.

23) עי' צונץ, ריטוס 101 ושטודיען שלי 49 ואילך.

24) צונץ, Syn. Poesie 80

ד) דומה למקומו של סדר עבודה בתפלה הוא מקומן של אזהרות בחג השבועות, המונות את תרי"ג המצות. המלה אזהרות מציינת בתלמוד רק את הלאוין, אבל עפ"י התחלת הפיוט הקדום ממין זה „אזהרת ראשית" הושאל השם לכל המצוות, העשין והלאוין. המספר תרי"ג לקוח ממאמרו של ר' שמלאי (מכות כ"ג ע"ב): „תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה" וכו'. וכבר נעשו כמה נסיונות לאמת מספר זה על־ידי מנין המצוות כסדרן אבל עדיין לא הצליחו בזה עד היום. ה„אזהרות" הרצו תחלה את המצוות בדרך כלל ובסתם כמו „אזהרת ראשית" שבמנהג אשכנז, ואח"כ היו מונות אותן, מתחלה לא היו מבחינות בין עשין ולאוין ואח"כ הבדילו אותם לשתי קבוצות. רב סעדיה סידר את כל המצוות בעשרת הדברות ורבים עשו כמותו. יש גם „אזהרות" שאין בהן כל סדר, כמו למשל „אתה הנחלת" במנהג אשכנז. רב סעדיה נסה גם להכניס את ה„אזהרות" לתפלת מוסף בצורת שבעתא, אבל עפ"י רוב הן מחוץ לתפלת שמונה־עשרה, כסדר העבודה ביוה"כ, אלא שהן נאמרות בשעת חזרת הש"ץ אחרי פסוקי הקרבנות. מתחלה לא היו אלא רשימות יבשות ואח"כ נתקשטו בקשוטים פיוטיים, וביחוד בפתיחה ובפרקים. ה„אזהרות" מחוברות לתפלה בסופן על־ידי הפיוט „אז שש מאות", והוא ודאי קדום ביותר כי נהוג הוא גם בכמה מדינות רחוקות. בקצת מנהגים נאמרות ה„אזהרות" לא בתפלת מוסף אלא לפני תפלת מנחה, ויש מקומות שאומרים בהם „אזהרות" בשבת שלפני חג השבועות. יש פייטנים שמקדימים לאזהרות „פתיחה" או „פזמון" ושם הם מפייטים ככל העולה על רוחם [25].

בדרך השאלה קראו בסוף ימי הבינים בשם אזהרות גם לפיוטים העוסקים רק במצוה אחת בכל פרטיה ודקדוקיה או במצוות השייכות לחג מסוים. פיוטים כאלו היו נוהגים בשבתות שלפני החגים ומחוברים להכרזת החג, וביחוד נהגו בשבתות שלפני שלש רגלים שנקראו כולן „שבת הגדול" [26].

ה) הפיוטים המיוחדים לסוכות נאמרים מחוץ לתפלת שמונה עשרה אבל מיד לאחריה. מכונים הם הושענות. וזהו מקור השם: במקדש שבירושלים היו נוהגים בחג הסוכות להקיף את המזבח בנשיאת ערבות. „בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא, ר' יהודה

25) עי' אנציקלופדיה יהודית־אנגלית II 368 ווילינק, קונטרס תרי"ג; Neubauer בכרך ו' של JQR עמ' 698 ואילך.

26) עי' צונץ, ריטוס, עמ' 10; JQR כרך ה' עמ' 434 ואילך. מתחלה נקראה „שבת הגדול" רק שלפני פסח (כדרך הנוצרים), אח"כ הושאל שם זה לשבת שלפני כל רגל, וכן כותב ר' שלמה בן היתום בפירושו למועד קטן (הוצ' חיות עמ' 15): „שבת הגדול שלפני פסח ועצרת וראש השנה וסוכה".

אומר אני והו[27] הושיעה נא (סוכה פ"ד מ"ה). הביטוי הושיעה־נא נתכווץ בתלמוד (סוכה ל' ע"ב) להושענא ובשם זה נקראה הערבה, ויום השביעי של החג נקרא במשנה „יום שביעי של ערבה" ובמדרש גם „יום הושענא" [28]. אחרי חורבן הבית פסקו ההקפות אבל התפלות נשתמרו בבתי כנסיות. וגם להקפות מצאו תמורה: היו מוציאים ספר תורה ומקיפים אותו [29]). עוד בימי הגאונים היו אומרים הושענות, היינו פיוטים שהפזמון שלהם הושענא, ורב סעדיה אומר שאין מספר לפיוטים כאלה. מכונים היו בשם פרקים או פזמונים ומחוברים עפ"י סדר א"ב. תוכנם שונה היה, יש שהיו „דברי שבח ופיוטים" או „שבח והודאה" ויש שהיו „דברי בקשה" או „תחנונים". במנהג ספרד נוספו על ההושענות גם סליחות, לפי שנחשב יום זה של „הושענא רבה" ליום כפרה וסליחה.

III. שאר פיוטים

גם מחוץ ליוצר ולשמונה עשרה נכנסו פיוטים, למשל לשעת קריאת התורה. „שבתות" מיוחדים נתחברו לכבוד התורה, וביחוד לכבוד פרשיות מיוחדות, כפרשת עשרת הדברות או שירת הים. כמו כן נתחברו שירים ותשבחות לנשואין, לברית מילה ושאר שמחות של מצוה כשהיו בעלי השמחה באים לבית הכנסת להתפלל. הלא כה דברי צונץ: „הפיוט עיטר במרוצת הזמן את כל החיים הדתיים ונכנס לכל מקום שבתפלה ועבודה, ולא רק בבית הכנסת היה אלא גם במשפחה, מבקר היה את המשפחות וסועד אצלן בסעודות שבת ובסעודת מוצאי־שבת, בימי שמחה ותוגה, בימי לידה ומיתה" [30].

§ 33. הסליחות.

ספרות: דוכס, צונץ, ברודי ואלברכט שם; האמבורגר, מלואים כרך ב' עמ' 90 ואילך; אנציקלופדיה יהודית אנגלית, ערך סליחה, כרך י"א עמ' 170 ואילך; קינה כרך ז' עמ' 498 ואילך.

1. אם הפיוט מציין כל מיני שירים ותשבחות הנה הסליחה מציינת את השתפכות הנפש, את התחנות והוידויים והקינות, עם הבקשות והתקוות השייכות להן. הסליחה היא בדרך כלל תפלת ימי הצום ועשרת ימי תשובה.

---

27) כנראה, שם מפורש זה הוא הכינוי הנהוג בפי חסידים הראשונים במובן „אני והוא כולנו אחדות אחת" (Unio mystica) וכן דרשו בפסיק"ר הוצ' מא"ש ק"ד ע"א: „אני ה' הוא שמי מה אני בורא עולמות ומחריבם אף שמי בורא ומחריב עולמות" ובמס' שבת ק"ד ע"א: „ה"ו זה שמו של הקב"ה". ועי' קליין Der älteste christliche Katechismus S. 44 ff.

28) ויקרא רבה ל"ז ב'.

29) ועי' שערי שמחה לר' יצחק אבן גיאת ח"א עמ' קי"ד.

30) Synagogale Poesie עמ' 70.

ותולדות המלה סליחה הן הן תולדות תפלה זו. סליחה היא הכפרה הניתנת מאלהים: „כי עמך הסליחה" (תהל' ק"ל ד'), ואומר: „אלהי הרחמים והסליחות" (דניאל ט' ט'). אלהים הבטיח לבני אדם כפרת עוונותיהם והורה להם את הדרך לכפרה זו. הוא לימד להם בקשת סליחה, ואם רק נצעק „ה' הושיעה" — „המלך יעננו ביום קראנו" (תהל' כ' ט'). תפלות כאלו נקראות במדרש „סדרי סליחה" (תדב"א זוטא עמ' מ"ב), וביחוד מכונים בשם זה שלש עשרה המדות (שמות ל"ד ו' וז') הקדומות ביותר וכנראה היו נהוגות הרבה, כי מובאות הן בכמה מקומות במקרא [31]. הקב"ה „הראה לו למשה סדר תפלה אמר לו כ"ז שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם" (ר"ה י"ז ע"ב). ועוד: „ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם" (שם). לפיכך י"ג המדות הן עד היום עיקר כל הסליחות והפזמון החוזר שבהן ועל מקור זה בתלמוד בנויה הפתיחה הבאה בסליחות לפני י"ג המדות: „אל הוריתנו, הורית לנו" שנתרחבה אח"כ בתפלה הידועה: „אל מלך יושב".

2. בקשת סליחה אין לה טעם אלא אם יש עמה ודוי ולא ודוי החטאים בלבד אלא גם ציור היצר הרע והחולשה של האדם מצד אחד ושלימותו וחסדו של הקב"ה מצד שני. וכך נהגו בסליחות לתעניות: פתחו בתחנות שבמקרא וביחוד בודויים שבעזרא ובדניאל ובפסוקי תהלים. כל זה נקרא „פסוקי רצוי סליחה" [32] ואח"כ קצרו ואמרו „סליחה". בסליחות שבסדר רב עמרם ובכתבי־יד יש להכיר היטב לקוטי הפסוקים הנקראים בשם סליחה, והם מסודרים קבוצות קבוצות: פסוקי „אל" לחוד, פסוקי „טוב" לחוד, פסוקי „הביטה" לחוד וכו'. במקום שלא נמצא פסוק מתאים לפתיחה היו פותחים בביטוי מקראי פשוט וקצר: „כי על רחמיך הרבים" או „לא בחסד ולא במעשים" וכיוצא בהם.

3. הודוי היה מסיים בבקשת עזרה ושינוי המצב הרע: „אלהינו בשמים יהמו רחמיך עלינו" וכמה תחנות המתחילות: „אבינו מלכנו", „עשה למען" וכו'. וכבר מצינו בתפלת תענית שבמשנה תחנה כזו המזכירה את האבות ואת הצדיקים: „מי שענה... הוא שיענה". אח"כ נתרחבו תחנות אלו עפ"י א"ב: „עננו אבינו, עננו בוראנו, גואלנו"; „עשה למען אמתך, בריתך, גדלך". בתחנון שבימות החול נשתמרו חלקי סליחות קדומות כאלו, הפשוטות ביותר. במנהג אשכנז מצויות בסליחות ליום כפור קטן סליחות הדומות לתכנית קדומה זו.

4. החומר הפשוט והישן של סליחות לא הספיק כל צרכם וטעמם של הדורות המאוחרים. כשנתחברו הפיוטים על הקהל והלכו ונתפשטו, וכל התפלות

31) במדבר י"ד י"ח, יואל ב' י"ג, נחום א' ג', תהלי' ק"ג ח', קמ"ג ח'.

32) סדר רב עמרם הוצ' מארגס 28 ; צונץ Synagogale Poesie עמ' 77 בהערה.

נתקשטו בהידורים פיוטיים, אי אפשר היה להן לסליחות בלאו הכי. וכך נתחברו מתחלה פיוטים פשוטים, בלי כחל ושרק, אבל יוצאים מן הלב ואח"כ נתחברו פיוטים מורכבים שהיו לפעמים מעושים וטעמם פגום. בצורתם החיצונית, בלשונם ובהרצאתם לא נבדלו משאר הפיוטים אלא שתוכנם לא יכול להיות עשיר כל כך שהרי בעל כרחו נצטמצם בנושאים מתאימים לסליחות, בתאור חטאיו של האדם, קוצר ידו וקוצר ימיו, בקינות על החורבן, על רדיפות ופורעניות, בבקשת חסד וכפרה, עונש לרודפים וגאולה וישועה לישראל. כל הנושאים הללו יכולים היו לבוא גם בפיוט אלא שבפיוט היה מקום גם לכמה נושאים אחרים ובסליחות באו רק הנושאים הללו. הסליחה הפיוטית אינה אלא אחד מסוגי הפיוט.

5. בכדי להכניס את הסליחות הפיוטיות חלקו את הפסוקים והתחנות המקובלות לפרקים ובין הפרקים נתנו מקום לפיוטי הסליחות. והסליחות הללו הסתגלו אל מקומותיהן בתוכן או במלים המתחילות („סליחות מסודרות על סדר פסוק"), ומצינו למשל סליחות על „יודו לה'" (תהל' ק"ז ח'), על „ואני ברב חסדך" (תהל' ה' ח') וכיוצא בזה.

דוגמא ידועה היא הסליחה של גבירול „שופט כל הארץ"[33] המסודרת על פסוקים שיש בהם „שופט" והאחרון שבהם הוא „השופט כל הארץ" (בראש' י"ח כ"ה). מתחלה נקראו פיוטים אלו בשם פזמון, אח"כ נקראו כולם סליחה, וברבים סליחות; והכנוי פזמון נתיחד על סליחות שיש בהם חרוז חוזר חלילה ויתרן נקראו בשמות שונים לפי מקומן או תוכנן. לפסוקים קראו בנגוד לסליחות הפיוטיות בשם „פסוקי רחמים"[34]. הסליחות הקדומות, הפסוקים והתחנות היו קבע והפיוטים היו רשות וכמה פעמים מצינו במנהג איטליאנו: „ואומר סליחות כפי צורך השעה", או: „ואומר סליחות כרצון החזן", ולא עוד אלא שהיו הסליחות כתובות בספר מיוחד. ורק באשכנז ובצרפת רבו הפיוטים על הפסוקים והתחנות, הללו הלכו ונתקצרו והרבה מהם הושמטו בכמה קהלות עד שהשם סליחות ציין בארצות אלו אך ורק את הסליחות הפיוטיות וכבר מצינו במאה הי"ב קונטרסים גדולים של סליחות.

6. ועוד שינוי אחד חל בסליחות. מתחלתן נועדו רק לימי תעניות. חוץ מימי הצום לזכרון היו תעניות־צבור על כל צרה שבאה או שהתרחשה לבוא. בתעניות כאלו נהגו בארצות הקדם להוסיף על התפלה שבמשנה גם פיוטים[35].

---

33) בסליחות מנהג אשכנז לערב ר"ה ולשחרית יו"כ.

34) צונץ, Synagogale Poesie עמ' 77.

35) עי' תשובות הגאונים חמדה גנוזה ס' ק"ס, קס"א.

ובתעניות של זכרון היו אומרים בא"י קרובות ולא היה צורך בפיוטים נוספים. אבל בבבל שלא היו מחבבים את הקרובות היו מוסיפים אחרי ברכה רביעית של שמונה עשרה („סלח לנו") סליחות פיוטיות מענינא דיומא. ומנהג זה הלך ונתרחב. מספר ימי־הזכרון הלך ונתרבה, אם כי לא כולם נעשו למנהג כלל ישראל, אבל בכל קהלה וקהלה היו ימי־תעניות משלה, זכר לפורעניות שעברו עליה. צונץ היה הראשון שחיבר רשימה ארוכה של ימי־זכרון כאלה ואחריו הוסיפו עליה הרבה. ובכל יום צום כזה נאמרו סליחות שנתחברו לשם היום, והסליחות הללו מקור נאמן הן לדברי ימי הגזירות והרדיפות.

7. החשוב שבימי הצום הוא יום הכפורים שהוא צום וחג כאחד. על פי סדר רב עמרם אומר החזן בו ביום פיוטים אחדים לשלש ברכות ראשונות והם רשות, ומוסיף עליהם סליחות שהן „חובת היום". צירוף כזה נקרא „מעמד" או „מעמד שיש בו ריצוי וסליחה" ופיטני הספרדים היו נוהגים לחבר פיוטים שיש בהם משום קרובות וסליחות כאחד. לדברי אלחריזי היה יוסף אבן אביתור הראשון שחיבר „מעמד ליום הכפורים". השם מעמד הושאל לשאר סליחות של תעניות ואלחריזי קרא לסליחותיו של גבירול „מעמד הצומות" [36]. בשאר מנהגים לא מצינו צירוף קרובות וסליחות אבל הוסיפו סליחות ווידויים בחזרת התפלה.

8. סליחות מיוחדות נתחברו לעשרת ימי תשובה שהיו נוהגים להתענות בהם. ומפני שבר"ה ובשבת שובה אסור להתענות היו נוהגים המהדרים לצום ארבעה ימים לפני ר"ה. ובמשך הזמן נתרבה מספר הימים עד שהיו קצת המהדרים נוהגים לצום מר"ח אלול, כלומר ארבעים יום לפני יוה"כ, לפי מספר הימים שנמצא בהם משה רבנו בהר סיני לפני קבלת הלוחות שנית ומעשה שלש עשרה מדות (דבר' י' י'). בכל יום צום נהגו לומר סליחות, ומכיון שהימים ימי כפור עונות קראו להם ימי סליחות. מספרם אינו שוה בכל מקום ומקום. עד היום יש קהלות שמתחילים בהן לומר סליחות מר"ח אלול, ובמקומותינו נוהגים להתחיל בראשון לשבוע שחל בו ראש השנה, ואם ר"ה חל ביום ב' או ג' מתחילים בראשון לשבוע הקודם [37]. בימים כאלה משכימין לסליחות ויש שקמים בחצות הלילה לומר סליחות, לפיכך נקראו אשמרות או לילי אשמרות [38]. אי־אפשר היה להכניס את הסליחות אל התפלה מכיון שהן נאמרות בלילה בלי כל חבור עם התפלה, וגם אין לה שום שייכות

36) תחכמוני, ח"ג.

37) עי' בסדר רב עמרם מ"ז ע"ב: „כדרך שבין ראש השנה ליום הכפורים לעמוד ולסדר סליחות ודברי תחנה ובקשה".

38) בזמנים ובמקומות שנהגו שלא להשכים שינו גם את הנוסחאות. למשל, בפזמון ליום א' של סליחות במנהג אשכנז ופולין הנוסח שלנו „בועקם בעוד ליל" (ברלינר הציע גם „בצאת ליל") אבל בכ"י הנוסח „בועקם חצות ליל".

אל הצום. לפיכך יש להן בימים אלו פתיחה מיוחדה, שלא כבימי הצום (סלח לנו) אלא ב„אשרי" ובלקוטי פסוקים („לך ה' הצדקה") וב„אל ארך אפים". דוקא לימים הללו מרובות הסליחות בכל המנהגים ובמחזור טריפולים נמצאות סליחות לכ"ג יום מפייטן אחד, יצחק אבן גיאת. בחירת הסליחות הפיוטיות אינה תלויה בשום דינים וכללים ואפילו בכללים שנוהגים בתוכן שאר הפיוטים ובסדרם, לפיכך רבו כ"כ החילופים שבמנהגים השונים באמירת סליחות [39].

כמו בפיוטים כן גם בסליחות מצויים כנויים לסוגים שונים עפ"י התוכן והצורה או המקום שבתוך התפלה.

א. על־פי המקום מכונות א) הסליחות הפיוטיות הבאות ראשונה — פ ת י ח ה; בסדר רב עמרם מכונה הסליחה הקצרה הפותחת בשם ג מ ר. ב) הסליחות האחרונות מכונות בסדר רב עמרם מ י ו ש ב מפני שבאות הן סמוך לתחנון שהחזן י ו ש ב באמירתו, ובמנהג איטליאנו מצינו את הכנוי ת ח נ ה מ י ו ש ב ת.

ב. על־פי הצורה הפיוטית אנו מבחינים:

א) פ ז מ ו ן, והיא סליחה שיש בה חרוז או בית חוזר חלילה. במנהג אשכנז בא הפזמון בסוף הסליחות הפיוטיות או שהוא לפחות האחרון לפני הפעם השניה של „ויאמר ה' סלחתי כדבריך" וה„עקדה".

ב) מ ס ת א ג י ב, והוא פזמון בערבית. לפני סליחה כזו באה מלה מקראית או פסוק או שבר פסוק, שבו או במקצתו מסיימים סופי הבתים או חורזים בו. סליחות כאלו נתחברו רק ע"י פייטני הספרדים.

ג) ש נ י ה וד) ש ל י ש י ה, והן סליחות שבכל בית שלהן שנים או שלשה חרוזים.

ה) ש ל מ ו נ י ת, היינו שלימה, והיא סליחה שבתיה בני ארבעה חרוזים. רוב השלמוניות נתחברו ע"י שלמה הבבלי מרומי, לפיכך יש שהיו סבורים כי הכנוי שלמונית בא מן השם שלמה, אבל יש שלמוניות שנתחברו גם בידי אחרים שאין שמם כך.

ו) ח ט א נ ו, והן סליחות בעלות פזמון „חטאנו צורנו", תוכנן עפ"י רוב גזירות ורדיפות וביחוד מעשה „עשרה הרוגי מלכות" [40].

ג. עפ"י התוכן נקבעו כנויים אלו:

א) ת ו כ ח ה, מעין ודוי, בסדר רב עמרם היא הסליחה הראשונה אחרי הפתיחה. הצורה הפיוטית דומה למסתאגיב אלא שהפסוק או שבר־הפסוק בא

---

39) עי' למשל ברלינר Randbemerkungen II, 75 ff.

40) עי' צונץ שם 139 ואילך.

רק קודם הסליחה ואינו חוזר חלילה. הפייטנים הספרדים היו מבליעים את ה„תוכחה" בתוך המעמד.

ב) בקשה, לא תמיד בת צורה פיוטית, אלא לפעמים תפלה ארוכה ופשוטה הפותחת „אדני" או „אנא", וקרובה ל„מעמד" יותר מל„סליחה".

ג) גזרות, פרשת הרדיפות ומסירות־הנפש. נתחברו כמעט אך ורק בצרפת ובאשכנז.

ד) עקדה, פרשת עקדת יצחק. נושא חביב על מחברי הסליחות ועל ידיו הם מזכירים שהאבות והאמהות מוכנים ומזומנים בכל יום תמיד למות עם בניהם על קדוש השם. הספרדים היו מצרפים את העקדה לקרובות ועפ"י רוב ב„מחיה", היא שניה לברכת־האבות, כנגד יצחק.

ה) תחנה, דברים שבין ישראל והקב"ה. והיא באה בסוף הסליחות באמירת תחנון.

ו) מקדמה, והן פתיחות ל„מלכיות, לשופרות ולזכרונות" 41) וכל בתיהן חורזים ב„משפט", „מלכות", „זכרון" או „שופר".

ז) ודוי, סליחות ארוכות בלי חרוזים והן מתחילות עפ"י רוב „רבונו של עולם".

9. סוג מיוחד של פיוטים המבכים את הרדיפות והצרות הן הקינות לתשעה באב. בתלמוד נקרא בשם זה ספר איכה, וגם פיוטי־האבלות שנאמרו אחרי קריאת ספר זה. היהודים המדברים ערבית קוראים לקינות אלמרתיה או מרתיה ומתתגמים לעברית תמרור. מתחלה היו אומרים בתשעה באב כבכל תענית אחרת רק סליחות, וכך היה המנהג בימי רב עמרם ורב סעדיה, אבל עוד לפני זמנם נהגו לומר קרובות ולהאריך בברכה י"ד („בונה ירושלים"). הקליר היה ראשון במקצוע זה. הגיעו לידינו שתי קרובות שלו לתשעה באב, מהן נתקבלה אחת במנהגי רומניא ואיטליאנו והשניה בגרמניא המערבית, הקינה הראשונה „שבת" היא המשך הקרובות שבמנהג איטליא. עליהן נוספו כמה קינות, במנהג אשכנז כעשרים, וברומניא ואיטליאנו הרבה יותר. רק ברומניא ואיטליאנו נאמרות הקינות בתוך הקרובות, בכל שאר המנהגים נפרדות הן מן התפלה. במנהג אשכנז הן נאמרות אחרי קריאת התורה ובמנהג ספרד מיד אחרי שמונה עשרה. הקינות תופסות איפוא במנהג ספרד מקום הסליחות ופתיחתן כפתיחת הסליחות. ומכיון שנפרדו הקינות מן התפלה הונהגו אחדות מהן גם בליל תשעה באב.

אחת הסבות שגרמו להפרדת הקינות מן הקרובות היא התרבות כמותן והתרחבות תוכנן. תוכן הקינות אינו רק תאור חורבן הבית והכהנים והעבודה וחלול

41) סדר רב עמרם ח"ב כ"ג ע"א וכ"ח ע"א.

הקדשים ואבדן מלכות יהודה וישראל והנגוד שבין הצרה שבגלות והשלוה של ישראל על אדמתם אלא באות הן לחקור אחרי סבות הצרות ומזכירות חטאי האבות וסירובם לקבל מוסר הנביאים וחסדי אלהים לישראל וכפית־הטובה שלהם. הנושאים הללו מעובדים בצורות שונות, והקינות הן תוכחה רבה על חטאי ישראל וצדוק הדין. למרות כל הפורענות אין הקינות מטילות ספק בצדקתו ואהבתו של הקב"ה, לפיכך מסיימות כל הקינות כדברי הנביאים בקריאה לתשובה ובנחמה וציורי אחרית הימים. פייטני ספרד, פרובינציאה ואפריקא מתארים את הצרות כמעט תמיד בשרטוטים כוללים, בלי פרטים, אבל פיוטי הקליר מאריכים בפרטי הרדיפות של הזמן. מכאן נטלו הפייטנים של הזמנים המאוחרים רשות לעצמם לספר לדורות את הצרות של זמניהם. מן מסע־הצלב הראשון בשנת תתנ"ו עד לאחרי שנת המות השחור (ק"ת וק"ט לאלף הששי) וגזירות ת"ח שמשו שחיטות ושאר פורעניות (למשל, שריפת התלמוד בפאריז) נושאים למקוננים. בספרד קוננו הפייטנים על הרדיפות הקשות של שנת קנ"א. מן הקינות המאוחרות נתחבבה ביחוד הקינה של ר' יהודה הלוי: „ציון הלא תשאלי", שבה הובעו בעמקות־הרגש הגעגעים למקומות־הקודש והחבה לארץ־האבות שנחרבה. אחריו באו עוד פייטנים וחברו קינות כמותה, המתחילות במלה „ציון", וקינות אלו נקראו בשם „ציון" ו„ציוני" והיו חשובות יותר מכל שאר הקינות. בסידורי המתקנים השמיטו רוב הקינות אבל גם בהם השאירו את הקינה של ר' יהודה הלוי.